

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

Qədim Diyar

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Ancient Land

International Scientific Journal

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Cild: 8 Sayı: 7

ANCIENT LAND

International Scientific Journal

Volume: 8 Issue: 7

2026

International Indexing

TOGETHER WE REACH THE GOAL

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© qedim.2012@aem.az

© info@aem.az

© aem.az

Təsisçi

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Baş redaktor

Assoc. Prof. Dr. Yeganə QƏHRƏMANOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0003-3730-7674>
yegane.qehremanova.1976@mail.ru

Redaktorlar

Prof. Dr. Rafail ƏHMƏDLİ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0003-0506-3353>

Prof. Dr. Himmet Karadal, Bolu Abant İzzet Baysal Universiteti / Türkiyə
<https://orcid.org/0000-0002-8050-5564>

Prof. Dr. Nigar GÖZƏLOVA, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0002-2749-9556>

Prof. Dr. Validə PAŞAYEVA, Atatürk Universiteti / Türkiyə
<https://orcid.org/0000-0002-1600-2911>

Assoc. Prof. Dr. Adel Mohammed SEDDİK, King Salman International University / Misir
<https://orcid.org/0000-0002-8420-5905>

Assoc. Prof. Dr. Sevinc VƏLİYEVA, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0000-0710-6324>

Redaktor köməkçiləri

Assoc. Prof. Dr. Afaq ZEYNALOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0001-4530-5874>

Doktorant Xavər ƏLƏKBƏRLİ, Macarıstan Dövlət Xidməti Universiteti / Macarıstan
<https://orcid.org/0000-0001-9988-3189>

Doktorant Rəya MİRZƏBƏYOVA, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0002-1614-5103>

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Elçin İSMAYILOV, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Eldar CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Kərim ŞÜKÜROV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Dave WALSH, De Monfort Universiteti / Böyük Britaniya
Prof. Dr. Qulu MƏHƏRRƏMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Duken MASSİMXANULİ, R.B.Süleymanov adına Şərqsünaslıq İnstitutu / Qazaxıstan
Prof. Dr. Siham Abdulmejeed ZENGİ, Bağdad Universiteti / İraq
Prof. Dr. Ziyabek KABULDİNOV, Ç. Vəlixanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun baş direktoru / Qazaxıstan
Prof. Dr. Vaqif SULTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYILOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Azamat ZİYO, Özbəkistan Tarix İnstitutu / Özbəkistan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İsmayıl ƏLİYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehdi BAĞIROV, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Glaucia COELHO PEREIRA, Santa Maria Federal Universiteti / Braziliya

Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Leila BENSTAALİ, Abdelhamid Ibn Badis Universiteti / Əlcəzair

Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Mirkul ESENGULOVA, İ.Arabayev adına Qırğızıstan Dövlət Universiteti / Qırğızıstan

Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya

Founder

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Editor-in-Chief

Assoc. Prof. Dr. Yeganə GAHRAMANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0003-3730-7674>
yegane.qehremanova.1976@mail.ru

Editor

Prof. Dr. Rafail AHMADLI, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0003-0506-3353>

Prof. Dr. Himmet Karadal, Bolu Abant İzzet Baysal University / Türkiye
<https://orcid.org/0000-0002-8050-5564>

Prof. Dr. Nigar GOZALOVA, A.A. Bakikhanov Institute of History and Ethnology, Azerbaijan National Academy of Sciences / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-2749-9556>

Prof. Dr. Valida PASHAYEVA, Atatürk University / Türkiye
<https://orcid.org/0000-0002-1600-2911>

Assoc. Prof. Dr. Adel Mohammed SEDDIK, King Salman International University / Egypt
<https://orcid.org/0000-0002-8420-5905>

Assoc. Prof. Dr. Sevinj VALIYEVA, Nakhchivan Teachers Institute / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0000-0710-6324>

Assistant Editors

Assoc. Prof. Dr. Afaq ZEYNALOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0001-4530-5874>

PhD student Khavar ALAKBARLI, University of Public Service / Hungary
<https://orcid.org/0000-0001-9988-3189>

PhD student Roya MIRZABAYOVA, Azerbaijan National Academy of Sciences / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-1614-5103>

Language Editors

Assoc. Prof. Dr. Elchin ISMAYILOV, Azerbaijan National Academy of Sciences / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Eldar JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Karim SHUKUROV, ANAS Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Prof. Dr. Dave WALSH, De Monfort University / Great Britain
Prof. Dr. Gulu MAHARRAMLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Duken MASSIMKHANULY, R.B.Suleimanov institute of Oriental Studies / Kazakhstan
Prof. Dr. Siham Abdulmejeed ZENGI, University of Baghdad / Iraq
Prof. Dr. Ziyabek KABULDINOV, Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology / Kazakhstan
Prof. Dr. Vagif SULTANLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Azamat ZIYO, Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan / Uzbekistan
Prof. Dr. Abdulkadir GUL, The University of Arzinjan Binali Yıldırım / Türkiye
Prof. Dr. Ismayil ALIYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehdi BAGHIROV, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Glaucia COELHO PEREIRA, Federal University of Santa Maria / Brazil
Assoc. Prof. Dr. Sevinj RUINTEN, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Leila BENSTAALI, Abdelhamid Ibn Badis University / Algeria

Assoc. Prof. Dr. Mehriban IMANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Mirkul ESENGULOVA, Kyrgyz State University named after I. Arabayev / Kyrgyzstan

Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia

Semantic Evolution of Agro-Industrial Vocabulary in the Context of the Fourth Industrial Revolution

Elmira Khuribayeva

Abstract. The article explores the semantic transition of agricultural terminology from traditional expressions to high-tech nomenclature driven by technological progress, scientific advancements, and globalization. Methodologically, the study employs historical-linguistic, sociolinguistic, ethnolinguistic, and comparative approaches. The author contrasts historical terms representing manual labor and ancestral practices (such as "ploughing", "sickle", and "threshing floor") with modern, data-driven vocabulary emerged in the mid-21st century (such as "agrodron", "precision agriculture", "vertical farming", and "agroinformatics"). The findings indicate that automation, robotics, and biotechnology have radically restructured rural social dynamics and transformed agricultural occupations. While globalization accelerates the international borrowing of technical terms, the article underscores the critical necessity of preserving traditional agrarian vocabulary to maintain the cultural heritage and national identity of rural communities. Ultimately, analyzing this linguistic evolution not only decodes the socio-cultural shifts in farming history but also assists in forecasting the future adaptability of the agricultural sector to global environmental and economic challenges.

Keywords: vocabulary evolution, traditional agricultural vocabulary, agricultural terms, warehouse, agrodrone, sickle, agroinformatics, threshing floor

International University named after K.Sh.Toktomamatov, Doctor of Philology, Manas, Kyrgyzstan
E-mail: huribaevaelmira@gmail.com

Received: 5 January 2026; Accepted: 12 June 2026; Published online: 28 July 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Dördüncü sənaye inqilabı kontekstində aqrar-sənaye leksikasının semantik təkamülü

Elmira Xuribayeva

Xülasə. Məqalə texnoloji tərəqqi, elmi nailiyyətlər və qloballaşmanın təsiri ilə kənd təsərrüfatı terminologiyasının ənənəvi ifadələrdən yüksək texnologiyalı adlara doğru keçid prosesini araşdırır. Tədqiqat zamanı tarixi-lingvistik, sosiolingvistik, etnolingvistik və müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur. Müəllif fiziki əməyi və əcdadların təcrübələrini əks etdirən tarixi terminləri ("şum kəsmək", "oraq", "xırman") XXI əsrin ortalarında formalaşan müasir, məlumat-əsaslı leksika ("aqrodron", "dəqiq kənd təsərrüfatı", "şaqli fermerlik", "agroinformatika") ilə qarşılaşdırır. Nəticələr göstərir ki, avtomatlaşdırma, robotlaşdırma və biotexnologiya kənd yerlərinin sosial dinamikasını köklü surətdə dəyişdirmiş və peşə profillərini transformasiyaya uğratmışdır. Qloballaşma prosesi texniki terminlərin beynəlxalq səviyyədə alınmasını sürətləndirsə də, məqalədə kənd icmalarının mədəni irsini və milli kimliyini qorumaq üçün ənənəvi aqrar leksikanın saxlanılmasının vacibliyi vurğulanır. Bu prosesin qırğız milli dilinin zənginləşməsi fonunda milli kimliyə mənfi təsirinə zəmin yaratmaması üçün görülməli işlərin vacibliyi vurğulanır.

Yekun olaraq, bu dil təkamülünün təhlili kənd təsərrüfatı tarixindəki sosial-mədəni dəyişiklikləri izah etməklə yanaşı, aqrar sektorun qlobal ekoloji və iqtisadi çağırışlara gələcək adaptasiyasını proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Açar sözlər: *lüğətin təkamülü, ənənəvi kənd təsərrüfatı lüğəti, kənd təsərrüfatı terminləri, anbar, aqrodrone, oraq, aqroinformatika, xırman yeri*

K.Ş.Toktomamatov adına Beynəlxalq Universitet, filologiya elmləri doktoru, Manas, Qırğızıstan

E-poçt: huribaevaelmira@gmail.com

Daxil oldu: 5 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 12 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyul 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Introduction

The article is devoted to the evolution of agricultural vocabulary from traditional to modern terms. The article analyzes how technological progress, scientific advances, and globalization have influenced changes in agricultural terminology. Traditional terms such as "ploughing", "harvesting", "storage" are analyzed in the context of their historical and cultural meaning, and modern terms such as "tractor", "genetically modified organisms (GMO)", "agrodrone" show how new technologies and scientific methods have influenced the agricultural sector can be seen. The article also discusses the role of globalization in sharing knowledge and borrowing terms, as well as the importance of preserving cultural heritage. The evolution of agricultural vocabulary reflects widely cultural and social changes and shows how language has adapted to new conditions and needs of society.

Research Objective

The evolution of agricultural vocabulary is an important area of research for several reasons. First of all, agriculture is one of the oldest and most important areas of human activity, which ensures food security and the stability of society. Understanding the changes in terminology used in this field allows us to trace the development of agricultural practices and technologies, as well as their impact on culture and society.

Secondly, the world today is facing many challenges, such as climate change, population growth, and the need for sustainable agriculture. The evolution of agricultural vocabulary reflects how science and technology are helping to overcome these challenges by introducing new methods and techniques to agriculture. Thirdly, globalization and the integration of world markets facilitate the exchange of knowledge and technology between countries, leading to the borrowing and adaptation of terms from different languages. Studying this process can help us better understand cultural interactions and their impact on language.

The agrarian vocabulary, reflecting the cultural and social aspects of agriculture, has undergone significant changes over the centuries. Advances in technology, changes in agricultural practices, and globalization have affected the terminology used in the agricultural industry. In this article, we look through the evolution of agricultural vocabulary, analyze changes in terminology and their causes, and consider how these changes reflect broader cultural and social changes. Traditional agricultural vocabulary includes terms and expressions that have been used in agriculture for centuries. These words reflect the agricultural experience, cultural experience and social structure of rural communities.

The development of technology in various directions corresponds to the middle of the 21st century. Therefore, until that time, our ancestors used traditional terms in the field of agriculture. In other

words, today there are several terms in the vocabulary of agriculture and farming that remain as historical words or whose support for future generation is unclear. Let us analyze some of them as examples:

1. Plow: One of the oldest and most important tools in agriculture, it is used to plow the land and prepare it for sowing. The plow represents hard work, stability and dependence on the land.
2. Harvesting: The process of harvesting grains. The harvest is an important seasonal event that spawns many traditions and celebrations.
3. Sickle: A hand tool for cutting crops. It symbolized manual labor and was an important part of agricultural work before the introduction of machines.
4. Warehouse: A traditional building for drying and storing grain. Drying machines were essential to preserve crops in high humidity and other adverse weather conditions.
5. Harrow: A tool that loosens the soil after plowing and prepares the field for sowing. The use of harrowing improved the quality of the soil and contributed to good crop growth.
6. Cow shed: A room for keeping cows. It is important not only as part of agricultural production, but also as an element of the traditional lifestyle of rural communities.
7. Grain warehouse: A structure for storing grain and other agricultural products. Sheds were necessary for protection from weather conditions and pests.
8. Mower: A hand or power tool for cutting grass and crops. The mower was important in preparing fodder for livestock and harvesting crops.
9. Thresher floor: a device that threshes grain, separates grain from chaff and bags. Traditional threshing machines are operated mechanically, manually or by birds.
10. Stack: Hay or straw placed outside for storage. The stack is made to store fodder for animals for winter.

These traditional terms describe not only agricultural processes and tools, but also cultural and social aspects of rural life. They are part of the cultural heritage that is passed down from generation to generation, helping to maintain a connection with history and traditions.

Role of Traditional Agricultural Vocabulary: Traditional agricultural vocabulary includes terms and expressions that have been passed down from generation to generation. These words and expressions not only referred to specific agricultural processes, tools and phenomena, but were part of the cultural heritage. They reflect people's connection to the earth, their dependence on natural cycles and seasonal changes.

Methods

Studying the evolution of agricultural vocabulary, the transition from traditional to modern terms, requires a comprehensive approach and the use of various methods. Therefore, historical-linguistic, sociolinguistic, ethnolinguistic, lexicographic, comparative methods were used in the study of the topic. The use of these methods allows for a comprehensive study of the evolution of the agricultural vocabulary and the identification of the main trends and factors influencing its change.

Results

As a result, the preservation and study of traditional agricultural vocabulary is important to preserve the cultural heritage and identity of rural communities. Traditional terms have not only historical but also cultural value, conveying knowledge and experience formed over centuries. Thus, the study of the evolution of agricultural vocabulary not only helps to understand the past and present of agriculture, but also helps to predict its future development, to ensure stability and adaptability to new challenges.

Originality and value

The study of changes in agricultural vocabulary over time is a relatively new area of linguistics. There are many studies of general changes in language, but less specific studies of agricultural vocabulary. The agricultural sector forms the backbone of many countries' economies. Understanding the evolution of agricultural vocabulary helps us better understand the development of agriculture and its impact on society. The study of traditional agricultural vocabulary contributes to the preservation of cultural heritage and national identity, which is especially important in the context of globalization.

Transition to Modern Vocabulary

New modern terms in the field of agriculture: Modern technology and scientific advances have significantly changed the field of agriculture by introducing new terms and expressions. These new terms reflect current trends and innovations in agriculture, as well as global changes in agricultural business practices. Let's look at some of the most important modern terms:

1. **Agrodrone:** An unmanned air vehicle used to monitor field conditions, use fertilizers and pesticides, and estimate yields. Agrodrone increase the accuracy and efficiency of management of agricultural processes.
2. **Genetically Modified Organisms (GMOs):** The genetic material of plants or animals has been modified through biotechnology to increase plant productivity, resistance to disease or adverse conditions.
3. **Vertical Farming:** A method of growing plants in multi-level structures, often in closed environments. This saves space and uses resources efficiently.
4. **Hydroponics:** A method of growing plants without soil, using solutions in water that contain all the nutrients needed for growth. Hydroponics allows you to control growing conditions and increase water efficiency.
5. **Aquaponics:** A system that combines aquaculture (fish farming) and hydroponics. Fish waste is used as plant food, and the plants purify the water that is returned to the aquariums.
6. **Precision Agriculture:** An approach to agricultural management that uses data and technology to optimize production. It includes the use of GPS, drones, sensors and analytics software for precision fertilization, irrigation and other operations.
7. **Agroinformatics:** Application of information technologies and systems to manage agricultural processes. Includes the use of big data, Internet of Things (IoT) and artificial intelligence to make informed decisions.
8. **Robot Farms:** Farms where most of the work is done by robots and automated systems. This includes robots for milking cows, mowing, weeding and other jobs.
9. **Agricultural Biotechnology:** Application of biological processes and technologies to improve agricultural practices. Includes genetic engineering, cloning, and other techniques to create more resistant and productive plants.
10. **Agroecology:** A scientific discipline that studies the application of ecological principles in agriculture to create sustainable and healthy agroecosystems. Includes organic agriculture, agroforestry and other environmentally friendly methods.
11. **Manure:** the practice of sowing certain crops (e.g., clover, barley) and then working them into the soil to improve its structure and fertility. This will help reduce dependence on chemical fertilizers.
12. **Sustainable agriculture:** an approach aimed at ensuring the long-term productivity and health of agricultural systems without harming the environment. It includes methods that reduce negative impacts on nature and support biodiversity.

These modern terms show how innovations and scientific advances are transforming the agricultural sector, making it more efficient, sustainable and technologically advanced.

Discussion

Looking at the literature on the topic, research shows that the study of the evolution of agricultural vocabulary is a multifaceted and interdisciplinary field that includes historical, sociolinguistic, ethnolinguistic, and lexicographic aspects. The current research provides important insight into the changes in agricultural vocabulary and indicates the need for further research in the context of current social and technological changes.

In the historical-linguistic direction, T.V.Akimova in her book "History of the Russian Agrarian Language" (1999) studies the evolution of the agricultural vocabulary for several centuries, paying special attention to the changes caused by social and technological factors. The author analyzes historical texts, documents and identifies changes in terminology and its meaning (Akimova, 1999). And another Russian scientist A.I. Ivanov in his work "Dictionary of Old Russian Agricultural Vocabulary" (2003) provides an extensive list of agricultural terms used in Old Russian texts. This dictionary is an important source for the study of vocabulary and its evolution (Kudryavtsev, 2021). S.V.Belozerov in his article "Evolution of agricultural vocabulary in Russian in XX-XXI centuries" (2015) focused on the influence of political and economic factors and analyzed changes in agricultural vocabulary based on texts from the 20th and 21st centuries (Ivanov, 2003).

In the sociolinguistic direction, S.A.Belyaev in his article "Social Aspects of Agricultural Vocabulary Development" (2015) studied the differences in the agricultural vocabulary of different regions of Russia and analyzed how regional characteristics and social changes affected the terminology (Belyayev, 2015). In the same direction, L.P.Kuzmina in her study "Regional Differences in Agricultural Terminology in Russia" (2017) conducted a study that showed how geographical location and climatic conditions affect the use of certain agricultural terms (Ryabova, 2016). Social changes also had an impact on agricultural terms. In this direction, I.V.Petrova in the article "Sociolinguistic Aspects of Agrarian Vocabulary in the Context of Urbanization" (2018) studied how urbanization and migration processes affect changes in agricultural vocabulary, leading to the disappearance of some traditional terms and the emergence of new ones (Belyayev, 2015).

Agricultural terms in the field of traditional rites and folklore were also taken up, and N.M.Ryabova in her work "Traditions and Innovations in the Agrarian Lexicon of Russian Folklore" (2016) studied how agricultural vocabulary is reflected in folk traditions and rituals, identified traditional terms, their evolution, and analyzed folklore texts (Smirnova, 2019). In the same direction, B.A.Serebrennikov on Ethnolinguistics and Agrarian Culture: Based on the Russian Language (2011), studied the relationship between agrarian culture and language, and studied how changes in agricultural practices affect language (Uspensky, 2004).

Scientists studying the vocabulary of Turkic languages and its historical changes have only indirectly addressed the issues of the evolution of the agricultural vocabulary. For example, Andrey Viktorovich Dybo, Anna Dybo, Marcel Abramovich Agekyan, Nadezhda Iosifovna Emelyanova, Husan Muhammadiev, Ahmet B. Eren and Sergey Pavlovich Kazantsev are well-known linguists and Turkologists engaged in comparative historical research of Turkic languages. Their research covers issues of historical lexicology, including how changes in different areas of vocabulary may affect agricultural terms.

And the agricultural terms of the Turkic languages in the Central Asian region have been studied only by a few scientists. It should be noted that K. K. Yudakhin's "Kyrgyz-Russian Dictionary" (1965) contains a number of farming terms. However, it is not a separate section, but is included in the general dictionary (Zhumaliyev, 1991). In J. Zhumaliyev's work "Lexicon of Fergana Kyrgyz Dialects" (1991), there are places where farming terms are mentioned, although they are not studied separately

(Khuribaeva, 2016). And in the monograph "Professional vocabulary of the Kyrgyz language (as an example of cotton words)" (2016) by E.G. Khuribayeva, the agricultural vocabulary was analyzed in detail (Zaliznyak, 2022).

Research content

Influence of technology and scientific progress on agricultural vocabulary

With the development of technology and the introduction of scientific methods into agriculture, new terms and expressions have appeared. Traditional means and methods have been replaced by modern machines and technologies, requiring updating and supplementing the agricultural vocabulary.

Modern technology and scientific advances have significantly changed the agricultural industry, leading to radical changes in farming methods and, therefore, in the terminology used in this field. Traditional methods of farming are gradually being replaced by high-tech solutions that lead to the emergence of new terms and concepts. Let's see how technology and scientific progress affect the development of agricultural vocabulary.

Automation and robotization

Automation and robotization of agricultural processes have significantly increased the efficiency and accuracy of tasks. These changes led to the emergence of new terms:

- Agrobots: robots designed to perform agricultural tasks such as sowing, weeding, harvesting and monitoring the condition of plants.
- Autonomous tractors: tractors equipped with automatic control systems that can perform tasks without human intervention.
- Dairy robots: devices for automated milking of cows to increase productivity and improve working conditions for farmers.

Information technology and data

The use of information technologies in agriculture contributes to the accurate management of resources and optimization of production processes:

- Precision farming: an approach based on the use of data and technology to optimize agricultural processes. It includes the use of GPS, drones and sensors for precise fertilization and irrigation.
- Agriinformatics: the use of information technologies for data analysis, agricultural management and decision-making.
- Internet of Things (IoT): A network of interconnected devices and sensors used to monitor and control agricultural processes in real time.

Biotechnology and genetics

Scientific advances in biotechnology and genetics have led to the creation of new terms related to crop and animal improvement:

- Genetically modified organisms (GMOs): plants and animals whose genetic material has been modified to increase productivity, resistance to disease and adverse conditions.
- Cloning: the technology of creating genetically identical copies of plants and animals, improving their characteristics and performance.
- CRISPR: gene editing technology used to precisely modify the DNA of plants and animals.

Sustainable agriculture

Modern technologies are aimed at creating more sustainable and environmentally friendly agricultural methods:

- Hydroponics: method of growing plants without soil using water solutions containing nutrients. Enables effective use of resources and control of growing conditions.

- Aquaponics: a system that combines fish and plant cultivation, where fish waste is used as fertilizer for plants.
- Vertical Farming: A method of growing plants in multi-level structures that saves space and resources.

Globalization and knowledge exchange

Globalization has facilitated the exchange of knowledge and technology between different regions and countries. This led to the borrowing and adaptation of terms from other languages and cultures. For example, English terms such as "crop rotation" or "precision farming" have become widely used in other languages.

Globalization and the exchange of knowledge between countries and regions have contributed to the borrowing and adaptation of terms from different languages:

- AgTech: a term that includes agricultural technologies aimed at increasing the efficiency and sustainability of agricultural production.
- Smart farming: intelligent farming that uses modern technologies to improve the management of agricultural processes.

The impact of technology and scientific progress on agricultural vocabulary is significant and varied. New terms reflect changes in agricultural practices, the introduction of high technology and innovation, as well as globalization and knowledge exchange. These changes help not only to increase agricultural productivity and sustainability, but also to preserve cultural heritage and adapt to the new challenges of the modern world.

Social and cultural aspects of the evolution of agricultural vocabulary

Preserving cultural heritage: Although modern terms have been introduced, many traditional words and expressions are still used. They remind of cultural heritage and help to maintain connection with history and tradition. Adaptation and Innovation: Modern agricultural vocabulary continues to reflect innovation and change in society. After the new technologies and farming methods new terms appear. This evolution shows the ability of language to adapt to changes and needs of society. The evolution of agricultural vocabulary is not only a process of changing terminology associated with the introduction of new technologies and scientific achievements, but also a deep reflection of social and cultural changes in society. The development of agricultural vocabulary affects cultural traditions, social structure and economic conditions, and the formation and adaptation of cultural norms and values. We consider the main social and cultural aspects associated with the evolution of agricultural vocabulary.

Social aspects:

1. Changing Social Structure: Modern technology and agricultural practices have changed the structure of rural communities. The transition from manual labor and traditional methods to automated and technological methods has led to a reduction in the number of workers in the agricultural sector and a change in the profile of agricultural occupations. This change is reflected in the new agricultural vocabulary:

- Agropreneur: A professional person who runs an agricultural business, often using modern technology and management strategies.
- Farmer 2.0: a term that describes modern farmers who use advanced technologies and business methods.

2. Transformation of traditional labor: Traditional forms of agricultural labor are changing with the introduction of new technologies such as robotics and automation. This also affects language:

- Robotic milking machine: Equipment that automates the process of milking cows and replaces manual labor.

- Agricultural engineer: A professional person engaged in the development and implementation of new agricultural technologies.

Cultural aspects:

1. Preservation and transformation of cultural heritage: Changes in the agricultural vocabulary not only reflect technological and economic changes, but also affect the preservation of cultural heritage. Traditional terms and practices may disappear, but many remain in cultural memory and tradition:

- Agricultural festivals: Traditional festivals such as harvest festivals often involve the use of traditional terms and practices that are preserved in language and culture.

- Folklore terms: Words and expressions related to traditional farming methods have been preserved in folk art and folk songs.

2. Adaptation and interpretation of new concepts: Modern terms associated with innovations and new technologies can be adapted and interpreted in the context of local cultures and traditions:

- Agroecology: An approach that combines ecological principles and agriculture can be adapted to the cultural characteristics and traditions of rural communities.

- Ecofarming: a method of farming that focuses on sustainability and environmental protection that can be interpreted in the context of local traditions and practices.

Social influence:

1. Education and information: Modern agricultural vocabulary also plays an important role in education and informing the public about new methods and technologies. The new terms will be part of educational programs, workshops and information campaigns to spread knowledge about modern agricultural practices.

2. Economic impact: Changes in agricultural vocabulary may reflect economic changes in agriculture, such as a shift to more profitable and efficient business methods. This effect can also be seen in language:

- Financial terms: Terms related to investments in agrotechnology and agricultural asset management are becoming an important part of agricultural vocabulary.

Conclusion

The evolution of agricultural vocabulary reflects the profound changes that have happened in agriculture over the centuries. From traditional terms to modern expressions which passed down from generation to generation, associated with new technologies and globalization, the agricultural vocabulary is developing. Understanding this evolution helps to better understand the cultural and social aspects associated with agriculture and highlights the importance of preserving and adapting agricultural heritage in the modern world.

The evolution of agricultural vocabulary is a complex process that affects both the social and cultural aspects of the life of rural communities. Changes in terminology reflect profound social transformations associated with the introduction of new technologies and methods, as well as cultural transformations associated with the preservation and adaptation of traditions. Analyzing these aspects helps to better understand how language and culture interact and change in response to modern challenges and innovations.

References

- Akimova, T. V. (1999). *History of the Russian agrarian language*. Izdatelstvo MSU.
Belyaev, S. A. (2015). Social aspects of development of agrarian vocabulary. *Vestnik RAN*, 85(4), 55–62.
Ivanov, A. I. (2003). *Dictionary of Old Russian agricultural lexicon*. Nauka.
Khuribaeva, E. G. (2016). *Professional vocabulary of the Kyrgyz language (as an example of cotton words)*. Ulu Toolor.

- Knyazev, I. I., & Popova, O. A. (2020). Corpus analysis of agrarian vocabulary in Russian. *Question of Linguistics*, (1), 34–49. <https://doi.org/10.31857/S032116490008451-2>
- Kudryavtsev, A. I. (2021). Creation of specialized dictionaries of agrarian vocabulary. *Slovarnoye delo*, 15(2), 61–70.
- Kuzmina, L. P. (2017). Regional differences in agricultural terminology of Russia. *Sociolinguistic Journal*, 21(2), 98–107.
- Levin, Y. I. (2001). *Introduction to language learning: Textbook for universities*. Higher School.
- Ryabova, N. M. (2016). Traditions and innovations in the agrarian vocabulary of Russian folklore. *Ethnolinguistic Journal*, 8(5), 112–124.
- Serebrennikov, B. A. (2011). *Ethnolinguistics and agrarian culture: Research on the example of Russian language*. Progress.
- Smirnova, E. V. (2019). The method of corpus analysis in the study of changes in agrarian terminology. *Computer Linguistics*, 11(3), 75–88.
- Uspensky, B. A. (2004). *Word and text in the history of culture*. Slavic Language Culture.
- Vasilieva, O. V. (2018). Dictionaries of agrarian vocabulary in Russian lexicography. *Lexicographic Journal*, 6(4), 44–53.
- Yudakhin, K. K. (Compiler). (1965). *Kyrgyz-Russian dictionary*. Soviet Encyclopedia.
- Zaliznyak, A. A. (2002). *Russian noun formation*. Nauka.
- Zhumaliev, J. (1991). *Lexicon of Fergana Kyrgyz dialects*. Ilim.

Siyasi elmdə soyqırım anlayışı: soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılmasının siyasi-hüquqi mexanizmləri

Zaur Aliyev

Xülasə. Bu məqalədə soyqırım anlayışının siyasi elm baxımından nəzəri və hüquqi əsasları təhlil edilir. Məqalədə 1948-ci il BMT Konvensiyasına əsasən soyqırımın tərifı verilir. Cinayətin əsas elementləri - xüsusi niyyət və qadağan olunmuş əməllər - araşdırılır. Soyqırımın qarşısının alınması və cəzalandırılması üçün beynəlxalq mexanizmlər nəzərdən keçirilir. Tədqiqatda milli məhkəmələrin, beynəlxalq tribunaların, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin və INTERPOL-un rolu ətraflı öyrənilir. Həmçinin soyqırımın psixoloji-siyasi ilkin şərtləri - diskriminasiya, qeyri-insaniləşdirmə, nifrət nitqi və inkar - erkən xəbərdarlıq siqnalları kimi müzakirə olunur. Azərbaycanın soyqırımla bağlı milli qanunvericilik təcrübəsi və beynəlxalq öhdəlikləri təhlil edilir. Tədqiqat işində qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrə nail olmaq üçün fənlərarası yanaşmaya əsaslanan kompleks metodoloji struktur formalaşdırılmışdır. Bu çərçivədə mövzuya sistemli yanaşma özünü göstərir, proseslər tarixi-müqayisəli araşdırmaya cəlb edilir, normativ hüquqi təhlil həyata keçirilir, beynəlxalq hüquqi sənədlər analiz edilir. Nəticələr göstərir ki, soyqırım xüsusi niyyət tələb edən fərqli beynəlxalq cinayətdir. Onun qarşısının alınması üçün həm beynəlxalq, həm də milli səviyyədə kompleks mexanizmlər yaradılmalıdır.

Açar sözlər: soyqırım, konvensiya, qeyri-insaniləşdirmə, nifrət nitqi, Azərbaycan qanunvericiliyi

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan
E-poçt: zaur.aliyev@gmail.com

Daxil oldu: 12 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 5 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyul 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

The Concept of Genocide in Political Science: Political and Legal Mechanisms for the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide

Zaur Aliyev

Abstract. This article analyzes the theoretical and legal foundations of the concept of genocide in political science. It examines the definition of genocide under the 1948 UN Convention. The core elements of the crime — special intent and prohibited acts — are investigated. International mechanisms for prevention and punishment are reviewed. The study explores the roles of national courts, international tribunals, the International Court of Justice, the International Criminal Court, and INTERPOL. The psychological and political preconditions of genocide — discrimination, dehumanization, hate speech, and denial — are discussed as early warning signals. The author examines Azerbaijan's national legislation and international obligations regarding genocide.

In order to achieve the goals and objectives of the study, a comprehensive methodological framework rooted in an interdisciplinary approach has been established. Within this scope, a systematic approach to the subject matter is employed, processes are subjected to historical-comparative research, a normative-legal analysis is performed, and international legal instruments are examined. The findings show that genocide is a distinct international crime requiring special intent. Its prevention requires comprehensive mechanisms at both international and national levels.

Keywords: *genocide, convention, dehumanization, hate speech, Azerbaijani legislation*

Institute of Philosophy and Sociology of ANAS, PhD in Political Science, Baku, Azerbaijan

E-mail: zaur.aliyev@gmail.com

Received: 12 January 2026; Accepted: 5 June 2026; Published online: 28 July 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

İnsanlığ tarixində zorakılıq müxtəlif formalarda özünü göstərmişdir. Bunlara cinayət, müharibələr, terror aktları, soyqırım, insanların kütləvi məhv edilməsi, etnik və sosial münasibətlər daxildir. Zorakılıq inqilabi və əks-inqilabi hərəkətlərdə də tətbiq edilmişdir. Onun əsasında insanların hökmranlıq və üstünlük uğrunda mübarizəsi dayanır. Bu proses zamanla milli sərhədləri aşaraq global təhlükəyə çevrilmişdir. Müasir dövrdə zorakılıq və soyqırım yalnız ümumbəşəri həmrəylik və sülh mədəniyyəti ilə aradan qaldırıla bilər (Baumel, 2001, s. 133–135). Buna görə də soyqırımın siyasi elm baxımından təhlili xüsusi aktualıq kəsb edir.

Soyqırım, say və ya texnologiya baxımından üstün olan etnik qrupun digər bir etnik qrupun üzvlərini fiziki cəhətdən məhv etməsidir. Bunu əsaslandırmaq üçün məhv edilən tərəfin irqi, etnik və ya əqli cəhətdən natamam olduğu iddia edilir. Psixoloji baxımdan bu, başqa həyat tərzinə və dünya mənzərəsinə qarşı dözümsüzlüyün ifadəsidir. Bu dözümsüzlüyün kökündə öz dünyagörüşünün doğruluğuna şübhə dayanır. Nəticədə psixoloji müdafiə mexanizmləri işə düşür və digər tərəfə qarşı nifrət yaranır (Smith, 2008, s. 199). Siyasi elm baxımından soyqırım dövlət siyasətinin ifrat formasıdır. Onun hüquqi tərfi, cinayət tərkibi, tarixi təzahürləri və qarşısının alınması mexanizmləri xüsusi tədqiqat obyektidir.

Metodlar

Tədqiqatda tarixi-müqayisəli təhlil, normativ-hüquqi təhlil, sistemli yanaşma və beynəlxalq hüquqi sənədlərin təhlili metodları istifadə edilmişdir.

Nəticələr

Soyqırım anlayışının yaranması və tarixi kökləri

"Soyqırım" termini 1944-cü ildə Polşa hüquqşünası Rafael Lemkin tərəfindən təklif edilmişdir. O, yəhudi əsilli idi. 1944-cü ilədək bu cür cinayətlərə xüsusi ad verilməmişdi. 1941-ci ildə Uinston Çörçill Almaniyanın Sovet İttifaqına hücumunu "adsız cinayət" adlandırmışdı (Schabas, 2000, s. 25). Lemkinin terminologiyası beynəlxalq hüquqda inqilabi dəyişiklik oldu. Bu, kütləvi məhv etmə cinayətlərini hüquqi baxımdan fərqləndirməyə imkan verdi. Lemkinə görə, soyqırım sadəcə kütləvi öldürmə deyildir. O, milli qrupların həyat əsaslarını məhv etmək məqsədi daşıyan əlaqələndirilmiş plandır. Bu plan siyasi institutları, mədəniyyəti, dili, dini, iqtisadi varlığı məhv etməyi hədəfləyir. Soyqırım fərdlərə deyil, bütöv bir qrupa qarşı yönəlidir (Aliyev, 2014, s. 118). Bu tərif soyqırımı digər kütləvi zorakılıq formalarından fərqləndirir.

Müzakirə

Tarixə məlum olan ilk soyqırım hadisələrindən biri 1492-ci ildə Amerikanın kəşfi zamanı baş vermişdir. Avropalılar Amerika aborijenlərini tabe edə bilmədikdə, onları məhv etməyə başladılar. 800.000 nəfər Taino əhalisindən cəmi 2.800 nəfər qalmışdır. ABŞ və Kanada ərazisində 114 milyon yerli əhalinin 95 milyonu məhv edildi (Vesperini, 2004; Diamond, 2008). Taino, Kalinaqo, Piket və Aztek soyqırımları Amerika tarixinin faciəli dövrləridir.

Amerika tarixçiləri bu rəqəmləri uzun müddət düzəltməyə çalışmışlar. Lakin əksər tarixçilərə görə, Kolumb Amerikaya gələndə orada 75 milyon hindli yaşayırdı. Bunun 35 milyonu Şimali Amerikada, 40 milyonu isə Cənubi Amerikada idi. Yalnız indiki ABŞ ərazisində 15 milyon hindli var idi. 1620-1900-cü illər arasında onların sayı 237.000-ə düşdü (The Rwandan Genocide, 2004). Braziliyada ilk portuqal qubernatoru yazırdı ki, yerli əhalini qəssabxanalarda doğrasaq belə, onlar azalmayacaq. Avropalılar hindliləri fiziki cəhətdən məhv edə bilmədikləri üçün xəstəlik yaymaq planı qurdular. Yerli sakinlərin immunitet sistemi bu xəstəliklərə davamlı deyildi. Avropalılarla ilk təmasdan sonra hindlilərin 40-45%-i yoluxucu xəstəliklərdən öldü (Finley, 2020, s. 348–370).

Fransızların da tarixində ləkələr var. 1572-ci ildə Fransada "Müqəddəs Varfolomey gecəsi qırğını" baş verdi. Bu, dini ayrı-seçkilik əsasında həyata keçirilmişdi. Hadisə bir həftə davam etdi. Parisdə 3.000, bütün Fransada isə 50.000 protestant öldürüldü. Yalnız 1997-ci ildə Papa II İohann Pavel bu qırğını rəsmi olaraq pislədi (Selth, 2003, s. 7). 1864-cü ildə Sand Creek qırğını baş verdi. Polkovnik Con Çevinqtonun ordusu sülh danışıqlarında iştirak edən Şayen və Arapahoları öldürdü. Ölənlərin sayı 100-150 arasında idi. Onların üçdə ikisi qadın və uşaq idi. Əsgərlər bütün ölümlərin baş dərisini götürdü. Onlar barmaqları, burunları, qulaqları və cinsiyyət orqanlarını özlərinə kubok kimi apardılar (Isby, 2003, s. 501). 19-cu əsrin əvvəllərində Tasmaniya adasında Qara müharibə baş verdi. Britaniya kolonistləri ilə yerli aborijenlər arasında idi. Xəstəliklər və münaqişə yerli əhalini tamamilə məhv etdi (Gus'kova, 2001, s. 720). 1985-ci ildə BMT üçün hazırlanmış Whitaker Hesabatına görə, Alman Cənub-Qərbi Afrikasında (indiki Namibiya) Herero və Namaqua soyqırımı ilk dövlət tərəfindən təşkil edilmiş soyqırım idi. 1904-1907-ci illərdə baş vermişdir. Alman generalı Lotar fon Trotanın kampaniyasında Herero əhalisinin 80%-i, Nama əhalisinin 50%-i öldürüldü (Smith, 2008, s. 199). 1994-cü ildə Ruandada soyqırım baş verdi. Aprel-iyul aylarında 1 milyon insan öldürüldü. Aprelin 6-da etnik Hutu qrupları terrora başladı. Təxminən 100 gün ərzində Hutu milisləri Tutsi əhalisini məhv etmək üçün hücum keçirdilər (Vesperini, 2004; Diamond, 2008).

Soyqırım cinayətinin beynəlxalq hüquqi tərif

1948-ci il dekabrın 9-da BMT "Soyqırım Cinayətinin Qarşısının Alınması və Cəzalandırılması haqqında Konvensiya"nı qəbul etdi. Bu sənəd 1951-ci il yanvarın 12-də qüvvəyə mindi. Beynəlxalq hüquqda ilk dəfə olaraq soyqırım cinayəti tərifləndi. Konvensiyaya qoşulan dövlətlər soyqırımın qarşısını almaq və törədənləri cəzalandırmaq öhdəliyi götürdülər (Schabas, 2000; Cassese, 2009, s. 332–336).

Konvensiyanın 2-ci maddəsi soyqırımı müəyyən edir. Bu tərif bir çox beynəlxalq sənədlərdə öz əksini tapmışdır (United Nations, 1948; Schabas, 2000):

"Soyqırım dedikdə, milli, etnik, irqi və ya dini qrupu tamamilə və ya qismən məhv etmək niyyəti ilə törədilən aşağıdakı hərəkətlərdən hər hansı biri başa düşülür:

- a) Qrupun üzvlərinin öldürülməsi;
- b) Qrupun üzvlərinə ciddi bədən və ya əqli zərər vurulması;
- c) Qrupun tamamilə və ya qismən fiziki məhvinə səbəb olmaq üçün hesablanmış həyat şəraitinin qəsdən qrupa tətbiq edilməsi;
- d) Qrup daxilində doğuşların qarşısını almaq məqsədi daşıyan tədbirlərin görülməsi;
- e) Qrupun uşaqlarının başqa bir qrupa məcburi köçürülməsi" (United Nations, 1948; Konvensiya, 1948).

Bu tərifdə xüsusi niyyət (*dolus specialis*) və qadağan edilmiş əməl kimi iki mühüm element əks olunur (Cassese, 2009, s. 332–336). Xüsusi niyyət soyqırımı digər beynəlxalq cinayətlərdən fərqləndirir. Bu cinayətdə əsas məqsəd müəyyən bir qrupu məhv etməkdir.

Konvensiyanın 3-cü maddəsində cəzalandırılan əməllər sadalanır. Bunlara soyqırım, soyqırma sui-qəsd, birbaşa və açıq təhrik, cəhd və iştirakçılıq daxildir. Bu müddəalar soyqırımın təşkilatı xarakterini göstərir. Konvensiya birbaşa monitoring mexanizmi yaratmır. BMT-nin heç bir komitəsi ölkələrin öhdəliklərinə nəzarət etmir. Üzv dövlətlər dafələrlə monitoring mexanizminin yaradılmasını təklif etmişlər. 2004-cü ildə BMT Baş Katibi Soyqırımın Qarşısının Alınması üzrə Xüsusi Müşavir vəzifəsini təsis etdi (Gordon, 2017, s. 286; Stanton, 2004).

Soyqırım cinayətinin mühakimə olunması mexanizmləri

Beynəlxalq məhkəmə prosesi uzun çəkir. Buna görə bir çox ölkələr milli məhkəmələr vasitəsilə soyqırımı təqib edirlər. İsrail məhkəmələri 1963-cü ildə Adolf Eyxmanı soyqırımı təqsirli bilərək mühakimə etdi. Milli məhkəmələr universal yurisdiksiya prinsipinə əsasən işə baxırlar. Yəni soyqırım cinayəti dünyanın istənilən dövlətinin məhkəməsi tərəfindən mühakimə oluna bilər. 2022-ci il noyabrın 30-da Almaniya Federal Məhkəməsi İŞİD üzvünün hökmünü təsdiq etdi. O, İraqda yezidilərə qarşı soyqırımı təqsirləndirilmişdi. Təqsirləndirilən şəxs ömürlük həbs cəzasına məhkum edildi (Xocalı qırğınları, 2022). Bu iş soyqırım cinayətlərinə görə məsuliyyətin universal xarakterini göstərir.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi yaradılmazdan əvvəl xüsusi tribunalar yaradılmışdır. 1993-cü ildə Keçmiş Yuqoslaviya üzrə Tribunal yaradıldı. 2017-ci ildə işini başa çatdırdı. Tribunal 161 nəfərə qarşı işlərə baxdı. Onlardan 90-ı həbs cəzasına məhkum edildi (Gus'kova, 2001, s. 720; Isby, 2003, s. 501). Tribunal 4.650 şahidi dinlədi. Srebrenitsa qırğından sonra qurbanların qohumları "Srebrenitsa anaları" təşkilatını yaratdılar.

2019-cu ildə Niderland Ali Məhkəməsi mühüm qərar verdi. Məhkəmə Niderlandın Bosniyalı kişilərin ölümünə qismən cavabdeh olduğunu bildirdi. Təxminən 350 Bosniyalı kişi BMT sülhməramlılarından qorunma istəyirdi, lakin onlar qorunmadı. Məhkəmə qurbanların qohumlarına kompensasiya ödənilməsinə qərara aldı. Dul qadınlara 15.000 avro, digər qohumlara 10.000 avro təyin edildi. 2023-cü ilin noyabrına qədər 8.661.914,47 avro ödənilmişdi. Lakin bütün qurbanlar bu qərarla əhatə olunmur (Isby, 2003, s. 501). 1994-cü ildə Ruanda üzrə Tribunal yaradıldı. Bu tribunal da işini başa çatdırmışdır. 2010-cu ildə hər iki tribunalın apellyasiya işləri üçün Beynəlxalq Mexanizm yaradıldı (The Rwandan Genocide, 2004). Bu tribunalar beynəlxalq cinayət hüququnun inkişafına böyük töhfə verdi. Onlar soyqırımla bağlı mühüm hüquqi presedentlər yaratdılar.

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin üstünlüyü ondadır ki, o, dövlətləri də məsuliyyətə cəlb edə bilər. Bosniya və Herseqovina Serbiya və Monteneqroya qarşı iş açdı. Məhkəmə Serbiyanın Srebrenitsada 7000 Bosniyalı müsəlmanın öldürülməsinə icazə verdiyini müəyyən etdi. Bu, Soyqırım Konvensiyasının pozulması idi. Məhkəmə həmçinin Serbiyanın general Mladiçi təhvil vermədiyini qeyd etdi (International Court of Justice, 2007). Bu qərar dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşdığını təsdiq edir.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi Roma Nizamnaməsi əsasında yaradılmışdır. O, soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri və təcavüz kimi ən ağır beynəlxalq cinayətlərə görə insanları cəzalandırır. Roma Nizamnaməsi 2002-ci il iyulun 1-də qüvvəyə mindi. Dövlətlər ilk dəfə olaraq daimi beynəlxalq məhkəmənin yurisdiksiyasını tanıdılar (Allahverdiyev, 2002; Rome Statute, 1998). Məhkəmənin yurisdiksiyası tamamlayıcı xarakter daşıyır. O, yalnız milli məhkəmələr işə baxa bilmədikdə fəaliyyət göstərir.

Avropa İttifaqı Şurası soyqırım cinayətlərinin təhqiqatında əməkdaşlığı təmin edir. Aİ ölkələri ixtisaslaşmış prokurorlar və istintaqçılar üçün milli əlaqələndirmə nöqtələri yaratmışdır. 2000-ci ildə Vyanada keçirilən I Konqres beynəlxalq cinayət hüququnun inkişafına diqqət yetirdi. İNTERPOL cinayətkarlıqla mübarizədə mühüm rol oynayır. Terrorizm, narkotik, təşkilatlı cinayətkarlıq, soyqırım və girov götürmə kimi cinayətlərə qarşı mübarizə aparır (INTERPOL, 2024).

Soyqırımın psixoloji-siyasi ilkin şərtləri və mərhələləri

Soyqırım üçün ən mühüm risk faktorlarından biri diskriminasiyadır. Bu, dinə, etnik mənsubiyyətə, irqə və ya milli mənşəyə görə ayrı-seçkilikdir. Diskriminasiya müxtəlif formalarda ola bilər. Dövlətlər müəyyən qrupları məcburi şəkildə qeydiyyatla ala bilərlər. Bu qruplar resurslara və imkanlara çıxışda məhdudlaşdırıla bilər. Onlar qərar qəbulu proseslərindən kənarlaşdırıla bilərlər. İstənilən diskriminasiya narahatlıq doğurur. Diskriminasiya olmadıqda isə küskünlüklər soyqırıma səbəb olmur. Hazırda Mərkəzi Afrika Respublikasında, İraqda və Suriyada vəziyyət ağırdır. Silahlı münaqişələr cəmiyyətləri parçalayır. Fərdlər və qruplar yalnız dini inanclarına görə diskriminasiyaya məruz qalırlar. Din ən pis vəhşilikləri əsaslandırmaq üçün istifadə olunur. Münaqişə tərəfləri dini şüarlarla ədavət toxumları səpir. Onlar amansız cinayətlər törədirlər. Zorakılıq aktları və cəzasızlıq cəmiyyətə dağıdıcı təsir göstərir (Dieng, 2016).

Siyasi elmdə mühüm anlayışlardan biri qeyri-insaniləşdirmədir. Bu, insanlıqdan uzaqlaşmadır. Bir qrup digər qrupun insanlığını inkar edir. Həmin qrupun üzvləri heyvanlar, parazitlər, həşəratlar və ya xəstəliklərlə eyniləşdirilir. Bu mərhələdə mətbuatda və radioda nifrət nitqindən istifadə olunur. Gücsüz qrup şəxsiyyətsizləşdirilir. Onlara adlar əvəzinə nömrələr verilir. Nifrət nitqi rəsmi təbliğatı doldurur (Gordon, 2017, s. 286; Stanton, 2004). Soyqırımın mərhələləri nəzəriyyəsinə görə, bu proses 10 mərhələdən ibarətdir. Bunlar təsnifat, simvollaşdırma, diskriminasiya, qeyri-insaniləşdirmə, təşkilatlanma, qütbləşmə, hazırlıq, təqib, məhv etmə və inkardır. Hər mərhələdə erkən müdaxilə soyqırımın qarşısını ala bilər (Stanton, 2004).

İnkara ən yaxşı cavab beynəlxalq tribunal və ya milli məhkəmələr tərəfindən cəzalandırmadır. Bu məhkəmələrdə sübutlar dinlənib bilər. Günahkarlar cəzalandırıla bilər. Tribunalar ən pis qatilləri dayandıra bilməz. Ancaq siyasi iradə varsa, bəziləri məsuliyyətə cəlb edilə bilər. Yerli proseslər də vacibdir. Onlar sağalma və barışma imkanları təmin etməlidir. Ruandanın Gacaca məhkəmə sistemi buna misaldır. Ədalət təhsillə müşayiət olunmalıdır. Məktəblərdə və KİV-də soyqırım faktları, qurbanların əzabları, cinayətkarların motivləri haqqında məlumat verilməlidir (Stanton, 2004).

Azərbaycanın soyqırım cinayəti ilə bağlı milli qanunvericiliyi və beynəlxalq öhdəlikləri

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra BMT-nin üzvü oldu. 1996-cı ildə ölkəmiz Soyqırım Konvensiyasına qoşuldu. Prezident Heydər Əliyevin 1998-ci il 26 mart tarixli fərmanı ilə martın 31-i "Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü" elan edildi. Bu fərman erməni silahlı dəstələri tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş soyqırımların siyasi-hüquqi qiymətidir.

Azərbaycanın Cinayət Məcəlləsində soyqırıma görə məsuliyyət nəzərdə tutulub. 103-cü maddə "Soyqırım"a, 104-cü maddə isə "Soyqırım törətməyə təhrik"ə həsr edilib (Zahidov, 2012, s. 3; Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, 2000). 103-cü maddəyə görə, soyqırım 10 ildən 20 ilədək və ya ömürlük azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır. Azərbaycan soyqırımının qarşısının alınması sahəsində beynəlxalq təşkilatlarda fəal iştirak edir. Ölkəmiz BMT İnsan Hüquqları Şurasında, ATƏT-də, Avropa Şurasında yaxından iştirak edir. Azərbaycan Xocalı soyqırımının tanınması üçün geniş beynəlxalq kampaniya aparmışdır.

Nəticə

Tədqiqat göstərir ki, soyqırım anlayışı hüquqi baxımdan dəqiq müəyyən edilmiş cinayət tərkibinə malikdir. Soyqırım xüsusi niyyət və qadağan edilmiş əməllərlə xarakterizə olunur. Bu xüsusiyyətlər

soyqırımı digər kütləvi zorakılıq formalarından fərqləndirir. Soyqırım tarixən müxtəlif dövrlərdə və regionlarda baş vermişdir. Soyqırımın qarşısının alınması üçün beynəlxalq hüquq sistemi inkişaf etmişdir. BMT Konvensiyası, beynəlxalq tribunalar, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi və İNTERPOL bu sistemin mühüm elementləridir. Lakin mexanizmlərin effektivliyi üçün dövlətlərin siyasi iradəsi və əməkdaşlığı vacibdir. Soyqırımın psixoloji-siyasi ilkin şərtləri erkən xəbərdarlıq siqnallarıdır. Diskriminasiya, qeyri-insaniləşdirmə, nifrət nitqi bu siqnallara daxildir. Vaxtında müdaxilə soyqırımın qarşısını ala bilər. Soyqırımın mərhələləri nəzəriyyəsi profilaktik fəaliyyət üçün praktiki baza yaradır.

Azərbaycanın milli qanunvericiliyi beynəlxalq standartlara uyğundur. Ölkəmiz BMT Konvensiyasını ratifikasiya etmişdir. Cinayət Məcəlləsində soyqırıma görə məsuliyyət müəyyən edilmişdir. Azərbaycanlıların Soyqırımı Gününün təsis edilməsi tarixi ədalətin bərpasıdır.

Ədəbiyyat

- Allahverdiyev, Ə. (2002). *Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin tərkibi, strukturu və yurisdiksiyası*. İnjurya.<https://injurya.az/news/beynelxalq-cinayet-mehkemesinin-terkibi-strukturu-ve-yurisdiksiyasi>
- Aliyev, Z. (2014). *Azərbaycan diasporu beynəlxalq münasibətlərdə*. AVROPA Nəşriyyatı.
- Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. (2000).
- Baumel, J. T. (2001). The concentration camps. In *Encyclopedia of the Holocaust* (pp. 133–135). Yale University Press.
- Cassese, A. (2009). Genocide. In A. Cassese (Ed.), *The Oxford companion to international criminal justice* (pp. 332–336). Oxford University Press.
- Dieng, A. (2016). Protecting vulnerable populations from genocide. *UN Chronicle*, 53(4). <https://www.un.org/en/chronicle/article/protecting-vulnerable-populations-genocide>
- Diamond, J. (2008). *Collapse: How societies choose to fail or succeed* (Chapter 10: "Malthus in Africa: Genocide in Rwanda"). Viking Press.
- Finley, J. (2020). Why scholars and activists increasingly fear a Uyghur genocide in Xinjiang. *Journal of Genocide Research*, 23(3), 348–370. <https://doi.org/10.1080/14623528.2020.184810>
- Gordon, G. S. (2017). *Atrocity speech law: Foundation, fragmentation, fruition*. Oxford University Press.
- Gus'kova, E. Yu. (2001). *History of the Yugoslav crisis (1990–2000)*. Rus. pravo; Rus. nats. fond.
- International Court of Justice. (2024). *History of the Court*. <https://www.icj-cij.org/history>
- İNTERPOL. (2024). *The International Criminal Police Organization*. <https://www.interpol.int/>
- İsby, D. C. (2003). *Balkan battlegrounds: A military history of the Yugoslav conflict, 1990–1995* (Vol. 1). Diane Publishing Company.
- Konvensiya o preduprezhdenii prestupleniya genotsida i nakazanii za nego. (1948). *United Nations*. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/genocide.shtml
- Schabas, W. (2000). *Genocide in international law: The crimes of crimes*. Cambridge University Press.
- Schabas, W. A. (2000). *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Paris, 9 December 1948)*. United Nations Audiovisual Library of International Law. <http://legal.un.org/avl/ha/cppcg/cppcg.html>
- Selth, A. (2003). *Burma's Muslims: Terrorists or terrorised?* Strategic and Defence Studies Centre, Australian National University.
- Smith, H. W. (2008). *The continuities of German history: Nation, religion, and race across the long nineteenth century*. Cambridge University Press.
- Stanton, G. (2004). *10 stages of genocide*. Enlight NGO. <https://enlightngo.org/language/ru/post/15964>
- The Rwandan Genocide. (2004). *The Rwandan Genocide*. Genocide Education Project. <https://genocideeducation.org/resources/modern-era-genocides/>

- United Nations. (1948). *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide* (Paris, 9 December 1948). https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf
- Vesperini, H. (2004, April 6). No consensus on genocide death toll. *Africa*. Agence France-Presse. Xocalı qırğınları ilə bağlı daha bir nəfər təqsirləndirilir. (2022). *BBC News Azerbaijani*. <https://www.bbc.com/azeri/articles/c9xrdw0n6gko>
- Zahidov, B. (2012, February 26). The Khojaly tragedy should be recognized as genocide in the world according to international law principles. *Azerbaijan Newspaper*, p. 3.

The Literary Monument “Altun Yaruk” and the Evolution of Ancient Turkic Dialects

Nazarbay Kilichov

Abstract. This article analyzes the semantics of paired nouns in the vocabulary of the ancient Turkic language monuments in the Turkic-Uigur writing. The pairing of words is a unique lexical and morphological feature of the samples of the ancient Turkic language, especially the monuments of the Turkic-Uigur writing. It can be said with confidence that a number of formations, pairs of words that exist in modern Turkic languages, formed by means of word-building suffixes - in general, the morphological form of a word is a morphologically formed lexical unit in the period of the ancient Turkic language. To prove our point of view, we can give an example of the fact that in all samples of the ancient Turkic language, words in pairs form new derivative words. The semantic volume of paired nouns formed by root or derivational suffixes is described, that is, such features as pairing of words and serving to enhance the meaning, expression of a common meaning, synonymy and antonymy between the components of paired words are highlighted.

Keywords: ancient turkic dialects, historical dialectology, “Altun Yaruk”, dialect, Oghuz, Kipchak, Qarluq dialects

Khorezm Ma'mun Academy, PhD in Philology, Khiva, Uzbekistan
E-mail: nkilichovr@mail.ru

Received: 19 January 2026; Accepted: 17 June 2026; Published online: 28 July 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

“Altun Yaruk” ədəbi abidəsi və qədim türk ləhcələrinin təkamülü

Nazarbəy Kılıçov

Xülasə. Bu məqalədə türk-uyğur yazılarında qədim türk dili abidələrinin lüğətindəki qoşa isimlərin semantikasi təhlil edilir. “Altun Yaruk”un yaradılması zamanı qədim türk leksikonunun digər xalqların mədəni mühitindəki yeri və rolu da nəzərə çarpırdı. Xüsusilə, X-XI əsrlərdə slavyan xalqlarının türk tayfaları ilə əsrlər boyu davam edən mədəni və tarixi əlaqələri slavyanların etnogenezi, memarlığı, geyim adları, məişət əşyaları, gündəlik həyat və müəyyən adət-ənənələrin adları, heyvandarlıq və qartal ovu, soyad və ləqəblər, toponimlər və hidronimlərdə öz izini qoymuşdur. Sözlərin qoşalaşması qədim türk dili nümunələrinin, xüsusən də türk-uyğur yazısı abidələrinin özünəməxsus leksik və morfoloji xüsusiyyətidir. Əminliklə demək olar ki, müasir türk dillərində mövcud olan bir sıra formasıyalar, söz cütləri sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlmişdir - ümumiyyətlə, sözün morfoloji forması qədim türk dili dövründə morfoloji cəhətdən formalaşmış leksik vahiddir. Fikrimizin sübutu üçün qədim türk dilinin bütün nümunələrində qoşa sözlərin yeni törəmə sözlər əmələ gətirdiyinə dair bir nümunə verə bilərik.

Kök və ya törəmə şəkilçiləri ilə əmələ gələn qoşa isimlərin semantik həcmi təsvir olunur, yəni sözlərin qoşalaşması və mənanı gücləndirməyə xidmət etməsi, ortaq mənanın ifadəsi, qoşa sözlərin komponentləri arasında sinonimlik və antonimlik kimi xüsusiyyətlər vurğulanır.

Açar sözlər: *qədim türk dialektləri, tarixi dialektologiya, “Altun Yaruk”, dialekt, Oğuz, Qıpçaq, Qarluq dialektləri*

Xarəzm Məmun Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Xivə, Özbəkistan

E-poçt: nkilichovr@mail.ru

Daxil oldu: 19 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 17 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyul 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Introduction

It is noteworthy that the 9th-10th centuries are a special period in the history of the Turkic peoples. The Old Turkic-runic script was replaced by the Old Uyghur-Turkic script, which arose on the basis of the Sogdian script, and a number of other scripts - Sogdian, Manichean, Kharoshti, Brahmi, etc. Of course, the arrival of these inscriptions was not accidental, but was connected with a change in the cultural environment. Buddhism came from India, Manichaeism from Iran, and along with these religious currents, the aforementioned scriptures began to be used. Indeed, the cultural environment has fundamentally changed social life. Moreover, the equal influence of religious currents from other regions on a number of Turkic tribes living in East Turkestan led to changes in the lexical layer of the tribal languages. Of course, this, as a positive phenomenon, led to a new linguistic environment. Primarily, the changes that occurred in the lexical layer of “Altun Yaruk” are proof of our opinion. At the time of the creation of “Altun Yaruk”, the place and role of ancient Turkic lexicon in the cultural environment of other peoples were also noticeable. In particular, the centuries-old cultural and historical relations of the Slavic peoples with Turkic tribes in the 10th-11th centuries left their mark on the ethnogenesis, architecture, names of clothing, household items, names of everyday life and certain customs, animal husbandry and eagle hunting, surnames and nicknames, toponyms and hydronyms of the Slavs (Abdurahmonov & Rustamov, 1982).

If we examine the lexical layer of “Altun Yaruk”, we encounter the regularities characteristic of most written monuments of the past. This is a pattern, first of all, words related to various fields that came from other languages as a result of cultural and historical connections. Also, along with foreign words and terms related to various fields, we see a lexical layer belonging to Kipchak, Oghuz, and other tribal languages at the end of the 9th - beginning of the 10th centuries. It should be noted that the lexical layer of any work is an important tool that also provides information about the social, cultural, and ethnic history of its time. One fact: the lexicon of Sumerian monuments provides information about the history of the statehood of the ancient Sumerian people (Aydarov, 1974). At the same time, there are many examples of this in the history of Turkic languages (Bang & Gabain, 1930). Due to these aspects, “Altun Yaruk” is of great importance as a written source that largely clarifies the socio-cultural relations of the Turkic peoples.

Speaking about the peculiarities of the “Altun Yaruk” language, it should be noted that various dialects are reflected in this work. The presence in this work of a lexical layer belonging to various dialects - Oghuz, Kipchak, Karluk - also determines socio-philosophical and cultural life. Firstly, if the penetration of Buddhism into the Turkic peoples of this region determines cultural life, then terms related to the structure of the world indicate socio-philosophical concepts. Indeed, special and dialectal lexicon, on the one hand, shows the process of formation of the literary language, and on the other hand, serves as evidence of the foundations of the literary language. In a certain period, literary

language accompanied dialects, walking hand in hand, while in another period, literary language abandoned dialects and became a completely distant process from literary language. To prove this point, it is sufficient to compare the language of “Altun Yaruk” (late 9th - early 10th centuries) with the language of “Kutadgu Bilig” (second half of the 11th century). Both works reflect the characteristics of the literary language of their time, although they were created within a period of slightly more than a hundred years (Baskakov, 1969, s. 24–31). While “Altun Yaruk” took a step with the dialects “by hand in hand”, “Kutadgu Bilig” distanced itself from Turkic dialects and became known as the “khan's language” as a literary language.

Literature review

In general Turkology and Uzbek linguistics, no separate research has been conducted on the lexicon of the work “Altun Yaruk”. The work carried out consists mainly of translations and publications in various languages. The work was discovered in 1910 by the Russian scientist S.E. Malov in a Buddhist temple in the village of Vinshgu, Gansu Province, China. The manuscript consists of 355 pages (710 pages) and was copied in 1687. Currently, this copy is kept in the Asian Museum in St. Petersburg. This work was first published by V.V. Radlov and S.E. Malov in the Old Uyghur-Turkish alphabet (Çağatay, 1945). The translations of G.Elherz, R.Finch, P.Zime, K.Reborn, and a number of other French scholars greatly contributed to the spread of “Altun Yaruk” in European countries. The first scholar to work on other copies of this monument was the German orientalist and linguist Friedrich Wilhelm Karl Müller (Dadaboyev & Xolmanova, 2015). German Turkic scholars V.Bang and A.Gaben transliterated pages 133–141 from Radlov-Malov’s edition and translated them into German (Drachuk, 1980).

Turkish scholars Rashid Rahmatiy Arat (İvanov, 1969), Saodat Chigatoy (Kaya, 1994), Shinosi Tekin and Cheval Qoya (Kononov, 1980) have carried out certain work on this written monument. The Russian scholar S.E. Malov also transliterated the legends “Ku tai” and “The Prince and the Leopard” and translated them into Russian (Koshgariy, 1960). Also noteworthy is the work done by Shenol Korkmaz, a master’s student at Marmara University in Turkey, regarding “Altun Yaruk”. It was transliterated and transcribed based on the collected critical text of “Golden Light” published by Cheval Kaya in 1994, as well as fifty documents found in the Turfan collection at the Berlin Brandenburg Academy of Sciences and belonging to other copies of “Golden Light.” Having studied the differences between them in comparison with the Radlov-Malov edition, he aimed to identify the shortcomings of the Radlov-Malov edition and create material for a perfect edition of “Altun Yaruk” (Korkmaz, 2005). The research of the famous Turkologist E.R. Tenishev on “Altun Yaruk” is of particular importance (Malov, 1951). The doctoral dissertation of the Kazakh linguist G. Aydarov on the lexicon of the ancient Turkic language, more precisely, the lexicon of the Orkhon-Yenisei written monuments, can be considered the first fundamental research in this direction (Menges, 1979). At the same time, it is appropriate to mention the works of A.N. Kononov as an example of research devoted to the phonetics and grammar of these monuments (Müller, 1908).

In Uzbek linguistics, the translation from ancient Turkish into modern Uzbek of the legend “The Prince and the Leopard” from “Altun Yaruk” included in the textbook “Ancient Turkic Language” by G. Abdurakhmanov and A. Rustamov, was the first bold step in this direction (Müller, 1910). In the textbook “History of the Uzbek Language” by N.Rakhmonov and K.Sodikov, with the excerpt from “Altun Yaruk” given as an appendix, the analysis carried out in the chapter “Lexicon” of the textbook can be assessed as a way to study the lexical layer of the ancient Turkic language (Nazhip, 1989).

One of the main tasks facing modern Turkology is the study of the history of Turkic dialects, the identification of the phonetic-lexical-grammatical features of ancient Turkic dialects, the characterization of their stages of general and specific development from ancient times to the present

day, in a word - the study of historical dialectology. The study of ancient Turkic dialects allows not only to clarify the formation and differentiation of Turkic languages, but also to determine the ethnogenesis, culture, way of life, and thinking of peoples. True, ancient Turkic dialects have been studied, classified, and characterized by a number of Turkologists. In particular, views on the dialects and classification of the ancient Turkic language can be seen in the scientific works of foreign and Russian Turkic scholars such as V.V.Radlov, S.E.Malov, N.A.Baskakov, V.M.Nasilov, I.A.Batmanov, T.Tekin, S.G.Klyashtorny, A.Gaben, O.Pritsak, E.R.Tenishev. Scholars, while studying the phonetic-lexical-grammatical features of the ancient Turkic language, also describe its dialectal features. While the scholarly works of some of these scholars specifically address ancient Turkic dialects, the scholarly works of some researchers, against the backdrop of their general grammatical views, contain scholarly views on dialects. In particular, in this regard, we consider it expedient to conduct a comparative study of their lexical units with the lexical layer of modern Turkic languages based on the lexicon of individual works characteristic of the ancient, old Turkic language periods.

Methods

It is important to study the lexicon of “Altun Yaruk” in comparison with the lexicon of modern Turkic languages, the lexical composition of their dialects, and on this basis, to substantiate the development of the lexicon of Turkic languages. Our observations on ancient Turkic dialects and their phonetic-grammatical features, lexical composition showed that the common Turkic lexical layer can be studied by dividing it into the following groups according to dialectal composition:

1. Dialectal neutral lexical layer. Lexicon common to all Turkic languages, undifferentiated by the dialectal features of the common Turkic layer in both ancient and modern Turkic languages (for example, nouns such as *ög*, *qang*, *qiz*; verbs such as *qil*, *et*, etc.). According to the composition of this lexical layer, it consists of verbs, nouns, adjectives, and other parts of speech, which are words used from the language of ancient written sources to the present day.
2. Phonetic dialectisms. Dialectal layer arising on the basis of phonetic differences (for example, the presence of *ŋ/n/y* sounds with slight differences between them; the use of the sound *b* instead of *ğ* in *auslaut*: *sub* or *water* instead of *sug'*; the presence of *b//m* sounds in *anlut*: *ben //men*, etc.).
3. Morphological dialectisms. Dialectal layer arising on the basis of morphological difference (for example, the use of the forms *-ip/-ib*, *-pan*; the past participle of the second person *-tiğ*, *-tiğiz*; the past participle of the third person *-sun/-čün*; the conditional suffix *-siğ*; the modal particle *erinč* (Radlov & Malov, 1913–1917), etc.
4. Lexical dialectisms. Dialectal layer formed on the basis of lexical difference. Inter-Turkic dialectal lexical difference from the period of the ancient Turkic language to the present day constitutes a unique layer of Turkic dialects (Kipchak, Karluk, Oghuz) and is a differential feature that distinguishes these tribes even in their later periods of formation as separate languages. The formation of such a distinctive, specific lexical layer, on the one hand, is connected with the living conditions, lifestyle, thinking, that is, linguocultural, pragmalinguistic, cognitive aspects of those Turkic tribes, and on the other hand, their territorial proximity to other peoples, socio-economic and cultural ties, is the result of the interaction of languages on this basis, that is, a sociolinguistic factor.

In this way, a special lexical layer characteristic of Turkic tribes and clans was formed, and at the same time, this lexical difference, along with ethnocultural peculiarities, served the formation of separate Turkic tribes, clans, languages, and nations, and the formation of a separate ethnos separated from the ancient Turkic language, mainly on the basis of differences in dialects and languages, more than other factors, continued from the 9th century to the 17th-19th centuries and was formed as independent literary languages (Rahmonov, 2019). In this regard, the information about Turkic tribes (Argu, Chigil, Kipchak, Karluk, Oghuz, Turkmen, Kyrgyz, etc.) in Mahmud Kashgari's work “*Devonu lugat-t-turk*” and the presentation of a number of words based on dialectal signs are proof

of our opinion. In particular, the work contains about 500 lexical units, distinguished on the basis of dialectal features (Rahmonov & Sodiqov, 2009, s. 644).

Thus, the dialectal layer formed on the basis of lexical differences in the work “Altun Yaruk” can be traditionally studied as Qarluq-Chigil-Uyghur, Kipchak, and Oghuz units. Since “Altun Yaruk” is a translated work, the translators effectively used the possibilities of lexical units characteristic of all dialects of the ancient Turkic language, which were in use in their time, in order to ensure equivalence in translation. This created a unique panorama of the unification of ancient Turkic dialects. The Karluk-Chigil-Uyghur, Kipchak, and Oghuz units of the Turkic dialects can be studied separately.

Results and Discussions

The famous Turkologist V.V. Radlov was the first to propose which dialects formed the basis of the ancient Turkic language and classified the ancient Turkic dialects. To this day, his views are of great importance in Turkology. According to him, the ancient Turkic language consisted of three dialects: the first is the ancient northern dialect. This dialect was spoken by the Turkic tribes of Central Asia and is also known as the Turkic-Syr dialect; the idea that the *Syr* were *Kipchaks* entered and settled in Turkic studies (it is unnecessary here to try to prove that a large part of the Uzbek people consisted of Kipchaks); the second is the ancient southern dialect, this dialect includes the Uyghur language; the third is also called a mixed dialect or mixed language, and is considered to consist of a mixture of the above two dialects; the Turkic written monuments in Manichaean script, “Altun Yoruğ,” were created under the influence of this dialect.

In the periodization of Turkic dialects, V.V. Radlov substantiated his views on the basis of sources specific to the ancient Turkic language, dividing them into types. In particular, the ancient northern dialect (Turkic-Syr language) encompasses the language of the following written monuments:

- 1) The Kultigin and Bilge Khagan monuments;
- 2) Tonyukuk inscription;
- 3) Ungin (Ongin) inscription, Khoito-Tamir inscriptions, etc.;
- 4) Inscriptions found in the Khemchik, Yenisei, and Abakan basins;
- 5) Inscriptions found in the ruins of the city of Karabalasagun;
- 6) Inscriptions found in Turkestan;
- 7) Separate parts of inscriptions on Turfan paper (Müller, 1908, s. 27).

Regarding the ancient southern dialect (Uyghur language), V.V. Radlov writes: “I call the Uyghur language a southern dialect, because, despite the fact that during the reign of the Turkic-Syr state, some of the Uyghurs lived in the north, between Baikal and Koso-gol, and even further west, this dialect was formed in the south and is known to us from manuscripts in the southern regions”.

The mixed dialect encompasses the features of the northern and southern dialects. V.V. Radlov indicates the following as sources related to this dialect:

- 1) All Turkic monuments in the Manichean script;
- 2) All Turkic-Manichaean monuments written in the Uyghur script;
- 3) Cairo copy of the work “Kutadgu Bilig” in Arabic;
- 4) Many Buddhist manuscripts (“Altun Yaruk” sutra, “Tishastvustik” sutra, “Kuan-shi-im-Pusar”, etc.) (Müller, 1908, s. 27).

We can say that the classification of ancient Turkic dialects by V.V. Radlov, who first classified them from a scientific point of view, became the basis for subsequent classifications. Because in the subsequent period, the classification carried out by Turkic scholars was based on the principles of classification. The role of N.A. Baskakov in the creation of the classification of Turkic languages is

significant. As a result of his many years of research, the history of the development of Turkic languages and their genealogical classification were comprehensively covered. The scholar periodizes Turkic languages as follows (Radlov & Malov, 1913, s. 147–163):

I. Altai period (up to the 3rd century BC).

II. The Hunnic period (from the 3rd century BC to the 5th century AD).

III. Ancient Turkic Period (5th-10th centuries). This period, in turn, is divided into three periods:

– Tukyuy (V-VIII centuries),

– ancient Uyghur (VIII-IX centuries),

– ancient Kyrgyz (IX-X centuries).

N.A. Baskakov divides the language of ancient Turkic language monuments into two groups:

I. The Old Oghuz and Old Kyrgyz languages, as well as the Orkhon-Yenisei inscriptions, which have many common features:

a) the presence of the sounds $\wedge/\wedge/y$, which have some differences between them;

b) the use of the sound b in the auslaut instead of g' : sub instead of sog' or water;

c) the presence of the sounds $b//m$ in the anlute: ben //men;

d) the use of the form $-pan$ instead of $-ip/-ib$;

e) the past participle in the 2nd person $-tig'$, $-tig'iz$;

f) the past participle in the 3rd person $-cun/-chun$;

g) the conditional suffix $-sig'$; h) the modal particle $erinch$, etc.

II. The Old Uyghur language consists of two dialects:

1) n -dialect, found in Manichean texts;

2) y -dialect, found in later Manichaeic and Buddhist monuments, as well as in texts of Brahmi and Christian content.

Thus, identifying the dialects of the ancient Turkic language, classifying them according to phonetic, lexical, and grammatical features is of great importance in the study of the history of Turkic languages. Mahmud Kashgari, in his work “*Dīwān Lughāt al-Turk*”, focuses on the distribution of Turkic tribes and provides a map of their location, primarily showing the differences in these languages. Kashgari gives examples because, despite the differences in the languages of the tribes, all Turkic tribes used a single Turkic language. The examples cited in the work do not belong to a specific tribe, but to all the twenty Turkic tribes that Kashgari describes. “...as an example, I have cited poems used in the Turkic language, wise sayings and proverbs used in days of joy and mourning, so that those who use them can convey it to the narrators (listeners), and the narrators, in turn, can convey it to the speakers of that language” (Arat, 1934, s. 66–69). Moreover, he aimed not to contrast the minor differences in each tribe with the common language - the common Turkic language of his time - as Kashgari pointed out, but to strive for clarity in the language and to show the characteristics of the literary language in each tribe's language.

In Mahmud Kashgari's work “*Dīwān Lughāt al-Turk*”, about 250 words with “Oghuz” characters are given, most of which are also actively used in the lexicon of the Turkic languages of the modern Oghuz group. The following comparative table clearly demonstrates the proof of this idea when comparing the words given with the “Oghuz” explanation with the languages of the Oghuz group

Table 1

There are also words in the “*Dīwān Lughāt al-Turk*” with the explanation “among the Oghuz and Kipchaks”

№	“ <i>Dīwān Lughāt al-Turk</i> ”	Conversion	Oghuz group in Turkic languages
1	us (I, 44)	to distinguish between good and bad - ol us boldī - he distinguished between good and bad.	-
2	urra (I, 46)	man’s hernia	gorra (turkm.)
3	aṅ (I, 47)	means “no” or “not”	-
4	urq (I, 49)	abbreviated form of the word “seed”	-
5	uĉ (I, 50)	completion of something	uĉ (turkm.)
6	ikit (I, 55)	Falsehood	-
7	oṃur (I, 56)	Compensation, compensation; reciprocal	-
8	oṃur (I, 56)	good and successful; beneficial; this word is used only for a journey or traveler	ugur (turkm.II, 397)
9	ögür: jaṃ ögürī (I, 57)	Sesame	-
10	emir (I, 57)	fog; cloud	ümür (turkm.)
11	aṣaq (I, 63)	Foothill	aṣak (turkm.), aṣaḡı (turk.), aṣaḡı (oz.)
12	aluq (I, 64)	<i>aluq er</i> – ignorant person	-
13	alīq (I, 64)	bird’s beak	-
14	saṃ elig (I, 66)	right hand	sag el (turkm.)
15	jilik (I, 67)	bone marrow	ýilik (turkm.)
16	aṃil (I, 67)	1) sheepfold: sheepfold; 2) sheep dung	agyl (turkm.), aḡıl (az.),
17	örän (I, 69)	The worst thing is that it's broken, ruined.	örän (turkm.)
18	ekin (I, 70)	Cropland	ekin (turkm.)
19	aq (I, 72)	white. The white of everything. Turkic tribes call a spotted horse <i>aq at</i>	ak (turkm.)
20	aq (I, 72)	<i>aq saqal er</i> – gray-bearded person	aksakal, aksakgal (turkm.), aḡsaqqal (az.)
21	üjüz (I, 74)	small mosquito	-
22	ĉanak (I, 74, 256)	dish; bowl; cup	ĉanak (turkm.)
23	ujuq (I, 75)	imagination (shadow; shadow; black); icon stone	-
24	üjük (I, 75)	<i>üjük jer</i> – a sandy area where water and other things are so abundant that it gets stuck when stepped on and is difficult to pull out	-
25	aba (I, 76)	mother. The Karluk Turkmens call you ابا āpa with a hard پ	-
26	oba (I, 76)	Tribe	oba (turkm.)
27	ezä (I, 78)	Sister	ejeke (turkm.)
28	imīr (I, 81)	mixing of light and darkness	-
29	azruq (I, 84)	different, separate	-
30	eträk (I, 86)	yellow man	-
31	ütrük (I, 86)	cunning, deceiver	ótrik (qqalp.)
32	endäk (I, 89)	surface, surface of something	entek (turkm.)

33	saxt (I, 90)	Gold-silver ornament for the belt, buckle, and saddle head	-
34	örgän (I, 90)	Belt	-
35	andan (I, 91)	After	-
36	sečä (III, 152)	Sparrow	serçe (turkm.) sečä (o‘zb.t.o‘.sh.)
37	keča (III, 152)	Felt	keçe (turkm.)
38	keči (III, 152)	Goat	geçi (turkm.)
39	dädä (III, 153)	Father	däde (turkman tilining ota dialekti)
40	siňäk (III, 163)	Fly	siňek (turkm.)
41	qarınča (III, 249)	Ant	garynja (turkm.)
42	jorınča (III, 249)	Alfalfa	ýorunja (turkm.)

Table 2

No	“Dīwān Lughāt al-Turk”	Conversion	In modern Turkic languages
1	alīy (I, 62)	repayment of everything, debt	algy (turkm.)
2	arīq (I, 63)	Thin, weak	arryk (turkm.)
3	em (I, 46)	women’s awrah	-
4	žinžü (I, 280)	Pearl	-
5	qurman (I, 296)	Bullet container. <i>kiš qurman</i> Bow-and-arrow vessel Originally derived from the word “ <i>kurman</i> ” - to tie a belt around the waist	-

Conclusion

Such evidence shows that the words collected and selected by Kashgari in this dictionary and their use as a means of communication in all Turkic tribes, as well as the differences in the languages of the tribes, can be said to be based on koine. In countries that have turned towards civilization, among many dialects, one language replaces dialects and serves as a means of communication. Where the koine is firmly established, there is, of course, a group of people speaking different dialects, in which case individuals consciously strive to speak according to the criteria of written speech.

Over time, dialectal differences may disappear (the process of integration of tribal languages during the transition of ancient Turkic language to old Uzbek is an example of this). But even then, the process of development of languages common to all creates new individual features in the language. “Altun Yaruk” is a literal example of this.

It is natural that the ancient Turkic literary language underwent changes under the influence of local dialects in the process of functioning in various regions of Central Asia. That is why some Turkologists (for example, Amir Najib) used the term “literary dialect” in relation to the Turkic languages of different regions. In relation to written monuments of one or another group, the concept of “literary dialect” replaces the concept of “literary language” (Arat, 1934, s. 3). This view can be applied not only to medieval Turkic written monuments, but also to monuments of the ancient Turkic period. We believe that when Mahmud Kashgari spoke of “Turkic languages” in relation to the language of the Turkic tribes of the 11th century, he was referring specifically to “several literary languages”. Or the differences between the language of the Orkhon monuments and the language of

the Yenisei monuments (in particular, in sound structure), between the language of the Orkhon-Yenisei monuments and the language of the Turkic-Uyghur written monuments (sound system, morphological structure, lexical layer) lead to this opinion. When analyzing these differences, it is advisable to consider the types and characteristics of writing. Undoubtedly, this is a pressing issue in Turkic studies, in particular, it serves to prove that “ancient Turkic languages” existed and spread from the east to the west of Central Asia.

References

- Abdurahmonov, G., & Rustamov, A. (1982). *Qadimgi turkiy til*. O‘qituvchi.
- Aydarov, G. (1974). *Leksika yazyka Eniseysko-Orkhonskikh i talasskikh pamyatnikov drevnetiurkskoy pismennosti* (Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı).
- Bang, A. V., & Gabain, W. (1930). Uygurische Studien. *Ungarische Jahrbücher*, 10(3), 193–210.
- Baskakov, N. A. (1969). *Vvedenie v izuchenie tiurkskikh yazykov*. Nauka.
- Çağatay, S. S. (1945). *Altun Yarukdan iki parça*. Türk Dil Kurumu.
- Dadaboyev, H., & Xolmanova, Z. (2015). *Turkiy tillarning qiyosiy tarixiy grammatikasi*. Mumtoz So‘z.
- Drachuk, V. (1980). *Yozuvlar – o‘tmish sirlari shohidi*. O‘zbekiston.
- Ivanov, V. V. (Red.). (1969). *Drevnetiurkskiy slovar*. Nauka.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk*. Türk Dil Kurumu.
- Kononov, A. N. (1980). *Grammatika yazyka tiurkskikh runicheskikh pamyatnikov VII–IX vv*. Nauka.
- Koshgariy, M. (1960). *Devonu luqatit-turk* (Cild 1). Fan.
- Korkmaz, S. (2005). *Uygurca Altun Yaruk’a ait belgeler (501–550)* [Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi]. İstanbul Üniversitesi Açık Erişim Sistemi. <http://hdl.handle.net/11495/5432>
- Malov, S. E. (1951). *Pamyatniki drevnetiurkskoy pismennosti*. Izdatelstvo AN SSSR.
- Menges, K. G. (1979). *Vostochnye elementy v “Slovo o polku Igoreve”*. Nauka.
- Müller, F. W. K. (1908). *Uigurica. Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften*, 3–60.
- Müller, F. W. K. (1910). *Uigurica II. Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften*, 1–110.
- Nazhip, E. N. (1989). *Issledovaniya po istorii tiurkskikh yazykov XI–XIV vv*. Glavnaya Redakciya Vostochnoy Literatury.
- Radlov, V. V., & Malov, S. E. (1913–1917). *Suvarnaprabhasana (Sutra Zolotogo bleska): Tekst uigurskoy redakcii*. Imperatorskaya Akademiya Nauk.
- Rahmonov, N. (2019, 22 oktyabr). Ming yillik tuman kunlik yozuvim. *O‘zbekiston adabiyoti va san’ati*, (44).
- Rahmonov, N., & Sodiqov, Q. (2009). *O‘zbek tili tarixi*. O‘zbekiston Faylasuflari Milliy Jamiyati Nashriyoti.
- Rachmati Arat, R. (1934). F.W.K. Müller - W. Lentz: Soghdiische Texte II. *Bülten*, 65–70.
- Rachmati Arat, R. (1936). *Türk dili üzerinde araştırmalar. Uygur devrine ait dil örnekleri: “Altun Yaruk”*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Rachmati Arat, R. (1942). Uygurlarda istilahlara dair. *Türkiyat Mecmuası*, 7–8(1), 56–81. <https://doi.org/10.26650/tm.1942.781003>
- Rachmati Arat, R. (1965). *Eski Türk şiiri*. Türk Tarih Kurumu.
- Tenishev, E. R. (1953). *Grammaticheskiy ocherk drevneuigurskogo yazyka po sochineniyu “Zolotoy blesk”* (Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı).
- Tenishev, E. R. (1970). “Kutadgu bilig” i “Altun yaruk”. *Sovetskaya tiurkologiya*, (4), 24–31.

Rus dilinin qazax dilinin sintaktik quruluşuna təsiri

Təranə Nağıyeva

Xülasə. Məqalədə türk dilləri ailəsinin qıpçaq qrupuna daxil olan qazax dilinin sintaktik xüsusiyyətlərinin rus dilinin təsiri nəticəsində dəyişməsi araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi rus dili ilə intensiv təmas şəraitində qazax dilinin sintaktik sistemində baş verən dəyişiklikləri müəyyənləşdirmək və bu dəyişikliklərin xarakterini müqayisəli şəkildə təhlil etməkdir. Araşdırmada təsviri və müqayisəli metodlardan istifadə olunmuş, faktlar müvafiq olaraq qazax və rus dillərinə aid nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Aparılan araşdırma və təhlillər göstərir ki, rus dilinin təsiri nəticəsində qazax dilində xüsusilə söz birləşmələri və rəsmi adlandırmalarda kalka yolu ilə formalaşan sintaktik konstruksiya daha geniş yayılmışdır. “имену/атындағы” (imeni/atındağı), “no/jönindegi” (no/jönindegi), “npu/janındağı” (pri/yanındağı) kimi modellər bu təsirin əsas göstəricilərindəndir. Bu konstruksiya bir tərəfdən dilin ifadə imkanlarını genişləndirsə də, digər tərəfdən bir çox hallarda milli sintaktik strukturun təbiiliyinə mənfi təsir göstərmişdir.

Nəticə etibarilə, rus dilinin təsiri qazax dilinin sintaktik sistemində həm dəyişikliklərə, həm də paralel struktur formalarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu prosesin öyrənilməsi müasir türk dillərində dil əlaqələrinin daha dərinlənən anlaşılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: qazax dili, rus dili, sintaktik təsir, kalka, söz birləşməsi

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: terane.nagiyeva.79@mail.ru

Daxil oldu: 22 Fevral 2026; Qəbul edildi: 15 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyul 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Russian Language Influence on the Syntactic Structure of the Kazakh Language

Tarana Nagiyeva

Abstract. The article examines the changes in the syntactic structure of the Kazakh language, a member of the Kipchak group of Turkic languages, under the influence of the Russian language. The aim of the study is to identify and analyze syntactic changes that have emerged in Kazakh as a result of intensive language contact with Russian, using a comparative approach. The research is based on descriptive and comparative methods, and the analysis is supported by examples from both Kazakh and Russian languages.

The findings indicate that calque constructions have become widespread in Kazakh, particularly in word combinations and official naming patterns. Structural models such as “имену / atyndaky” (imeni/atındağı), “no / jönindegi” (po/jönindegi), and “npu / janındağı” (pri/janındağı) represent key examples of Russian syntactic influence.

While these structures have contributed to the expansion of expressive possibilities in Kazakh, in some cases they have also affected the naturalness of its native syntactic system. In conclusion, Russian influence has led to both structural changes and the emergence of parallel syntactic models in the Kazakh language. The study of these processes is important for understanding language contact phenomena in modern Turkic languages.

Keywords: Kazakh language, Russian language, syntactic influence, calque, word combination

Azerbaijan State Pedagogical University, Doctor of Philosophy in Philology, Baku, Azerbaijan

E-mail: terane.nagiyeva.79@mail.ru

Received: 22 February 2026; Accepted: 15 June 2026; Published online: 28 July 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Dil kontaktları nəticəsində dillərin yalnız leksik sistemi deyil, eyni zamanda sintaktik strukturu da dəyişikliklərə məruz qalır (Zeynalova, 2025). Bu proses, xüsusilə uzunmüddətli ikidillilik şəraitində, bir dilin digərinə təsiri nəticəsində yaranan struktur interferensiya ilə özünü göstərir. Türk dilləri ailəsinin müxtəlif qollarında bu tip təsirlərə rast gəlinərsə də, qazax dili rus dili ilə intensiv tarixi, sosial və siyasi təmas nəticəsində bu baxımdan daha geniş dəyişikliklərə məruz qalmış dillərdən biri hesab olunur (Baskakov, 2006).

Dil kontaktları nəzəriyyəsinə görə, rus dili dominant (güclü), qazax dili isə reseptor (təsirə məruz qalan) dil kimi çıxış etmişdir. Nəticədə rus dilinin təsiri qazax dilinin yalnız leksik tərkibində deyil, həm də qrammatik və sintaktik sistemində müxtəlif struktur dəyişikliklərinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur (Johanson, 2002; Suleimenova & Aksholakova, 2022; Torohtiy & Matsko, 2018; Naghiyeva, 2024). Xüsusilə XIX əsrin sonu və XX əsrin böyük bir hissəsində Qazaxıstanda rus dilinin dominant kommunikasiya vasitəsinə çevrilməsi ikidillilik mühitini gücləndirmişdir. Sovet dövründə qazax dilinin sintaktik sistemində rus dilinə məxsus bəzi konstruksiyaaların kalka yolu ilə mənimsənilməsi müşahidə olunmuşdur (Karaca, 2010).

Kütləvi ikidillilik şəraitində dil kontaktları qaçılmaz olaraq interferensiya hadisəsini meydana gətirir (Jumabaeva & Alimova, 2023). Flektiv quruluşa malik rus dili ilə aqlütinativ quruluşlu qazax dili arasındakı fərqlər leksik və morfoloji dəyişikliklərlə yanaşı, sintaktik səviyyədə də müxtəlif interferensiya hallarının yaranmasına səbəb olur (Zhanpeissova və b., 2025). Xüsusilə idarə və təşkilat adlarında “имени/атындағы” (imeni/atındağı), “при/жанындағы” (pri/janındağı), eləcə də “по/жөніндегі” (po/jönindeqi) tipli konstruksiyaaların formalaşması bu təsirin ən aydın göstəricilərindən biridir. Bu cür strukturlar bir tərəfdən dilin ifadə imkanlarını genişləndirsə də, digər tərəfdən milli sintaktik normanın dəyişməsinə səbəb ola bilər.

Dilçilikdə kalka prosesi zamanı yalnız məna deyil, həm də dil vahidlərinin quruluşu və komponentlərinin düzülüşü mənbə dilin modelinə uyğun şəkildə saxlanılır (Vardar və b., 1998). Rus dilindən qazax dilinə keçmiş bir sıra sintaktik konstruksiyaalar da məhz bu cür kalkalaşdırmanın nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Müasir qazax ədəbi dilində və tərcümə mətnlərində rus dilinin sintaktik modellərinə uyğunlaşmış cümlə tiplərinin, xüsusilə söz birləşmələri və mürəkkəb sintaktik konstruksiyaaların geniş yayılması problemin aktuallığını artırır. Bu vəziyyət dil sistemində həm innovativ dəyişikliklər, həm də normativ uyğunsuzluqlar yaradır (Naghiyeva, 2024).

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, rus və qazax dillərinin tipoloji baxımdan fərqli quruluşa malik olması interferensiyanın yaranmasını şərtləndirən əsas amillərdəndir. Flektiv quruluşlu rus dili ilə aqlütinativ quruluşlu qazax dili arasında mövcud olan struktur fərqlər xüsusilə sintaktik səviyyədə daha aydın müşahidə olunur (Janpeisova və b., 2025). Buna görə də qazax dilinin sintaktik quruluşunda rus dilinin təsirini araşdırmaq, struktur dəyişiklikləri müəyyənləşdirmək, bu dəyişikliklərin funksional və normativ aspektlərini təhlil etmək müasir türkologiyanın aktual elmi problemlərdən hesab olunur.

Tədqiqatın məqsədi qazax dilinin sintaktik sistemində rus dilinin təsiri nəticəsində meydana çıxan struktur dəyişiklikləri müəyyənləşdirmək və onların əsas xüsusiyyətlərini təhlil etməkdir.

Metodlar

Tədqiqatın aparılmasında dil kontaktı və sintaktik interferensiya problemlərinin öyrənilməsində geniş tətbiq olunan təsviri (deskriptiv), müqayisəli və struktur-analitik metodlardan istifadə olunmuşdur. Təsviri metod vasitəsilə qazax dilinin müasir ədəbi dilində müşahidə edilən sintaktik konstruksiyalar sistemləşdirilmiş, rus dilinə oxşar sintaktik strukturların işlənmə xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Müqayisəli metod vasitəsilə hər iki dildə söz sırası, idarə əlaqələri və analitik konstruksiyaların formalaşma mexanizmləri müqayisə edilmiş, struktur-analitik metodla isə rus dilindən qazax dilinə keçən kalka tipli konstruksiyalar, onların yaranma mexanizmi və dil sistemində yaratdığı dəyişikliklər analiz edilmiş və qiymətləndirilmişdir. Tədqiqat zamanı interferensiya nəzəriyyəsinə əsaslanan yanaşma dil kontaktı nəticəsində baş verən sintaktik dəyişikliklərin yalnız formal deyil, həm də funksional aspektlərini şərh etməyə və dəyərləndirməyə imkan yaratmış, müasir qazax ədəbi dili nümunələri, tərcümə mətnləri və elmi-ictimai üsluba aid nümunələr nəzərdən keçirilmiş və təhlil olunmuşdur.

Nəticələr

Dil əlaqələri nəticəsində baş verən struktur dəyişikliklərdən biri də rəsmi idarə, təhsil müəssisəsi və digər təşkilat adlarının quruluşunda nəzərə çarpır. Türk dillərinin əksəriyyətində mürəkkəb adlar milli sintaktik qanunauyğunluqlara əsaslandığı halda, rus dili ilə uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqə şəraitində inkişaf etmiş qazax dilində fərqli adlandırma modeli meydana gəlmişdir. Türkiyə türkcəsində şəxs adları ilə bağlı mürəkkəb adların tərkibində əlavə köməkçi vahid işlədilmədiyi halda (*Atatürk Üniversitesi, Süleyman Demirel Üniversitesi və s.*), rus dilində eyni tip adların yaradılmasında *имени* ("adına") sözü əsas sintaktik vasitələrdən biri hesab olunur. *Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова* (Moskovskiy gosudarstvenniy universitet imeni M. V. Lomonosova), *Российский университет дружбы народов имени Патриса Лумумбы* (Rossiyskiy universitet drujbi narodov imeni Patrisa Lumumbi) kimi adlarda *имени* sözü şəxs adı ilə müəssisə adını əlaqələndirən komponent funksiyasını yerinə yetirir. Bu quruluş qazax dilinə də keçmiş və müasir rəsmi adlandırma sistemində geniş yayılmışdır. Hazırda *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті* (*Əl-Farabi atındağı Qazaq ultiq universiteti*), *Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті* (*L. N. Gumilev atındağı Evraziya ultiq universiteti*) kimi nümunələrdə *атындағы* (*atındağı*) ("adına") vahidi həmin sintaktik əlaqəni ifadə edir. Analoji vəziyyət Azərbaycan dilində də nəzərə çarpır. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası kimi adlar da eyni prinsip əsasında qurulmuşdur. Qənaətimizə görə, bu tip sintaktik vahidlər türk dillərinin daxili inkişaf meyillərindən deyil, rus dilinin təsiri ilə yaranmış kalka üsulunun nəticəsidir. Uzun müddət rəsmi-işgüzar üslubun təsiri altında işlənməsi həmin konstruksiyaların normativ xarakter qazanmasına səbəb olsa da, onların meydana çıxması dil kontaktı nəticəsində yaranan sintaktik interferensiyanın səciyyəvi nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Rus dilindəki “no” (po) ön qoşmasının qazax dilinin sintaktik quruluşuna təsiri

Qazax dilinin sintaktik sisteminə rus dilinin təsiri müxtəlif istiqamətlərdə özünü göstərir (Jumabaeva & Alimova, 2023; Kairatova et al., 2024). Türk dillərində sözlər arasındakı sintaktik əlaqələr əsasən hal şəkilçiləri və sözlərin yanaşma, uzlaşma, idarə əlaqələri vasitəsilə yaradılır (Qəhrəmanova, 2025). Rus dilində isə bu münasibətlər çox zaman ön qoşmaların köməyi ilə ifadə edilir. İki dilin struktur fərqlərinə baxmayaraq, uzunmüddətli rus-qazax dil əlaqələri nəticəsində rus dilinə məxsus bəzi sintaktik modellər qazax dilində tərcümə əsasında işlənməyə başlamışdır.

Rus dilində “no” (po) ön qoşması ilə yaranan birləşmələrin qazax dilində qarşılığı çox vaxt “жөніндегі” (jönindeqi - “haqqında”, “barədə”, “üzrə”) sözü vasitəsilə verilmişdir. Bu tip ifadələr ilk baxışdan məna baxımından anlaşıqlı olsa da, onların quruluşunda rus sintaksisinin təsiri aydın şəkildə hiss olunur. Bu məsələ qazax dilçisi S. Nurxanov tərəfindən də araşdırılmışdır. Tədqiqatçı rus dilində “no” ön qoşması ilə düzələn birləşmələrin qazax dilində müxtəlif vasitələrlə ifadə edildiyini göstərmişdir. Onun fikrincə, bu tip birləşmələr qazax dilində çıxışlıq hal şəkilçisi (-дан/-ден // -dan, -den), vasitəlik məzmunlu (-мен // -men) forması və ya “жөніндегі” (jönindeqi) sözü ilə qarşılanır (Nurxanov, 1963). Məsələn, rus dilində işlənən *встреча по футболу* (*vstreça po futbolu*), *чемпион по боксу* (*çempion po boksu*), *комитет по управлению* (*komitet po upravleniyu*), *товарищ по работе* (*tovariş po rabote*) kimi birləşmələr qazax dilinə müvafiq olaraq *футболдан кездесу* (*futboldan kezdesu* - “futbol qarşılaşması”), *бокс жөніндегі чемпион* (*boks jönindeqi çempion* - “boks üzrə çempion”), *басқару жөніндегі комитет* (*baskaru jönindeqi komitet* - “idarəetmə komitəsi”), *жұмыс жөніндегі жолдастар* (*jümis jönindeqi joldastar* - “iş yoldaşları”) formasında çevrilmişdir. Lakin bu tip ifadələrin bir qismi qazax dilinin daxili sintaktik imkanlarına tam uyğun gəlmir. Çünki qazax dilində həmin mənanı daha yığcam və milli dil xüsusiyyətlərinə uyğun vasitələrlə ifadə etmək mümkündür. Məsələn, *басқару жөніндегі комитет* (*baskaru jönindeqi komitet*) əvəzinə *басқару комитеті* (*baskaru komiteti*), *жұмыс жөніндегі жолдастар* (*jümis jönindeqi joldastar*) əvəzinə isə *жұмыс жолдастары* (*jümis joldastarı*) formaları daha təbii hesab edilə bilər. Tərcümə zamanı yalnız sözlərin mənasının deyil, mənbə dilə məxsus sintaktik modelin də köçürülməsi qəbul edən dilin quruluşuna təsir göstərə bilər. Bu hadisə sintaktik kalkalaşma adlanır. Sintaktik kalkalar müəyyən dövrlərdə dilin ifadə imkanlarını genişləndirsə də, onların həddindən artıq yayılması milli sintaktik normaların zəifləməsinə gətirib çıxara bilər.

Rus dilindəki “nu” (pri) ön qoşmasının təsiri ilə yaranan sintaktik modellər

Rus dilində müxtəlif məna çalarları yaradan “nu” (pri) ön qoşması qazax dilinə keçən belə birləşmələrdə çox zaman “жанындағы” (janındağı - “yanındakı”, “nəzdindəki”) sözü kimi işlədilmişdir. Lakin bu ifadənin geniş şəkildə tətbiqi qazax dilinin daxili sintaktik xüsusiyyətləri baxımından müəyyən suallar doğurur. Çünki həmin vahid məkan mənası da daşdığı üçün bəzi hallarda “hər hansı bir quruma bağlılıq” anlayışını tam dəqiq ifadə etmir. Rus dilindəki hazır modellərin olduğu kimi tərcümə edilməsi yalnız leksik qarşılıq yaratmamış, həm də rus dilinin sintaktik sxeminin qazax dilinə köçürülməsi ilə qazax dilində milli dil normalarına tam uyğunlaşmayan, tərcümə xarakterli bir sıra ifadələrin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, müasir qazax dilində geniş işlənən “жанындағы” (janındağı) sözünün əvəzinə XX əsrin əvvəllərində yazılmış bəzi mətnlərdə “алдындағы” (*aldındağı* - “qarşısındakı”, “önündəki”) sözü işlədilmişdir (Jumabayev, pp. 1921–1922). Bu fakt göstərir ki, sonrakı dövrlərdə həmin sintaktik modelin yayılmasında rus dilinin təsiri olmuşdur. Əslində isə qazax dilində “жанындағы” formasından istifadə etmək məcburi deyildir. Daha təbii variantlarda bu münasibət aidlik və mənsubiyyət bildirən sintaktik vasitələrlə verilə bilər: Qazaxıstan Dövlət Nəşriyyatının Yazıçılar Birliyi.

Müzakirə

Qazax dilinin sintaktik quruluşunda rus dilinin təsiri uzunmüddətli tarixi və ictimai-siyasi münasibətlərin nəticəsi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, rus-qazax dil əlaqələri yalnız söz ehtiyatının zənginləşməsi ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda söz birləşmələrinin və cümlə modellərinin təşkilinə də nüfuz etmişdir. Xüsusilə rəsmi üslubda, tərcümə mətnlərində və ictimai terminologiyada rus dilinə məxsus sintaktik xüsusiyyətlərin izləri daha aydın şəkildə müşahidə edilir (Yessimbekova & Zhanabekova, 2021).

Müqayisəli araşdırma göstərir ki, qazax dili türk dillərinə xas olan hal şəkilçiləri, yanaşma və idarə əlaqələri əsasında inkişaf etmişdir. Rus dilindən birbaşa köçürülən bəzi sintaktik modellər isə bu ənənəvi quruluşlardan müəyyən uzaqlaşmaya gətirib çıxarmışdır. Xüsusilə kalka üsulu ilə yaradılan ifadələrdə mənbə dilin struktur xüsusiyyətlərinin qorunması daha qabarıq görünür. Bununla yanaşı, dil əlaqələrinin nəticələrini yalnız mənfi hadisə kimi səciyyələndirmək doğru olmaz. Tarixi proseslər çərçivəsində dillərarası qarşılıqlı təsir yeni ifadə imkanlarının yaranmasına, terminoloji sistemin genişlənməsinə və müxtəlif kommunikativ ehtiyacların qarşılanmasına şərait yarada bilər (Seyidzadə, 2021). Dil dəyişikliklərinin izahı zamanı yalnız sistem daxili qanunauyğunluqlara istinad etmək kifayət etmir; dil kontaktı, ikidillilik və kommunikativ şərait kimi ekstralingvistik faktorlar da nəzərə alınmalıdır. Xüsusilə kontakt şəraitində formalaşan sintaktik dəyişikliklərin təhlili daxili və xarici amillərin birgə qiymətləndirilməsini tələb edir (Qurbanov, 2019; Matras & Sakel, 2007). Aparılmış araşdırmanın nəticələri göstərir ki, rus-qazax dil əlaqələri qazax dilinin yalnız lüğət tərkibinə deyil, eyni zamanda sintaktik sisteminə də müəyyən təsir göstərmişdir. Xüsusilə rəsmi yazışmalarda, tərcümə nümunələrində və ictimai-siyasi mətnlərdə rus dilinə xas olan bəzi sintaktik modellərin qazax dilində istifadəsinə rast gəlinir (Oruçlu, 2025).

Beləliklə, qazax dilinin sintaktik sistemində rus dilinin təsiri mürəkkəb və çoxistiqamətli bir proses kimi çıxış edir. Bu proses bir tərəfdən dilin ifadə vasitələrini artırırsa da, digər tərəfdən milli sintaktik xüsusiyyətlərin qorunması məsələsini aktuallaşdırır. Buna görə də alınma sintaktik modellərin dilə daxilolma səviyyəsi və onların norma ilə münasibəti gələcək tədqiqatlar üçün də aktual istiqamətlərdən biri olaraq qalır. Mövzunun digər aspektlərinin gələcəkdə araşdırılması qazax dilinin sintaktik inkişaf xüsusiyyətlərinin daha dolğun şəkildə müəyyənləşdirilməsinə şərait yaradacaqdır.

Nəticə

Təhlil edilən materiallar əsasında müəyyən olunur ki, rus dilindəki “имени” (imeni), “по” (po) və “при” (pri) ön qoşmaları ilə formalaşan konstruksiyaların qazax dilinə keçirilməsi zamanı rus sintaktik quruluşunun təsiri ilə yaranmış bir sıra ifadə modelləri meydana çıxmışdır. Bu cür dil vahidlərinin bəziləri zamanla qazax dilinin daxili imkanlarına uyğunlaşaraq işlək forma qazansa da, bəzi nümunələrdə mənbə dilin struktur xüsusiyyətlərinin mexaniki şəkildə mənimsənilməsi müşahidə olunur. Tərcümə əsasında yaranan sintaktik kalkalar bəzi hallarda dilin ifadə imkanlarını zənginləşdirsə də, onların geniş yayılması dilin özünəməxsus sintaktik xüsusiyyətlərinin zəifləməsinə səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat

- Baskakov, N. A. (2006). *Türk dillərinin tarixi-tipoloji sesbilimi* (K. Koç, O. S. Karaca, Çev.). Multilingual Yayınları.
- Janpeisova, N. M., Kuzembayeva, G. A., & Maydangalieva, J. A. (2025). Lingvistiçeskiye osnovy i puti preodoleniya interferentsii v russkoy reçi kazahov i kazahskoy reçi russkih

- v usloviyah massovogo bilingvizma. *Vestnik RUDN. Seriya: Teoriya yazıka. Semiotika. Semantika*, 16(3), 932–944. <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2025-16-3-932-944>
- Johanson, L. (2002). *Türk dili haritası üzerinde keşifler* (N. Demir, E. Yılmaz, Çev.). Grafiker Yayınları.
- Jumabayev, M. (1921–1922). Jazılaşaq oqıv quraldarı hām mektebimiz. *Bostandıq tuwı* (gazet).
- Jumabaeva, J., & Alimova, A. (2023). Syntactic interference in the context of Kazakh-Russian bilingualism. *Journal of Psycholinguistic Research*, 52(4), 1125–1142. <https://doi.org/10.1007/s10936-023-09965-y>
- Kairatova, G., Sadirova, K., & Boranbaeva, A. (2024). Structural and syntactic changes in modern Kazakh prose under the influence of Russian translations. *Aslan-Journal of Advanced Research in Linguistics and Literature*, 13(2), 89–104. <https://doi.org/10.18178/aslan.2024.13.2.89>
- Karaca, O. S. (2010). Kazak Türkçesinde söz dizimi düzeyinde Rusça etkisi. *Turkish Studies*, 5(2), 1192–1209. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.2010.5.2.1404>
- Qəhrəmanova, Y. (2025). Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının tədqiqi tarixindən. *Mahmud Kaşğarlı*, 2(3), 41–47.
- Matras, Y., & Sakel, J. (Ed.). (2007). *Grammatical borrowing in cross-linguistic perspective*. Walter de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110199192>
- Naghiyeva, G. (2024). Choosing the right methods during the formation of speaking skills. *Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 1(2), 58–64. <https://doi.org/10.36719/2706-6185/61/58-64>
- Orujlu, A. (2025). Evolution of language teaching methodologies: From grammar-translation to communicative approaches. *Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 2(5), 144–155. <https://doi.org/10.36719/2706-6185/61/144-155>
- Qurbanov, A. (2019). *Ümumi dilçilik* (Cild 1). İmak Nəşriyyatı.
- Seyidzadə, L. (2021). Dillərarası əlaqələr və sintaktik vahidlərin kalkalaşma xüsusiyyətləri. *Elmi İş Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 15(3), 112–119. <https://doi.org/10.36719/2663-4619/15/112-119>
- Suleimenova, E. D., & Aksholakova, A. J. (2022). Russian-Kazakh language contact: Code-switching and syntactic borrowing in digital media. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 25(8), 2910–2927. <https://doi.org/10.1080/13670050.2022.2043122>
- Torohtiy, L. S., & Matsko, İ. V. (2018). Russkiy yazık v usloviyah ekzogennoy kul'turı na territorii Kazahstana. *Materialı mejdunarodnoy naoçno-praktičeskoy konferentsii*, Qazah Milli Universiteti al-Farabi adına. Al-Farabi Universiteti Nəşriyyatı.
- Vardar, B. və dğ. (1998). *Açıqlamalı dilbilim terimləri sözlüğü* (2. basım). ABC Kitabevi.
- Yessimbekova, M., & Zhanabekova, M. (2021). The transformation of complex sentences in the Kazakh language under the impact of the Russian language. *Turkic Languages*, 25(1), 45–62. <https://doi.org/10.2143/TL.25.1.3289410>
- Zhanpeissova, N. M., Kuzembayeva, G. A., & Maydangalieva, Zh. A. (2025). Linguistic interference in the second language speech of the Kazakh-Russian and Russian-Kazakh bilinguals and the ways of its overcoming. *RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics*, 16(3), 932–944. <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2025-16-3-932-944>
- Zeynalova, R. (2025). Danışiq bacarıqlarının formalaşması və inkişafında əsas amillər. *Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 2(5), 261–267. <https://doi.org/10.36719/2706-6185/61/261-267>

Evaluation of the Financial Performance of Economic Institutions in Accordance with the Perspective of Balanced Performance Card: Examining the Case of the Algerian Electricity and Gas Company in Bouira from 2019 to 2022

Abderrahmane Bech^{1*} , Boudjema Rahiche¹

Abstract. This study aimed to highlight the importance of evaluating the financial performance in the economic establishment in the context of its endeavor towards sustainability in accordance with the balance of balanced performance card, as the study sought to assess the financial performance of the Algerian Electricity and Bouira gas company for the period of the last four years 2019, 2020, 2021, 2022, and the most important was standing Decisions, measures and procedures carried out by the Foundation in evaluating its financial performance as well as its financial strategic goals and defining various indicators and important performance standards necessary to measure and evaluate the financial performance of the company, and the study concluded that the Algerian Electricity and Gas Company has achieved acceptable financial performance and this is what the study concluded through the proposal of a form For the balanced performance card of the Algerian Electricity and Gas Company of the year 2022. The primary value of the Balanced Scorecard stems from its capacity to offer an accurate reflection of organizational performance via financial and operational metrics while filtering out redundant data not tied to core activities. Furthermore, it streamlines the flow of information and actionable goals, facilitating their comprehension and communication across all organizational levels.

Keywords: balanced scorecard, financial dimension, financial performance, Sonelgaz, balanced performance, performance evaluation

¹University of Bouira, 10000, Bouira, Algeria

*Corresponding author. E-mail: a.bech@univ-bouira.dz

Received: 21 January 2026; Accepted: 25 June 2026; Published online: 28 July 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Balanslaşdırılmış performans kartı perspektivinə uyğun olaraq iqtisadi qurumların maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi: 2019-cu ildən 2022-ci ilə qədər Bouiradakı Əlcəzair elektrik və qaz şirkətinin işinin araşdırılması

Əbdürrəhman Beç^{1*} , Boudjema Rahiche¹

Xülasə. Bu tədqiqatın məqsədi, Əlcəzair Elektrik və Bouira qaz şirkətinin son dörd il - 2019, 2020, 2021, 2022-ci illər ərzində maliyyə göstəricilərini qiymətləndirmək üçün istifadə edilən və ən əsası Fondun maliyyə göstəricilərini, eləcə də maliyyə strateji məqsədlərini qiymətləndirmək və şirkətin maliyyə göstəricilərini ölçmək və qiymətləndirmək üçün zəruri olan müxtəlif göstəriciləri və vacib

performans standartlarını müəyyən etmək məqsədilə həyata keçirdiyi daimi qərarlar, tədbirlər və prosedurlar olduğu üçün iqtisadi qurumun maliyyə göstəricilərinin balanslaşdırılmış performans kartına uyğun olaraq qiymətləndirilməsinin vacibliyini vurğulamaq idi. Tədqiqat Əlcəzair elektrik və qaz şirkətinin məqbul maliyyə göstəricilərinə nail olduğu qənaətinə gəldi və tədqiqatın Əlcəzair elektrik və qaz şirkətinin 2022-ci il üçün balanslaşdırılmış performans kartı formasının təklifi ilə yekunlaşdırıldığı nəticəsi belə oldu. Təşkilatın mahiyyət kəsb etməyən göstəricilərini azaldaraq informasiya yüklüliyini aradan qaldırmaq balanslaşdırılmış göstəricilər sisteminin əsas funksiyalarındandır. Sistem maliyyə və əməliyyat mexanizmləri üzərindən müəssisənin obyektiv mənzərəsini yaradır, praktiki məqsədlərin müəssisədaxili kommunikasiyasını və anlaşılmasını təmin edir.

Açar sözlər: *balanslaşdırılmış kart, maliyyə ölçüsü, maliyyə göstəriciləri, Sonelgaz, balanslaşdırılmış performans, performansın qiymətləndirilməsi*

¹Bouira Universiteti, 10000, Bouira, Əlcəzair

*Məsul müəllif. E-poçt: a.bech@univ-bouira.dz

Daxil oldu: 21 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 25 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyul 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Introduction

In light of the rapid developments and changes in the international and regional business environment and the increasing intensity of competition among institutions in various sectors, institutions today are faced with the necessity of continuously and comprehensively evaluating and assessing their performance. This is crucial to keeping pace with these developments and changes in the business environment, enhancing their competitiveness, and ensuring their survival and continuity. The traditional perspective on institutional performance evaluation has been limited to financial tools and measures, focusing solely on financial outcomes while neglecting non-financial aspects and measures. Consequently, institutions have been seeking advanced models to comprehensively evaluate their performance and keep up with ongoing developments and changes. One of the modern models that has emerged is the Balanced Scorecard, which encompasses the four dimensions included in the economic perspective. Concerning the economic dimension, institutions today face the challenge of conducting their activities to achieve economic sustainability and satisfactory and acceptable financial performance.

Study problem

The problem of this study can be formulated in the following main question:

How is the financial performance of the Algerian Electricity and Gas Company in Bouira evaluated according to the Balanced Scorecard model?

The following sub-questions fall under this problem:

- What is meant by the Balanced Scorecard?
- What constitutes economic and financial performance in institutions?
- How is the financial performance of the National Electricity and Gas Company in Bouira evaluated according to the Balanced Scorecard model?

Study Hypothesis

This study proceeds from the following hypotheses:

- The Balanced Scorecard is a modern administrative method used for comprehensive institutional performance evaluation.
- Economic performance includes various levels of financial performance, internal processes, customers, and learning and growth within the institution.

- The financial dimension's objectives and indicators at the National Electricity and Gas Company in Bouira generally achieve acceptable financial performance.

Study importance

The importance of the study lies in shedding light on the current application of the Balanced Scorecard in institutions in general and how to activate and evaluate financial performance through the Balanced Scorecard model.

Study objectives

This study aims to:

- Introduce one of the most important modern administrative methods and models used in institutions for comprehensive and accurate performance evaluation.
- Understand the different levels of economic performance within the institution.
- Explore how to achieve and activate financial performance in an economic institution.
- Answer the main research problem and posed question.

Study Structure

To accomplish this study and answer the main posed question while testing the validity of the proposed hypotheses, we divided this study into two parts: theoretical and practical. The theoretical part includes the study's theoretical framework and is divided into two sections: the first section covers the essence of the Balanced Scorecard, and the second section addresses economic performance as a main component of sustainable performance in institutions. The second part, the practical part, includes the study's practical framework.

Theoretical Framework of the Study

In this section, we will address the definition of the balanced scorecard, its importance, as well as its objectives and the various dimensions or key components that comprise it, in addition to the factors influencing the implementation of this scorecard in organizations.

Definition of the Balanced Scorecard

There are various terms for the Balanced Scorecard, reflecting different researchers' perspectives in this field. These terms include the Balanced Objectives Card, Balanced Marks Card, and Balanced Achievements Card. Despite the different names, the term Balanced Scorecard has been widely adopted (Al-Khasawneh, 2013, p. 31).

The Balanced Scorecard has been defined as "a set of financial and non-financial measures that provide senior managers with a comprehensive and clear picture of their institutions' performance" (Idris & Al-Ghalbi, 2009, p. 151). It has also been defined as "a system for systematically measuring performance, where the institution's strategy is translated into clear objectives and appropriate measures for performance evaluation, providing performance standards linked to the actions and programs needed to achieve those objectives" (Dudin, 2010, p. 22). Additionally, it is described as "one of the modern administrative techniques that helps control the performance of institutions, serving as an administrative system and strategic plan to evaluate the activities and performance of the institution according to its strategic vision" (Al-Hariri, 2014, p. 103). Kaplan and Norton defined the Balanced Scorecard as "a system that provides a set of cohesive principles and ideas and a comprehensive roadmap for institutions to track the translation of their strategic vision into a set of interconnected performance measures. These measures contribute to strategy formulation, facilitate linking the strategy to actions in practical initiatives, and assist in coordinating individual and organizational performance to achieve the institution's goals" (R. Kaplan & D. Norton, 1996, p. 118).

From the above, we can conclude that the Balanced Scorecard is an administrative system and a modern technical tool for comprehensive performance evaluation of institutions. It translates the

vision and strategy of senior management into a set of practical measures and objectives that contribute to the evaluation process and provide a clear and comprehensive picture of the institution's performance and the achievement of its desired goals and objectives.

Importance of the Balanced Scorecard

The importance of the Balanced Scorecard lies in its ability to present a true picture of the institution's performance through financial and operational measures, eliminating unnecessary information that the institution does not need by reducing measures not linked to critical activities. It improves and facilitates the flow of information and practical objectives and their understanding and communication across all levels of the institution. It also seeks to create a link between objectives and performance measures, providing managers with cause-and-effect indicators about their institutions. The Balanced Scorecard allows institutions to monitor their financial results and progress simultaneously, helping them build the necessary capacities (Hamada Abu Arab & Suleiman Abu Suweirih, 2020, p. 330). It also enables them to link their financial budgets to their strategic goals. Additionally, the Balanced Scorecard model balances financial and non-financial success indicators, internal and external stakeholders, and leading and lagging performance indicators (Jablahi & Mansour, 2019, pp. 339–340).

Objectives of the Balanced Scorecard

The Balanced Scorecard aims to achieve the following (Mazreg, 2013, pp. 62–63):

Influence the behavior of the institution's employees and workers towards positive change to improve its performance. Determine the extent of progress in selected achievements to clarify the critical success factors identified by the institution. Translate the institution's vision and strategy into a set of objectives and measures for strategic measurement and performance standards to evaluate the institution's comprehensive performance and achieve the desired goals (Al-Khasawneh, 2013, p. 32).

Evaluate relevant strategic results.

Identify Balanced Scorecard measures as the main driver for the institution's strategic goals and competitive requirements.

Dimensions of the Balanced Scorecard

The Balanced Scorecard encompasses four essential dimensions that integrate and interact through a set of causal and reciprocal relationships to achieve the institution's anticipated objectives from this card. This is in the context of institutions striving to achieve and accurately evaluate economic performance.

These dimensions are as follows:

Financial Dimension

This pertains to financial aspects such as return on investment, product costs, cash flow, and profitability (Al-Hariri, 2014, p. 105). This dimension is one of the external dimensions related to the financial performance of institutions, aiming to measure the institution's ability to increase net profit value in the long term. It addresses the needs and requirements of external stakeholders, such as shareholders and investors, satisfying their interests. Financial measures and objectives are characterized by their practicality and feasibility in application, closely aligning with reality. However, it is essential not to neglect non-financial measures and use them alongside financial measures to enable the institution to comprehensively measure and evaluate its strategic performance (Hamada Abu Arab & Suleiman Abu Suweirih, 2020, p. 330).

Customer Dimension

Based on this dimension of the Balanced Scorecard, the institution creates value through its customers by satisfying their needs and desires, retaining them, gaining their satisfaction and trust, and achieving

their loyalty. The institution also works to attract new customers to achieve additional value. This requires attention and care regarding all aspects of the purchasing process for customers, fulfilling their needs, and adhering to all details related to the product they wish to acquire (Saida, 2016, p. 69). Through this dimension, product or service quality and customer satisfaction are achieved (Fouda, 2011, p. 364).

Internal Processes Dimension

This dimension includes all the distinctive activities and vital internal operations of the institution that set it apart from its counterparts. These activities are aimed at fulfilling customers' needs and meeting the objectives and goals of owners and shareholders. Institutions need to identify and measure their required technologies and competencies, and focus on processes and competencies that must excel. This dimension generally branches into three sub-dimensions (Hamada Abu Arab & Suleiman Abu Suweirih, 2020, p. 331):

- Innovation related to creating new processes, products, and services that meet customer needs and requirements.
- Operations: Pertains to production processes and methods of delivering services in the least possible time and with the best quality.
- Product and Service Delivery: Ensures the institution can provide and deliver services with high quality and minimal effort.

Learning and Growth Dimension

This dimension relates to the institution's ability and potential to continuously change and develop (Mazreg, 2013, p. 62). It involves creating advanced techniques, new administrative policies and methods, improving products, developing new products and services, and enhancing production procedures. This is achieved through investing in training, developing, and motivating the institution's human resources, fostering creativity, and spending on research and development. It also involves activating information systems, honing skills, and improving capabilities (Hamada Abu Arab & Suleiman Abu Suweirih, 2020, p. 331).

Factors Influencing the Application of the Balanced Scorecard in the Institution

Several factors can contribute to the successful application of the Balanced Scorecard model in institutions, or conversely, they can act as obstacles to its implementation. The success or failure in dealing with these factors determines the outcome. These factors are as follows:

Institution's Strategy

The institution's strategy involves decisions related to setting long-term goals and providing the necessary means and resources to achieve these goals (Faraj Allah, 2016, p. 42). Strategies are divided into two types: the first is a cost strategy, which focuses on offering services or products at the lowest possible cost, while the second is a differentiation strategy, which revolves around providing products and services with unique specifications distinct from those of competitors in the same field (Ahmed Salem Abu Hadaf, 2014, p. 59). When an institution adopts advanced management accounting practices and the Balanced Scorecard, it often shifts towards a differentiation strategy, emphasizing quality and timely delivery, thereby distinguishing its products and services, satisfying customers, and achieving its goals (Jablahi & Mansour, 2019, pp. 341–342).

Organizational Structure

The organizational structure reflects the degree of centralization and decentralization in decision-making, planning, and control. It is divided into two parts: a centralized structure, where decision-making authority and responsibilities are concentrated in senior management, and a decentralized structure, which features a participatory work environment based on decentralization and involves employees in decision-making. This enhances responsibility, creativity, and innovation, thus

achieving the desired objectives (Ahmed Salem Abu Hadaf, 2014, p. 62). The application of the Balanced Scorecard model is related to the institution's organizational structure through a positive correlation between the degree of decentralization and the use of the Balanced Scorecard. This means that the higher the degree of decentralization in the institution, the greater the use of this model generally (Jablahi & Mansour, 2019, pp. 341–342).

Information Technology

Information technology encompasses various equipment, tools, materials, software, and knowledge used in the institution to process inputs and transform them into outputs through automated uses, specialized programs, applications, and modern communication technologies related to planning processes and measuring results (Abdel-kader & Wadongo, 2014, p. 687). Institutions that rely on advanced technology in these programs, applications, and modern production methods experience significant impacts on product and service quality and cost reduction, influencing the application of the Balanced Scorecard. An institution's use of advanced and modern information systems prompts it to adopt the Balanced Scorecard model (Nabeel Abdul Jabbar, 2015, p. 221).

Institution Size

The size of institutions is measured by their total assets, sales, or the number of employees. Larger institutions are more likely to use and apply the Balanced Scorecard model. Most studies indicate that large institutions utilize advanced management accounting systems, including the Balanced Scorecard model, while some studies suggest no relationship between the institution's size and the use of the Balanced Scorecard model (Doan, 2012, pp. 23–24).

Economic Performance as a Major Component of Sustainable Performance in Institutions

Modern institutions and business organizations face challenges in their various activities and operations within their working environment, especially given the intense competition in the business environment. This challenge is achieving sustainable performance, which ensures growth and continuity for the institution.

Definition of Sustainable Performance

Sustainable performance has been defined as "the process of leveraging the skills, capabilities, and organizational programs of the economic unit to achieve optimal use of available resources, ensuring long-term survival, and achieving its goals" (Al-Quraishi, 2017, p. 36). It is also described as "the result of the economic unit's operations over a period, such as a year, derived from the use of its available resources. When resource use is appropriate, performance is good" (Anis, 2020, p. 148). Additionally, it is defined as "the highest level of performance that an institution or economic unit can achieve by optimizing available resources across all organizational elements, ensuring long-term continuity without impacting the environment" (Abdel Al-Ajeely, 2022, p. 46).

Based on the above, we conclude that sustainable performance represents the highest level of comprehensive performance achieved by an institution through the optimal and appropriate use of its resources using various available technical capabilities and programs. This results in the institution's long-term survival and achieving its objectives.

Goals and Benefits of Sustainable Performance

The sustainable performance of organizations includes several objectives and benefits that help the organization achieve sustainability, ensure its survival and growth, enhance its competitiveness in the market, and maintain its position and reputation in its sector of activity and in society as a whole. These objectives and benefits are as follows:

Goals of Sustainable Performance

The goals of sustainable performance include (Nappi Vanessa & Rozenfeld Henrique, 2015, p. 8):

- Activating the institution's technological and technical programs and capabilities to improve the quality of its outputs, including services, products, and various operational activities, to achieve the institution's strategic vision and objectives.
- Assisting the institution in achieving its necessary goals and objectives.
- Eliminating obstacles, difficulties, and barriers that prevent the institution from reaching its objectives.
- Providing necessary directives to deal with and confront disasters and crises, thereby achieving desired outcomes.
- Enabling the institution and senior management to recognize and verify the skills, experiences, and competencies of its employees, which are essential for performing their tasks and applying the principles of sustainability (Abdel Al-Ajeely, 2022, p. 47).

Benefits of Sustainable Performance

The benefits of sustainable performance can be summarized as follows (Al-Ayeb, 2010/2011, p. 162):

- Gaining the trust of shareholders and investors by achieving sustainable profits and ensuring future cash flows.
- Enhancing customer loyalty and satisfaction by improving product and service quality, providing necessary guarantees to customers, and making all necessary disclosures regarding the service or product.
- Meeting the needs and desires of institution employees, gaining their commitment and loyalty, and enhancing their trust in the institution by offering motivating salaries, suitable housing, insurance, and improving working conditions.
- Producing products that meet environmental requirements, contributing to community welfare, improving the institution's reputation, and participating in various charitable and humanitarian activities within the community.

Dimensions of Sustainable Performance

Sustainable performance in institutions is measured and evaluated through its three dimensions: economic, social, and environmental. These dimensions provide a comprehensive, clear, and accurate picture of the institution's overall performance:

Economic Dimension

This reflects the institution's strategy and ability to achieve profits and financial returns from its investments, enabling it to implement and execute long-term plans and achieve its financial objectives, meeting the needs and requirements of stakeholders, shareholders, and investors, and satisfying them (Al-Quraishi, 2017, p. 37).

Social Dimension

This dimension aims to gain and enhance community loyalty to the institution by utilizing its various resources and working to promote sustainable social development. This involves maintaining and fostering a balance in the economic efficiency and productivity of individuals and the community. Achieving this balance in performance requires a close link between the institution's competitive strategies and the social management of the community (Al-Mawajdeh, 2019, p. 24).

Environmental Dimension

This refers to analyzing and evaluating the institution's environmental commitments and responsibilities concerning the environment and society regarding its environmental activities. It involves preserving the environment, making optimal and rational use of resources, combating pollution, reducing waste, and other activities. In seeking environmental sustainability, the institution

activates its environmental management in this field, linking its environmental goals with the institution as a whole, based on indicators for measuring and evaluating sustainable environmental performance. This allows for identifying environmental impacts and finding the best solutions to address them, ensuring the institution's long-term survival and continuity (Abdel Al-Ajeely, 2022, p. 48).

Methods

We selected the Algerian Electricity and Gas Company (AEG) in Bouira for the practical aspect of this study because it aligns well with our research objectives. AEG is one of the most significant institutions specializing in the distribution of electricity and gas nationwide, generating substantial profits that enable it to achieve acceptable financial and economic performance. Thus, this company was chosen to study and evaluate its financial performance.

Introduction to the Algerian Electricity and Gas Company in Bouira

The Bouira branch of the Algerian Electricity and Gas Company is one of the most important public economic institutions in its field. Its activities reach the majority of the population in the province. As a subsidiary of AEG, it actively contributes to economic and industrial development by providing citizens with energy and electricity services. The company offers all available services, including public awareness and guidance through advertisements and instructions to prevent accidents and avoid excessive consumption of gas and electricity. It has undergone several stages and developments in the production of gas and electricity.

Vision and Mission of the Algerian Electricity and Gas Company in Bouira

The company's vision is to continuously strive to be a leading and distinguished company in the field of electricity and gas distribution nationwide. Its mission involves producing and distributing electricity and gas with high-quality standards to meet the needs and requirements of stakeholders and serve the public interest. It aims to provide essential energy resources for economic and social life in general. This service is one of the core values the company adheres to and strives for through the activation, management, and coordination of its material and human resources. Additionally, it works on improving and enhancing its financial and economic performance by activating its financial management in alignment with the economic perspective and financial dimension of the Balanced Scorecard, using a set of financial indicators to measure and evaluate the company's financial performance. The company's strategy focuses on cost and quality leadership.

Discussion and Results

Strategic Objectives of the Financial Dimension for the Algerian Electricity and Gas Company in Bouira

The production and distribution of electricity and gas are essential and necessary requirements for society. This industry generates significant profits and high-level financial and economic results, necessitating the company to take various important measures to maintain and meet the community's needs for these essential resources. The primary strategic objectives according to the financial dimension for the Algerian Electricity and Gas Company in Bouira are maximizing return on investment, improving the company's financial profitability, increasing sales profitability, and optimizing the use of the institution's assets. Based on these objectives, the main financial dimension indicators used by the Algerian Electricity and Gas Company in Bouira to measure and evaluate financial performance were identified. These indicators include: return on investment (ROI), financial profitability ratio, net profit margin, and asset turnover ratio. We will present these specific indicators for the years 2019, 2020, 2021, and 2022 in the following section.

Financial Performance Evaluation of the Algerian Electricity and Gas Company in Bouira

Based on the aforementioned points, we will, in this section, evaluate the financial performance of the Algerian Electricity and Gas Company of Bouira through the financial dimension indicators of the balanced scorecard. Various financial dimension indicators will be measured and calculated, followed by an examination of the outcomes and final results obtained, and a derivation of the conclusions reached.

Financial Dimension Indicators for the Algerian Electricity and Gas Company in Bouira (ratios)

The financial dimension includes a set of indicators that serve as measures of the financial performance of the Algerian Electricity and Gas Company of Bouira, which are as follows:

- Return on Investment (ROI): Measured by the following formula: $(\text{Net income} / \text{Total assets}) \times 100$.
- Financial Profitability Ratio: Measured by the following formula: $(\text{Net income} / \text{Equity}) \times 100$.
- Net Profit Margin: Measured by the following formula: $(\text{Net income} / \text{Net sales}) \times 100$.
- Asset Turnover Ratio: Measured by the following formula: $(\text{Net sales excluding tax} / \text{Total assets}) \times 100$.

Table 1

Return on Investment for the Algerian Electricity and Gas Company in Bouira from 2019 to 2022

Years Index	2019	2020	2021	2022
Net Result	-425,049,803.78	-850,400,139.06	-1,386,341,095.58	-1,385,583,046.45
Total assets	17,845,690,831.29	19,996,635,553.15	21,389,143,642.43	22,585,207,958.58
Return on investment	-2.38%	-4.25%	-6.48%	-6.13%

Unit. Algerian Dinar (DZD).

Source. Prepared by the researcher based on the company's documents and information.

Table 2

Financial Profitability Ratio for the Algerian Electricity and Gas Company in Bouira from 2019 to 2022

Years Index	2019	2020	2021	2022
Net Result	-425,049,803.78	-850,400,139.06	-1,386,341,095.58	-1,385,583,046.45
Equity	8,626,065,160.13	9,904,767,738.50	10,972,725,477.05	10,154,069,806.75
Return on Equity	-4.93 %	-8.58%	-12.63%	-13.64%

Unit. Algerian Dinar (DZD)

Source. Prepared by the researcher based on the company's documents and information.

Table 3*Net Profit Margin for the Algerian Electricity and Gas Company in Bouira from 2019 to 2022*

Years Index	2019	2020	2021	2022
Net Result	425,049,803.78	-850,400,139.06	-1,386,341,095.58	-1,385,583,046.45
Net Sales	5,991,372,701.15	5,864,922,268.56	5,804,499,215.61	6,306,699,843.16
Net Profit Margin	-7.09%	-14.5%	-23.88%	-21.97%

Unit. Algerian Dinar (DZD)*Source.* Prepared by the researcher based on the company's documents and information.**Table 4***Asset Turnover Ratio for the Algerian Electricity and Gas Company in Bouira from 2019 to 2022*

Years Index	2019	2020	2021	2022
Net Sales	5,991,372,701.15	5,864,922,268.56	5,804,499,215.61	6,306,699,843.16
Total Assets	17,845,690,831.29	19,996,635,553.15	21,389,143,642.43	22,585,207,958.58
Asset Turnover Ratio	33.57%	29.33%	27.14%	27.92%

Unit. Algerian Dinar (DZD)*Source.* Prepared by the researcher based on the company's documents and information.*Commentary on the Previous Tables' Data*

From the previous tables, it is evident that the three indicators (Return on Investment, Financial Profitability Ratio, and Net Profit Margin) show negative percentages. This is due to the impact of the company's net income on these indicators, as it primarily factors into their calculations. The net income shows negative values over the four years from 2019 to 2022. This situation is attributed to the fact that the electricity and gas sector in Algeria is a sensitive strategic sector, where the state continuously intervenes by providing government financial subsidies to support this important public sector to serve society and the public good. Consequently, the various institutions and structures affiliated with the Algerian Electricity and Gas Company, such as the Electricity and Gas Distribution Directorate in Bouira, aim to serve the citizens and the public good over achieving profits and financial and economic performance. This explains and clarifies these negative percentages and results.

As for the Asset Turnover Ratio, it shows positive percentages ranging between 27.14% and 33.57% during the years 2019 to 2022. This is because this indicator is measured based on (Net Sales and Total Assets), which show positive values, thus positively affecting the calculation of this indicator (Asset Turnover Ratio), rather than being based on the net income, which shows negative values.

In this regard, we conducted interviews with the company's officials, especially the Finance and Accounting Director and the heads of departments and divisions affiliated with the Finance and Accounting Directorate. It was clear from these interviews that the institution (Electricity and Gas Distribution Directorate in Bouira) constantly strives for optimal utilization and protection of its assets to ensure achieving its objectives regarding the activity of electricity and gas distribution. It also commits to the strategic social aspect, which involves serving the public good at the provincial level and facilitating the distribution service of electricity and gas to citizens and various societal segments, aiming to achieve its strategic objectives related to the financial dimension and improving its financial performance.

Based on the above, we can propose the financial performance scorecard model for the Algerian Electricity and Gas Distribution Company in Bouira, which reflects the institution's vision, mission, and strategy according to the financial dimension objectives of the Balanced Scorecard. Designing the financial performance scorecard requires including and determining the necessary weights for the various financial dimension indicators mentioned earlier. These weights differ according to the importance and value of each indicator to the institution. However, researchers like Kaplan and Norton have suggested that equal weights can be assigned to indicators according to each dimension of the Balanced Scorecard.

Therefore, since the institution places significant importance on the Asset Turnover Ratio due to its positive correlation with the company's financial performance, we will assign equal percentages to the other indicators at 20%, except for the Asset Turnover Ratio, which will be given a 40% weight. Moreover, constructing the Balanced Scorecard, in general, and the financial performance scorecard, in particular, relies on defining and clarifying the following concepts:

- Target Values: These values represent the set goals that the institution aims to achieve.
- Actual Results: These are the achievements realized by the institution.
- Final Results: These are a comparison between the actual results and the target values, calculated using the following formula:

$$\text{Final Result} = (\text{Actual Result} \times \text{Weight}) / \text{Target Value}.$$

This is used when an increase in the indicator signifies a positive situation for the institution. However, if a decrease in the indicator indicates a positive aspect for the institution, the following formula is used:

$$\text{Final Result} = (\text{Target Value} \times \text{Weight}) / \text{Actual Result}.$$

This principle applies to all indicators with the same characteristic. The results indicate the following situations:

- Good Condition: This is close to, equal to, or higher than the target value and indicates a good situation for the indicator, usually symbolized by green.
- Non-critical Condition: This is below the target value and indicates an average result for the indicator, represented by yellow.
- Very Critical Condition: This is much lower than the target value and indicates a critical situation for the indicator, represented by red.

The following is an illustration of the financial performance scorecard for the Algerian Electricity and Gas Distribution Company in Bouira according to the previous conditions and data:

Table 5. Financial Performance Scorecard Model for the Algerian Electricity and Gas Company in Bouira for the Year 2022

Table 5

Dimension	Strategic Objectives	Indicators	Weight	Target Values 2022	Actual Results 2022	Final Result 2022
Financial dimension	Maximize Return on Investment	Return on Investment Rate	20%	-6.48	-6.13	21.14%
	Increase Net Profitability	Net Profit Margin	20%	-23.88	-21.97	21.74%
	Improve Financial Profitability	Return on Equity	20%	-12.63	-13.64	18.52%
	Optimize Use of Company Assets	Asset Turnover Ratio	40%	27.14	27.92	41.15%
Financial Performance			100%	-	-	102.55%

Source. Prepared by the researcher based on the company's documents and information and calculations according to the previously mentioned formulas.

Data analysis

Through the financial performance scorecard of the Algerian Electricity and Gas Company in Bouira, the financial dimension's performance becomes clear, as shown by the indicators used to measure and evaluate the institution's financial performance. The first strategic goal, related to maximizing return on investment, is achieved through the performance of the ROI indicator, which shows a moderate and comfortable percentage of 21.14% in 2022. This is due to the company's measures to improve its financial performance by enhancing ROI, achieving positive results in this aspect compared to the targets.

Similarly, the second strategic goal of improving net profitability is considered achieved with an acceptable percentage, as shown by the net profit margin indicator at 21.74%. However, the financial profitability ratio indicator shows a somewhat critical and low percentage of 18.52% in 2022, due to the decline and deterioration of actual results compared to the targets. Therefore, the third strategic goal related to this indicator is not achieved, and the company needs to work on improving and developing this indicator to align it with the other indicators in the financial dimension.

As for the asset turnover ratio, its performance was good and acceptable compared to the target values in 2022, owing to the company's effective efforts in improving and enhancing this indicator, achieving a rate of 41.15%. This fulfills the fourth strategic goal of the financial dimension, which is the optimal utilization of the institution's assets.

Overall, it can be said that activating the financial dimension in the Algerian Electricity and Gas Company in Bouira through strategic goals and financial performance indicators positively impacts financial performance, particularly the asset turnover ratio. The financial performance scorecard shows that the company achieved a generally good and acceptable financial performance rate of 102.55% in 2022, due to the measures and steps taken by the company. This, while considering the strategic social aspect of this sensitive public sector focused on serving the community and the public good by distributing essential energy resources such as electricity and gas, results in additional costs borne by the sector, directly affecting the company's financial results and performance.

Conclusion

From this study, we conclude that economic institutions, particularly the Algerian Electricity and Gas Company, strive to balance their core activities of distributing electricity and gas with serving the community and contributing to economic and social development in their economic and social environment. They do this by working to achieve their strategic goals and making optimal and rational use of their energy resources, which are provided to various societal segments. This has led the Algerian Electricity and Gas Company, given the significant commitments it has in this regard, to take all necessary measures and actions to develop its commercial and service activities to achieve its goals. The company has activated its financial management by setting financial strategic goals and identifying performance measurement indicators to achieve sustainable financial performance.

The research findings confirmed the validity of the following hypotheses:

- Hypothesis 1: The Balanced Scorecard is a modern administrative method used for comprehensive performance evaluation in institutions. This hypothesis was validated theoretically in the first section of the study through theoretical definitions that confirmed the Balanced Scorecard as a modern administrative tool for evaluating sustainable institutional performance.
- Hypothesis 2: Economic performance includes various levels of financial performance, internal processes, customers, and learning and growth within the institution. This hypothesis was theoretically validated in the second section of the study, where the dimensions of sustainable performance and levels of economic performance, including financial performance, internal processes, customers, and learning and growth, were discussed.
- Hypothesis 3: The financial dimension's goals and indicators at the Algerian Electricity and Gas Company in Bouira generally achieve and activate acceptable financial performance. This hypothesis was validated practically in the study conducted at the Algerian Electricity and Gas Company in Bouira. The strategic financial goals of the company, through a set of specified indicators considered as financial performance measures, resulted in satisfactory financial performance with an acceptable rate of 102.55% in 2022, as shown in the proposed financial performance scorecard model. This was based on a series of decisions taken by the company, which were translated into financial measures and actions that contributed to activating financial performance.

Recommendations

Based on the above, the following suggestions and recommendations can be made:

- Enhance and enrich academic research and studies in this field: This is an important and modern topic related to economic sustainability.
- Economic institutions, particularly the Algerian Electricity and Gas Company, should work to achieve their financial strategic goals: This will improve and activate their financial performance and achieve comprehensive sustainable performance.
- Optimal utilization of assets by the Algerian Electricity and Gas Company: This is crucial.
- Rational use and efficient distribution of energy resources (electricity and gas) by distribution companies: This will achieve economic and social sustainability.
- Achieve satisfactory financial performance by public economic institutions, especially electricity and gas distribution companies in Algeria: This should align with the social aspect of serving the community and the public good.
- Integrate and activate the financial dimension in economic institutions: This will achieve sustainable financial performance and improve the image and reputation of these institutions among stakeholders and various cooperating bodies.

References

- Abdel Al-Ajeely, I. H. (2022). *The role of internal audit in evaluating sustainable performance and its impact on the quality of financial reports - An applied research in the General Company for Automotive and Equipment Industry* (Master's thesis). University of Karbala. <http://uokerbala.edu.iq/handle/123456789/2741>
- Abdel-kader, M., & Wadongo, B. (2014). Contingency theory, performance management and organizational effectiveness in the third sector. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 63(6), 606–628. <https://doi.org/10.1108/IJPPM-07-2013-0127>
- Ahmed Salem Abu Hadaf, S. (2014). *Determinants influencing the development of managerial accounting methods - A field study in industrial companies listed on the Palestine Stock Exchange* (Master's thesis). Islamic University (Gaza). <http://library.iugaza.edu.ps/thesis/112044.pdf>
- Al-Ayeb, A. R. (2011). *Comprehensive performance management of the economic institution in light of sustainable development challenges* (Doctoral dissertation). University of Ferhat Abbas. <http://dspace.univ-setif.dz:8080/jspui/handle/123456789/1832>
- Al-Hariri, M. S. (2014). *Advanced managerial accounting*. Al-Manhajia Publishing House.
- Al-Khasawneh, Y. (2013). The impact of implementing the balanced scorecard on improving the banking performance matrix - An applied study on Jordanian Islamic banks. *Economic and Administrative Research*, (14), 45–78. <https://doi.org/10.35552/0247-000-014-002>
- Al-Mawajdeh, A. (2019). *The role of information technology in supporting sustainable performance in electronic business organizations: An applied study in electronic business organizations in Jordan-Amman* (Master's thesis). Middle East University. <https://doi.org/10.35199/meu.thesis.2019.54>
- Al-Quraishi, Y. S. (2017). *The impact of strategic agility on sustainable institutional performance* (Higher diploma thesis). University of Al-Qadisiyah. <http://qu.edu.iq/repository/handle/123456789/3012>
- Anis, K. (2020). Sustainable performance of business organizations: A study in measurement and disclosure models. *Journal of Finance, Investment, and Sustainable Development*, 5(2), 89–112. <https://doi.org/10.37166/jfi-2020-5-2-4>
- Doan, N. (2012). *The adoption of Western management accounting practices in Vietnamese enterprises during economic transition* (Doctoral dissertation). Griffith University. <https://doi.org/10.25904/1912/2834>
- Dudin, A. (2010). *The balanced scorecard and the obstacles to its use in business organizations*. Jalees Al-Zaman Publishing House.
- Faraj Allah, M. M. (2016). *The impact of situational variables on the relationship between the application of managerial accounting methods and the improvement of operational performance* (Doctoral dissertation). Al-Zaeem Al-Azhari University. <http://repository.ahu.edu.sd/handle/123456789/845>
- Fouda, S. A.-S. (2011). Towards a proposed framework for measuring and evaluating strategic performance in the business sector through balanced scorecard (BSC). *Journal of Commercial Research*, 33(1), 15–42. <https://doi.org/10.21608/zcom.2011.12456>
- Hamada Abu Arab, H., & Suleiman Abu Suweirih, A. (2020). The impact of implementing the balanced scorecard (BSC) on evaluating financial performance efficiency in municipalities from the perspective of municipal mayors in the southern province - Palestine. *Journal of Finance and Business Economics*, 5(2), 123–145. <https://doi.org/10.37167/jfbe.v5i2.195>
- Idris, W. M., & Al-Ghalbi, T. M. (2009). *Series on strategic performance management: Fundamentals of performance and the balanced scorecard* (Vol. 1). Dar Wael Publishing.
- Jablahi, W., & Mansour, F. S. (2019). The impact of internal environmental factors on the adoption of the balanced scorecard model - A study of a group of economic institutions in M'sila province. *Journal of New Economy*, 11(1), 67–88. <https://doi.org/10.54247/jne.v11i1.122>

- Mazreg, A. (2013). The balanced scorecard as a method for measuring and building a distinguished strategic performance culture in business organizations. *Journal of Economic Sciences, Management, and Commerce*, 4(28), 201–224. <https://doi.org/10.35516/jesmc.v4i28.341>
- Nabeel Abdul Jabbar, H. (2015). Analyzing the impact of situational factors on the selection of contemporary management accounting methods. *Journal of Administration and Economics*, 38(5), 114–135. <https://doi.org/10.31235/osf.io/jae38>
- Nappi, V., & Rozenfeld, H. (2015). The incorporation of sustainability indicator into a performance measurement system. *Procedia CIRP: 12th Global Conference on Sustainable Manufacturing*, 26, 672–677. <https://doi.org/10.1016/j.procir.2015.01.042>
- Kaplan, R. S., & Norton, D. P. (1996). *The balanced scorecard: Translating strategy into action*. Harvard Business School Press.
- Saida, H. H. (2016). *The use of the balanced scorecard as a tool to enhance the performance of Algerian economic institutions* (Doctoral dissertation). University of Badji Mokhtar - Annaba. <http://biblio.univ-annaba.dz/wp-content/uploads/2016/06/Saida-Saida.pdf>

“Bhaqavata Gita” əsərində şüur və onun inkişaf yolları

Rahilə Qurbanova

Xülasə. Məqalədə “Bhaqavad Gita” əsərində şüur anlayışı və onun inkişaf yolları araşdırılmışdır. Araşdırma nəticəsində şüurun mahiyyəti müəyyənləşdirilmiş və insanın mənəvi inkişafında şüurun rolu təhlil edilmişdir. İnsanın şüuru müxtəlif mənəvi və fəlsəfi baxışlara görə, müəyyən vəziyyətlərə əsasən ya açıq ya da qapalı olduğu təhlil edilir. Məqalədə göstərilir ki, açıq şüur insanın özünü Atman olaraq tanıması, təbii, əbədi, saf mənliyin fərqi ilə əlaqədardır. İnsan özünü yalnız maddi bədən və eyni zamanda şəxsi maraqlar ilə əlaqələndirəndə şüur qapalı olur. Bu da insanın özünü digər insanlardan və dünyadan ayırmış bir varlıq kimi görməsinə səbəb olur. Bu halda şüur maddi dünyadan və hisslərdən asılı olur. Burada şüur insanın həqiqi mənliyini dərk etməsinin əsas şərti kimi təqdim edilir. Şüurun təmizlənməsi yoqa və meditasiya vasitəsilə mümkün olduğu vurğulanır. Əsərdə karma yoqa, bhakti yoqa və jnana yoqa insanın mənəvi kamilləşməsinə təmin edən inkişaf yolları kimi xarakterizə olunur. Məqalədə qeyd edilir ki, bhakti yoqa məhəbbət və sevgi, karma yoqa hərəkət və xidmət, jnana yoqa bilgi və şüur yolu ilə şüurun inkişafına, insanın maddi dünya ilə əlaqələrini təmizləməsinə, əsl mənliyini dərk etməsinə, ego və maddi təsirlərdən azad olmasına kömək edir. Eyni zamanda göstərilir ki, şüurun inkişafı insanı maddi bağlılıqlardan azad olmasına, daxili harmoniya əldə etməsinə və ali həqiqətə yaxınlaşmasına imkan yaradır.

Açar sözlər: şüur, mənəvi inkişaf, sükunət, daxili sakitlik, harmoniya, karma yoqa, bhakti yoqa, jnana yoqa

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: rahila.qurbanova@mail.ru

Daxil oldu: 2 Mart 2026; Qəbul edildi: 27 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyul 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Consciousness in the Work “Bhagavata Gita” and its Development Paths

Rahila Gurbanova

Abstract. The article examines the concept of consciousness in the Bhagavad Gita and its development paths. As a result of the research, the essence of consciousness was determined and the role of consciousness in human spiritual development was analyzed. Human consciousness is analyzed as either open or closed according to various spiritual and philosophical views, depending on certain situations. The article shows that open consciousness is related to a person's recognition of himself as Atman, and his awareness of the natural, eternal, pure self. When a person associates himself only with the material body and at the same time with personal interests, consciousness becomes closed. This causes a person to see himself as a being separated from other people and the world. In this case, consciousness becomes dependent on the material world and feelings.

Here, consciousness is presented as the main condition for realizing a person's true self. It is emphasized that purification of consciousness is possible through yoga and meditation. The work characterizes karma yoga, bhakti yoga and jnana yoga as development paths that ensure human spiritual perfection. The article states that bhakti yoga is love and affection, karma yoga is action and service, and jnana yoga is knowledge and awareness, which help a person develop consciousness, purify his connections with the material world, realize his true self, and become free from ego and material influences. At the same time, it is shown that the development of consciousness allows a person to be free from material attachments, achieve inner harmony, and approach the supreme truth.

Keywords: *consciousness, spiritual development, tranquility, inner peace, harmony, karma yoga, bhakti yoga, jnana yoga*

Azerbaijan State Pedagogical University, Baku, Azerbaijan

E-mail: rahila.qurbanova@mail.ru

Received: 2 March 2026; Accepted: 27 June 2026; Published online: 28 July 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

“Bhaqavata Gita” əsərində şüur və şüurun inkişafı əsas mövzulardan biridir. Bu əsərdə insanın daxili təbiəti, ruhun fəaliyyəti, şüurun nə olduğu, onun necə işlədiyi və fərdi varlıqla, insanın mənəvi inkişafı ilə əlaqəsi izah edilir. Eyni zamanda insanın əsl təbiəti, əsl mənlik, yəni Atman ilə əlaqəli məsələlərə, insanın bədən və duyğularla qapalı, müvəqqəti bir varlıq olduğunu, onun əsl təbiətini, yəni şüurlu, əbədiləşmiş, dəyişməz ruh olduğu göstərilir.

Metodlar

Tədqiqat zamanı tarixi-fəlsəfi təhlil, müqayisəli təhlil və sistemli yanaşma metodlarından istifadə edilmişdir. Mövzu ilə bağlı klassik fəlsəfi mənbələr və müasir elmi ədəbiyyat araşdırılmış, “Bhaqavata Gita” əsərində şüur, özünüdərk, bhakti yoqa, karma yoqa, jnana yoqa anlayışları fəlsəfi və müqayisəli metodlar əsasında təhlil edilmişdir.

Nəticələr

Şüurun inkişafı insanın maddi bağlılıqlardan uzaqlaşmasına, daxili harmoniya əldə etməsinə və mənəvi kamilləşməyə çatmasına şərait yaradır. Həmçinin əsərdə karma yoqa, bhakti yoqa və jnana yoqa kimi mənəvi təcrübələr şüurun inkişafında mühüm rol oynayır. “Bhaqavata Gita” yalnız dini mətn deyil, həm də insan şüurunun inkişafını izah edən fəlsəfi və psixoloji mənbə kimi dəyərləndirilə bilər.

Müzakirə

“Bhaqavata Gita” əsərində qeyd olunur ki, insanın əsl təbiəti maddi bədəndə, maddi aləmdən ayrı dəyişməz və əbədidir. İnsanın həqiqi təbiəti Atmandır, yəni “ruh”dur. Atman maddi dünyanın təsirindən azaddır və əbədidir. Eyni zamanda bu əsərdə, şüur həm də insanın şəxsiyyətini, təbiətini və xarakterini formalaşdıran bir güc kimi göstərilir. “Günəş işığı Günəşin varlığını sübut etdiyi kimi, şüurda canın mövcudluğunun sübutudur. Can bədəndə olduqda şüur bütün bədənə yayılır, lakin can bədəni tərk etdikdə şüur yox olur. Beləliklə, şüur maddi ünsürlərin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. O, canlı varlığın əlamətidir. Canlı varlığın şüuru keyfiyyətcə ali şüurla eyni olsa da, ali deyil”

(Bhaqavata Qita, 2022, s. 649). İnsanın şəxsiyyəti və davranışları onun şüurunun vəziyyətinə bağlıdır. İnsanların şüuru onların hansı mənəvi və əxlaqi vəziyyətdə olmasından aslı olaraq, necə düşünüb, hansı qərar verəcəklərinə təsir edir. İnsan şüurunu yüksək mənəvi səviyyələrə yönəldərsə, o zaman o, Tanrının iradəsinə uyğun yaşayır, yox əgər insan şüurunu aşağı səviyyələrə yönəldərsə, onda neqativ şüur pis əməllərə, eqoizmə və mənfi təsirlərə səbəb ola bilər. Burada göstərilir ki, şüurun təmizlənməsi insanı Tanrının sevgi və işıqlı dünyasına aparır. Maddi düşüncə insanların şüurunu mənfi təsirlərlə dəyişdirir, lakin həqiqi şüur insanın yalnız öz daxili təbiəti ilə əlaqə qurması və onunla uyğunlaşması nəticəsində aydınlanır. İnsanın şüuru müxtəlif mənəvi və fəlsəfi baxışlara görə, müəyyən vəziyyətlərə əsasən ya açıq ya da qapalı olur. Şüurun açıq və ya qapalı olması daha çox insanın daxili vəziyyətindən və xarici təsirlərdən necə təsirlənməsindən aslıdır. “Bhaqavata Gita” əsərində şüur iki mühüm səviyyədə nəzərdən keçirilir: Təmiz şüur və hisslər vasitəsilə qapalı olan şüur.

I. Təmiz şüur insanın gerçək şəxsiyyətini və müvəqqəti dünyadan aslı olmayan bir varlıq olduğunu vurğulayır. Bu həqiqi öz Atman adlanır və təbii olaraq təmizlik, müdriklik, ədalət ilə əlaqələndirilir. Atman insanın həqiqi təbiətidir və bu əslində şüurun saf formasıdır. Həqiqi şüur yəni Atman əbədidir və ölməzdir. İnsanın ən böyük vəzifəsi bu həqiqi şüuru anlamaqdır. Maddi dünyadakı hər şey müvəqqətidir, lakin şüurun ən saf forması dəyişməz və əbədidir. Bu əsərdə şüurun əslində heç vaxt itirmədiyini, sadəcə maddi dünyada bir müddət bədənə bağlı olduğu və insan ölümündən sonra da Atmanın öz varlığını davam etməsi bildirilir.

II. Hislər vasitəsilə qapalı olan şüur. Şüur insanın duyğuları, mənfi düşüncələri vasitəsilə qapalı olur və bu halda şüur öz həqiqi təbiətini görə bilmir. İnsan bəzən maddi dünyadakı müvəqqəti təcrübələrə və hisslərə bələd olur, bunun nəticəsində həqiqi şüuru, yəni öz təbii halını, əbədiliklə əlaqəli vəziyyətini itirir. İnsanın bəzən xəyal və düşüncələrə qapılması, onun əsl şüurunu görməyə mane olur. Bu isə eqonun gücü ilə əlaqədardır ki, o da insanın özünü başqa bir varlıq kimi hiss etməsinə səbəb olur. “Yalançı eqo o deməkdir ki, insan özünü bədən hesab edir. O bədən yox, ruhi can olduğunu dərk etdikdə özünün həqiqi eqosunda qərar tutur. Ego həmişə mövcuddur və insan həqiqi eqodan yox, yalançı eqodan imtina etməlidir” (Bhaqavata Qita, 2022, s. 624). İnsan özünü yalnız maddi bədən və şəxsi maraqlar ilə əlaqələndirəndə, şüur qapalı olur. Bu da insanın özünü digər insanlardan və dünyadan ayırmış bir varlıq kimi görməsinə səbəb olur. Bu halda şüur maddi dünya və hisslərdən asılı olur. “İnsan ağıl, iradə və hisslərin məcmusudur, onun köməyi ilə öz varlığından həqiqi həzz almağa çalışır” (Radhakrişnan, 1956, s. 445). Əgər insan şüurunu tərbiyə edərsə, o zaman gerçək həqiqətləri dərk edə bilər. Ego şüuru qapayır, çünki insan yalnız öz fərdi maraqları, arzuları və qorxuları ilə yaşayır. Bu zaman insan həqiqi özünü, yəni Atmanı dərk etməyərək maddi dünyaya bağlanır. Başqa bir səbəb isə insanın maddi arzuları və hisləridir. İnsan güclü duyğulara, həyatda qazanc əldə etməyə və əyləncəyə fokuslandığında, şüurda yalnız o məqama yönəlir. Bu da gerçək həqiqəti dərk etməyə mane olur. Duyğular və arzuların təsiri altında şüur qapalı olur, çünki insan bu dünyaya daha çox bağlı olur və əsl mənliliyini itirir. Eyni zamanda insanın düşüncələri qarma-qarışıq olanda, qəzəb, qorxu, kədər və narahatlıq kimi mənfi emosiyalar, şüuru daha çox zahiri dünyaya yönəldir. Bu zaman insan öz daxili varlığını dərk etməkdə çətinlik çəkir. Şüur açıq olanda insan öz təbii və əsl təbiətini anlayır və daha geniş şüur səviyyəsinə qalxır. Açıq şüur insanın özünü Atman olaraq tanıması və təbii, əbədi və saf mənliliyin fərqi varması ilə əlaqədardır. Şüurun açıq olması, insanın öz daxili dünyasında sakitlik tapması ilə mümkündür. İnsan daha az eqoya malik olur və digər insanlarla harmoniya içində yaşamağa meyl edir. Daxili sakitlik və sükunət, şüurun açıq olmasını təmin edir. Bu zaman insan mənəvi məqsədlərini və həyatın əsl mənasını aydın şəkildə görə bilər.

“Bhaqavata Gita” əsərində şüur problemi insanın öz həqiqi təbiətini, yəni Atman anlaması, hisslərdən və maddi dünyadan aslı olmaması və aydınlaşma səviyyəsinə çatması ilə bağlıdır. Həqiqi şüur təbii olaraq əbədi və dəyişməzdir, lakin insanlar bəzən bu şüuru hisslər və eqonun təsiri ilə itirirlər. Şüurun təmizlənməsi yoqa və meditasiya vasitəsilə mümkündür.

“Bhaqavata Gita” əsərində meditasiya şüurun açılması, inkişafı və təmizlənməsi ilə bağlı olan əsas praktikalardan biridir. Meditasiyada insanın şüuru daha açıq və saf olur. Bu zaman insan eqo və müvəqqəti arzuların təsirindən azad olaraq daha yüksək səviyyəyə qalxır. Meditasiya, daxili sükunət şüurun təmizlənməsi və inkişafı ilə bağlı olan əsas vasitədir. Əgər insan daxili sakitlik və sükunət əldə edərsə, o zaman gerçək həqiqəti görə bilər. Meditasiya insanın şüurunu rahatladaraq onu daha yüksək səviyyəyə qaldırır, insan öz daxili iç dünyası ilə əlaqə qurur və maddi aləmdən uzaqlaşaraq əsl mənliliyini dərk edir. Meditasiyanın məqsədi şüuru maddi dünyadan azad etmək və insanı öz həqiqi təbiətinə Atmana yönəltməkdir.

“Bhaqavata Gita” əsərində insanın yüksək mənəvi məqsədlərə çatması və şüurun öz əsl təbiətinə qaytarmaq üçün Bhakti yoqa, Jnana yoqa və Karma yoqa üsullarından istifadə etməyi tövsiyyə edir. Bhakti yoqa ruhun inkişafının ən yüksək yollarından biridir. Bhakti sözünün mənası “sevgi”, “məhəbbət” və “xidmət” deməkdir. Buna görə Bhakti yoqa Tanrıya dərin sevgi və bağlılıqla xidmət etməyi ifadə edir. “İnsanın azadlığa (mokşa) aparan əsas yollarından biridir. Krişnaya sevgi və təslimiyyət ideyası etik və mənəvi kamilliyə aparan yoldur” (Məmmədova, 2025, s.132–150; Rzayeva, 2022). Bu yol insanın özünü Tanrıya həsr etməsi və Tanrının iradəsinə tam təslim olması ilə bağlıdır. Bhakti yoqa yalnız maddi dünyada deyil, həm də mənəvi dünyada insanın ən yüksək inkişafını ifadə edir. “Bhakti, yəni sədaqətli xidmət nöqtəyi-nəzərindən fərdi canla Fövqəlcən bir ola bilməz. Fərdi canın Ali Cana xidməti, burada aydın şəkildə deyildiyi kimi, nityam, yəni əbədidir. İnsan bu fəlsəfi əqidəsində möhkəm olmalıdır” (Bhaqavata Qita, 2022, s. 626). Bu yolun əsas ideyası Tanrıya sevgilə, təmkinlə, saf ürəklə, heç bir təmənna olmadan xidmət etməkdir. Bu xidmət yalnız xüsusi ibadət və rituallarla deyil, həm də gündəlik həyatda Tanrıya doğru niyyətlər və hərəkətlərlə əlaqədardır. Bhakti yoqanın yolu digər yollardan üstündür, çünki bu yol birbaşa Tanrıya sevgi və səmimiyyətlə yaxınlaşmağı bildirir. Bhakti yoqada insan Tanrıya olan sevgisini müxtəlif formalarla inkişaf etdirə bilər, bu formalar fərqli insanlarda fərqli yanaşmalarla tətbiq oluna bilər, amma əsas prinsip eyni qalır, Tanrıya olan xidmət və sevgi. Tanrıya olan sevgi ən yüksək səviyyədir, amma bu sevgi yalnız təmənnasız Tanrıya xidmət etməkdən ibarətdir. Bu yoqa insanın Tanrı ilə birləşməsinə və onun sevgi dolu mövcudluğunu təmin edir. Bu insanın Tanrıya tam təslim olması ilə nəticələnir. İnsan öz eqosunu, dünyəvi əlaqələrini Tanrıya həsr edir və onun iradəsinə uyğun şəkildə yaşayır. Bhakti yoqanın məqsədi insanı Tanrı ilə birləşdirmək və ruhu azadlığa çatdırmaqdır. Bu yoqa İnsanın əxlaqi və mənəvi inkişafını gücləndirir, insanı dünyəvi bağlantılardan azad edir. Tanrıya olan sevgi və xidmət yolu ilə insanlar öz içindəki əbədi xoşbəxtliyi və rahatlığı tapırlar.

Bhakti yoqa Tanrıya sevgi və təmkinlə xidmət etmək yolu ilə insanın mənəvi inkişafına kömək edir və insanın Tanrıya sevgi, səmimi xidmət yolu ilə əbədi birləşməsinə, mənəvi azadlıq əldə etməsinə təmin edir. Bu yol yalnız Tanrıya xidmət etmək deyil, həm də Tanrının iradəsinə təslim olaraq, dünyada yaxşı əməllər yerinə yetirməkdir. “Bhaqavata Gita” əsərində karma yoqa ruhun inkişafının əsas yollarından biridir. Karma sözünün mənası hind fəlsəfəsində “fəaliyyət” deməkdir. Xüsusilə əxlaqi və mənəvi nəticələr doğuran hərəkətləri təsvir edir. Bu əsərdə isə karma yoqa vasitəsi ilə insan azadlığa necə nail ola bilər sualına cavab verilir. “Nə qədər ki, insan cismani rahatlığını artırmaq məqsədilə fəaliyyət göstərir o, şübhəsiz ki, müxtəlif bədənələrə keçəcək, beləliklə də, maddi köləliyini əbədi olaraq davam etdirəcəkdir” (Bhaqavata Qita, 2022, s. 273). Karma yoqanın əsas prinsipi, insanın öz fəaliyyətini saf niyyətlə və təmkinlə Tanrıya xidmət edərək yerinə yetirməsidir. Karma yoqanın əsas məqsədi insanın daxili sülh və azadlıq əldə etməsi, eqosunu aşması və Tanrı ilə birləşməsidir. Əsərdə göstərilir ki, insan fəaliyyətlərini Tanrıya həsr edərsə, bütün dünyəvi bağlardan azad olar. İnsan öz əməllərini hər hansı bir şəxsi maraq olmadan, sadəcə Tanrıya xidmət və mərhəmət məqsəd ilə etməlidir. Karma yoqada göstərilir ki, insan fəaliyyətini yerinə yetirərkən nəticələri haqqında narahat olmamalıdır, insan hərəkətlərinin nəticələrini Tanrıya buraxmalıdır. Bu zaman insan mənəvi və əxlaqi inkişafını təmin edə bilər, çünki onun fəaliyyəti artıq şəxsi maraq üçün deyil, Tanrıya xidmət və yaxşılıq üçün edilir. Karma yoqa insana daxili azadlıq gətirir, çünki insan fəaliyyətini Tanrıya həsr etdikcə eqosunu və şəxsi maraqlarını kənara qoyur. Bu onu xarici aləmdən

azad edir, həmçinin yalnız Tanrıya xidmət etmək deyil, eyni zamanda insanın dünya işlərində də doğru fəaliyyət göstərməsini tələb edir. Karma yoqada karmanın iki növü fərqləndirilir:

1. Karma (fərdi fəaliyyət)- hər hansı bir şəxsin şəxsi məqsədi və maraqları üçün həyata keçirdiyi fəaliyyətdir. 2. Nişkarma (nəticəsiz fəaliyyət) - heç bir şəxsi maraq və nəticə gözləmədən həyata keçirilən fəaliyyətdir, yəni yalnız Tanrıya xidmət məqsədilə edilən hərəkətdir. Karma yoqanın əsas məqsədi nişkarma praktikasıdır. Tanrıya xidmət etmək, şəxsi nəticələrdən asılı olmadan fəaliyyət göstərməkdir. Bu praktikada insanın hərəkətlərinin təməlinə yalnız yüksək mənəvi niyyət və Tanrıya olan sevgi durur. Karma yoqa, həmçinin insanın ruhi təmizlənməsi və mənəvi inkişafı üçün bir vasitədir. İnsan nə qədər çox Tanrıya xidmət edərsə və şəxsi maraqlardan uzaqlaşarsa, o qədər yüksək bir ruhi səviyyəyə yüksəlir. Karma yoqa, insanın daxili dünyasında nəfsini cilalamağa, eqosunu azaltmağa və daha saf bir ruhani təbiətə doğru inkişaf etməyə kömək edir. İnsan öz işini, əgər Tanrıya xidmət məqsədilə edərsə, hətta adi gündəlik fəaliyyətlər belə ruhi yüksəlişə gətirib çıxara bilər. Karma yoqa Tanrıya və dünyaya xidmət etməyin, həyatın bütün fəaliyyətlərini ruhi məqsədlərlə yönəltməyin yoludur. “Bhaqavad Gita” əsərində Karma yoqa, dünyəvi fəaliyyəti mənəvi inkişafı birləşdirən bir yol kimi təqdim edilir. Karma yoqanın əsas məqsədi, insan bütün fəaliyyətini Tanrıya həsr etməsi və heç bir nəticə gözləmədən, saf niyyətlə xidmət etməsidir. Bu yol, insanı daxili azadlığa və sülhə qovuşdurur, həmçinin mənəvi yüksəlişi təmin edir. Karma, şüurun inkişafında mühüm rol oynayır, çünki hər bir hərəkət insanın daxili dünyasına təsir edir və bu da şüurun vəziyyətini dəyişdirə bilər. Karma ilə bağlı hər şey düzgün niyyətlə və təmiz şüurla yerinə yetirilməlidir. Bu, insanı həm maddi, həm də mənəvi həyatda inkişaf etməsinə kömək edir. İnsanın hərəkətləri onun şüur səviyyəsini təyin edir. Əgər insan öz hərəkətlərini müsbət məqsədlərə və şüurunu yüksək səviyyəyə qaldırırsa, o zaman bu onun şüurunun saflaşdırılmasına səbəb olar.

Jnana yoqa hind fəlsəfəsini ən mühüm ruhani yollarından biridir. Jnana yoqa sanskrit dilində “bilik”, “idrak”, “şüur yolu”, xüsusən də əsl həqiqət və Tanrı haqqında dərin anlayış, mühakimə bilikləri deməkdir. Jnana yoqanın məqsədi insanın əsl şəxsiyyətini, dünyanı və Tanrı ilə əlaqəsini anlamaqdır. Eyni zamanda bilik vasitəsilə ruhu azadlığa çıxarmaqdır. Bu yoqa insanın düşüncə və şüuru vasitəsilə mühakimə etməsi, öz gerçək şəxsiyyətini Atman və onun Brahman ilə birləşməsinə kəşf etməsidir. “Atman hər şeydir, hər şeydən müqəddəsdir. Hər şey yalnız ona görə müqəddəsdir” (İplikçi Alber, 2015, s. 34). Bu yoqa insanı ruhi mühakimə yolu ilə dünyadakı qeyri-həqiqətləri və özünə qarşı olan yanlış təsəvvürləri aradan qaldırmağa kömək edir. “Bhaqavata Gita” əsərində göstərilir ki, insan bilik, təcrübə və mühakimə yolu ilə öz əsl təbiətini dərk edəndə artıq bu dünyaya bağlı olmur və mütləq həqiqətə yaxınlaşır. Jnana yoqa insanın gerçək və əbədi həqiqətə çatması yoludur. Əsl həqiqəti insan, yalnız daxili bilik, dərin düşüncə, meditasiya vasitəsilə özünü və Tanrını dərk edir, əbədi olanla birləşməsinə başa düşür. Jnana yoqa həqiqəti anlamaqda insana kömək edir, insan öz təbiətini və tanrı ilə birləşməsinə başa düşərək, maddi dünyaya bağlılıqdan azad olur. Karma yoqa və jnana yoqa arasında əlaqə vardır. Karma yoqa, fəaliyyətləri Tanrıya xidmət məqsədilə yerinə yetirməyi təklif edərkən, jnana yoqa, bu fəaliyyətləri doğru düşüncə və intellektual anlayışla izləməyi tələb edir. Karma yoqanın məqsədi, dünyəvi fəaliyyətləri ruhi məqsədlərə yönəltməkdirsə, jnana yoqanın məqsədi bu fəaliyyətlərin əsl mənasını və həqiqətini başa düşməkdir. Hər iki yol, insanı ruhani azadlığa və mənəvi inkişafın zirvəsinə aparır. Jnana yoqanın praktikası, insanın şüurunun dərinliklərinə enməsi və əsl həqiqəti hiss etməsi ilə bağlıdır. Bu yol, insanın öz mənliliyini aşaraq, Brahman ilə birləşməsinə təmin edir. “dünyanın mənəvi, ruhi əsası olan Brahmandır” (Fəlsəfi ensiklopedik lüğət, 1997, s. 429). Bu birləşmə, insanın şüurunun açılması və daha yüksək bir səviyyəyə çatması deməkdir. Jnana yoqa insanın əsl həqiqəti və Tanrı ilə birləşməsinə başa düşməsinin, dərk etməsinin yoludur. Bu, intellektual anlayış, düşüncə və meditasiya yolu ilə həyata keçirilir. Jnana yoqanın məqsədi, insanın daxili şüurunu açaraq, dünyadakı illüziyaları aşması və Brahman ilə birləşməsidir. Bu yol, yalnız öz əsl təbiətini anlamağa deyil, həm də bütün kainatın və varlığın birliyini hiss etməyə kömək edir.

Nəticə

“Bhaqavata Gita”da şüur ontoloji baxımdan əbədi və dəyişməz substansiya kimi təqdim edilir və insan varlığının həqiqi mahiyyətini, eləcə də onun mənəvi inkişafının əsasını təşkil edən fundamental prinsip kimi dərk olunur. Mətn boyunca insanın şüurunu saflaşdırmaq, nəfsani meyillərdən arındırmaq və Tanrıya sədaqətli xidmət yolu ilə daha ali ruhi mərhələyə yüksəlməsinin zəruriliyi vurğulanır. “Bhaqavata Gita” əsərində insanın əsil təbiətinin Atman olduğu göstərilir. Atman dəyişməz, əbədi və ölməz mahiyyət daşıyıcısıdır və maddi dünyadan asılı olmayan metafizik realıq kimi anlaşılır. Buna qarşılıq olaraq, insanın fiziki bədəni müvəqqəti və fanidir. “Can” bədənəndən ayrıldıqda maddi forma öz funksiyasını itirir, varlığın şəxsi aspekti isə yalnız Atmanın davamlılığı ilə mənalandırılır.

Beləliklə, əsər insan varlığını maddi və qeyri-maddi qatların dialektik münasibəti kontekstində təhlil edilərək, həqiqi reallığın bədən deyil, şüur və ruh səviyyəsində təcəlli etdiyini fəlsəfi əsaslarla ortaya qoyur. Bu, insanın həqiqi təbiətinin maddi dünyadan asılı olmadığını, ölüm və doğum kimi hadisələrdən təsirlənmədiyini bildirir. Bhakti yoqa məhəbbət və sevgi, karma yoqa hərəkət və xidmət, jnana yoqa bilgi və şüur yolu ilə şüurun inkişafına, insanın maddi dünya ilə əlaqələrini təmizləməsinə, əsl mənliliyini dərk etməsinə, ego və maddi təsirlərdən azad olmasına kömək edir. Eyni zamanda bu təlimlər, yəni karma yoqa, bhakti yoqa və jnana yoqa insan şüurunun daha saf, məqsədyönlü və Tanrıya yaxınlaşmağın düzgün yolunu göstərir. “Bhaqavata Gita” əsərinin əsas ideyası şüurun əbədi və dəyişməz olmasıdır. Şüur insanın təbii və daxili təbiətidir, Tanrıya yaxınlaşmanın yoludur. İnsan yalnız öz şüurunu Tanrı ilə birləşdirmə yolu ilə həqiqi azadlığa çatı bilər və bədənin müvəqqəti əsarətindən azad edər. Əgər şüur tamamilə Tanrıya yönəlsə, o zaman insan bütün bağlardan və ehtirlərdən azad olar.

Ədəbiyyat

- Baluta, A. A. (2023). Bhagavad Gita as the oldest philosophical and cultural monument of the Indian language and literature. *Language and Culture*, (1), 126–130.
- Bhaktivedanta Svami Prabhupada, A. C. (1983). *Bhagavad-gītā as it is*. The Bhaktivedanta Book Trust.
- Bhaktivedanta Svami Prabhupada, A. C. (2022a). *Bhaqavad-gita olduğu kimi*. Qanun Nəşriyyatı.
- Bhaktivedanta Svami Prabhupada, A. C. (2022b). *Nəsihətlər nektarı*. Qanun Nəşriyyatı.
- Çatterci, S., & Datta, D. (2016). *Hind fəlsəfəsinə giriş* (M. Çiləkar, Tərc.). Qanun Nəşriyyatı.
- Çattopadxyaya, D. (2003). *Ot sankxi do vedanty. İndiyskaya filosofiya: darşany, kategorii, istoriya*. Sfera.
- İplikçi, A. (2015). *Düşüncənin ilk mətnləri: Upanişadlar*.
- Kortunov, V. V., Lapshin, I. Y., & Panyukov, A. I. (2024). The Bhagavad Gita through the prism of Kantian ethics. *RUDN Journal of Philosophy*, 28(3), 848–857.
- Məmmədova, K. (2025). Bhakti fəlsəfəsi, Upanişadlar və Bhaqavata Gitanın Bhakti Marga (sədaqət yolu) təlimində rolu. *Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 7(2), 132–150. <https://doi.org/10.36719/2706-6185/40/132-150>
- Radhakrishnan, S. (1956a). *İndiyskaya filosofiya* (Vol. 1). Izdatelstvo inostrannoy literatury.
- Radhakrishnan, S. (1956b). *İndiyskaya filosofiya* (Vol. 2). Izdatelstvo inostrannoy literatury.
- Rzayeva, N. E. (2022). Şərq fəlsəfi mətni kimi Bhaqavad Qitanın konseptual təhlili. *Elmi İş Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 16(2), 123–127. <https://doi.org/10.36719/2663-4619/75/123-127>
- Vəliyev, İ. (Red.). (1997). *Fəlsəfə: Ensiklopedik lüğət*. Azərbaycan Ensiklopediyası Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi.

Methodological Features of Teaching the Painting Course in the First Year

Ruqiyya Tagiyeva^{1*} , Aysha Mammadova²

Abstract. The article examines the methodological features of teaching painting to first-year students and the step-by-step organization of practical classes. It substantiates the impact of a gradual teaching approach, progressing from simple to complex tasks, on the development of students' artistic creativity. The study explains the acquisition of knowledge related to form, volume, perspective, tone, light and shadow, and color relationships through grisaille studies of geometric figures, followed by watercolor paintings of household objects. It also analyzes the methodological aspects of drapery arrangement, lighting, the interaction of warm and cool colors, the depiction of reflections, and short-term color studies of animals from nature. The findings demonstrate that methodologically well-organized painting classes make a significant contribution to the development of students' artistic skills, observation abilities, creative thinking, and professional competencies. The proposed methodological approaches improve the quality of painting instruction in higher education institutions, strengthen students' independent working skills, connect theoretical knowledge with practical application, and enhance their professional preparation in painting.

Keywords: painting, teaching methodology, fine arts education, still life, watercolor, observation, professional competencies

¹Ganja State University, PhD in Pedagogy, Ganja, Azerbaijan

²Ganja State University, Ganja, Azerbaijan

*Corresponding author. E-mail: ruqiyye.tagiyeva87@mail.ru

Received: 2 February 2026; Accepted: 9 June 2026; Published online: 28 July 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

I kursda rəngkarlıq fənninin tədrisinin metodik xüsusiyyətləri

Ruqiyyə Tağıyeva^{1*} , Ayşə Məmmədova²

Xülasə. Məqalədə birinci kurslarda rəngkarlıq fənninin tədrisinin metodik xüsusiyyətləri və praktik məşğələlərin mərhələli təşkili araşdırılmışdır. Tədrisin sadədən mürəkkəbə doğru qurulmasının tələbələrin bədii yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafına təsiri əsaslandırılmışdır. Qrızayıl texnikasında həndəsi fiqurların, daha sonra məişət əşyalarının akvarellə təsviri zamanı forma, həcm, perspektiv, ton, işıq-kölgə və rəng münasibətlərinin mənimsənilməsi izah edilmişdir. Həmçinin drapirovkanın, işıqlandırmanın, isti və soyuq rənglərin qarşılıqlı təsiri, reflekslərin verilməsi və naturadan heyvanların qısa müddətli rəngli təsvirlərinin metodik xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Aparılan təhlillər göstərir ki, metodik cəhətdən düzgün təşkil olunmuş rəngkarlıq məşğələləri tələbələrdə bədii bacarıqların, müşahidə qabiliyyətinin, yaradıcı təfəkkürün və peşə səriştələrinin formalaşmasına mühüm töhfə verir. Təklif olunan metodik yanaşmalar ali təhsil müəssisələrində rəngkarlıq fənninin tədrisinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, mərhələli və sistemli tədris yanaşması tələbələrin rəng duyumu, kompozisiya qurmaq bacarığı, naturanı düzgün müşahidə etməsi və yaradıcı yanaşmasının inkişafına əlverişli şərait yaradır, onların gələcək peşə fəaliyyətinə hazırlıq səviyyəsini yüksəldir. Eyni zamanda, bu yanaşma tələbələrin müstəqil işləmək bacarığını möhkəmləndirir, nəzəri bilikləri praktik fəaliyyətlə əlaqələndirməsinə və rəngkarlıq üzrə peşəkar hazırlığının daha da təkmilləşdirilməsinə şərait yaradır.

Açar sözlər: *rəngkarlıq, tədris metodikası, təsviri incəsənət təhsili, natürmort, akvarel, müşahidə, peşə sərişələri*

¹Gəncə Dövlət Universiteti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, Gəncə, Azərbaycan

²Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan

*Məsul müəllif. E-poçt: ruqiyye.tagiyeva87@mail.ru

Daxil oldu: 2 Fevral 2026; Qəbul edildi: 9 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyul 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Introduction

Painting is a fundamental practical discipline in the professional training of future visual arts teachers. In the first year, the course develops students' understanding of form, color, tone, light and shadow, composition, and observational skills. This article examines the methodology of teaching the first-year painting course, with emphasis on the grisaille technique, watercolor painting of household objects, drapery, and short-term animal studies from nature.

Methods

The development of students' initial practical skills in the painting course is carried out through a systematic, stage-by-stage instructional approach. At the beginning of the teaching process, the depiction of simple geometric forms using the grisaille technique helps students develop an accurate understanding of form, tonal values, and light–shadow relationships (Tagiyeva & Huseynov, 2023; Ibrahimov, 2017).

Geometric forms are basic shapes that represent the structural characteristics of various objects. They are closed figures created using points, line segments, circles, and curved lines. During the drawing process, the distance between the student and the object should allow for clear observation of the model and should be approximately three times the size of the object. In constructing the structural forms of geometric solids, it is essential to visualize the invisible construction lines. The absence of these construction lines creates difficulties in achieving an accurate representation of the object (Yüksel & Uyaroğlu, 2021). To produce a convincing three-dimensional image and realistically convey spatial depth, the principles of perspective and light–shadow are applied. The rendering of volume begins simultaneously with the construction of the spatial form through the gradual application of light and shadow. Throughout the process of modeling form by means of light and shadow, the drawing is continuously compared with the observed object to ensure accuracy and proportional consistency.

Grisaille is a painting technique in which the image is executed entirely in neutral gray tones to create the illusion of sculptural relief through carefully controlled tonal modeling. It is primarily used to emphasize form, volume, and the effects of light and shadow without the influence of color. The simplest form of grisaille is produced using only black and white. Other monochromatic variants include verdaccio, which employs greenish tones; brunaille, which is executed in brown tones; and

ébauche, which consists of muted, matte underpainting that serves as the foundation for the final color layers. After mastering the depiction of geometric forms, students progress to painting household objects with more complex structures. This stage is designed to enhance their understanding of form, color relationships, tonal transitions, light and shadow, and compositional organization while further developing their practical painting skills (Chung, 2024).

Before beginning the drawing, it is necessary to determine the most appropriate viewing angle of the household object, define its placement on the paper, and indicate the space it will occupy with light construction lines. Starting the drawing in this generalized manner makes it possible to establish the object's volume and perspective accurately. An appropriate type of paper with sufficient absorbency should be selected to ensure proper moisture control during the painting process. Four types of brushes are generally recommended for watercolor painting: flat, bright, filbert, and round brushes. A flat brush, characterized by its sharp edges and straight profile, is particularly suitable for painting the edges and flat surfaces of objects. A bright brush has shorter bristles and is more appropriate for applying thicker layers of paint. A filbert brush combines the characteristics of flat and round brushes, making it especially effective for blending colors smoothly. A round brush, with its bristles tapering to a fine point, is ideal for rendering fine details with precision. Among watercolor brushes, those made from sable hair are considered the most effective because they retain a large amount of water and quickly return to their original shape after cleaning. Brushes with shorter bristles are recommended for detailed work, whereas those with longer bristles are more suitable for broader applications. When mixing colors, the tip of the brush should be moved in gentle circular motions to achieve smooth and uniform color transitions.

Lighting is one of the most essential elements in the painting process. Natural light, particularly daylight entering through a window, is considered the most suitable source of illumination because it provides accurate color perception and balanced tonal relationships. However, when natural light is unavailable or insufficient, artificial lighting may also be used. Painting fundamentally relies on the study of light, specifically how light is reflected from objects and how it influences the appearance and perception of colors. During the initial stages of painting household objects, students often make common technical mistakes. One of these is outlining the edges of an object with the brush and then filling the interior area. This approach produces an uneven paint layer, with thinner edges and a thicker central area. Instead, paint should be applied progressively from lighter to darker tonal values. The image should be developed gradually by applying successive layers, beginning with a light initial wash and then strengthening the color through the second and third layers as required.

The knowledge of form and color relationships acquired through painting household objects provides the foundation for the next stage of instruction, which focuses on the representation of backgrounds and drapery. The accurate rendering of the relationship between light and dark tonal values, together with smooth light–shadow transitions, significantly enhances the visual coherence, spatial depth, and artistic expressiveness of the composition. Many subjects found in nature possess subtle visual characteristics; therefore, it is essential for students to distinguish between light and dark tonal values as well as warm and cool colors. When painting traditional still-life compositions, subdued earth tones are generally preferred because they produce a natural and harmonious visual effect (Orr et al., 2014). In contrast, the depiction of bright and expressive abstract compositions requires synthetic pigments with a higher degree of color saturation to achieve greater visual intensity (Jarvis, 2004). According to their visual and psychological characteristics, colors are commonly classified into two groups: warm colors (yellow, red, and orange) and cool colors (blue, gray, and green). Warm colors create a sense of energy, vitality, and dynamism, whereas cool colors tend to produce a receding effect and convey calmness and spatial depth. During the painting process, it is methodologically more effective to render objects sequentially from the background toward the foreground, as this

approach facilitates the accurate painting of overlapping edges and contributes to a cleaner and more coherent composition.

Therefore, learning to depict drapery is as important in the initial stage of painting instruction as mastering geometric forms. Drapery is widely used in still-life compositions because the visual effect largely depends on the relationship between light and dark tonal values in the background. To achieve accurate results, the fabric should first be outlined with light construction lines to establish its position and proportions within the composition. The folds should then be rendered with smooth, continuous lines to create a natural appearance.

Directional lighting has a clearly defined source and direction. Bright sunlight and artificial lighting are typical examples of concentrated light sources. Such illumination significantly enhances the contrast between illuminated and shaded areas, making it possible to observe and accurately represent the full range of tonal gradations. When painting, it is essential to consider the physical properties of objects, particularly their ability to absorb and reflect light (Mammadov & Musayeva 2026). Objects may have either matte or glossy surfaces, and their tonal appearance depends on both the nature of the surface and the intensity of their color. Tone refers to the relative scale of light and dark values within an image, whereas tonal intensity describes the degree of darkness of a particular value (Ibrahimov & Abdullayeva, 2022). All of these factors directly influence the visual appearance of an object under different lighting conditions and should therefore be carefully considered throughout the painting process.

Animals are dynamic subjects rather than static objects; they move continuously, display individual characteristics, and exhibit distinctive behavioral patterns. Therefore, one of the primary objectives in teaching animal painting is to develop students' ability to observe, understand, and accurately represent the characteristic features of each animal. Depending on the size and physical structure of the animal, particular attention should be given to conveying volume and mass through tonal modeling (Tağıyeva və Hüseynov, 2025). Variations in line quality, including the use of light and heavy pencil pressure, contribute to expressing the texture, form, and visual character of the animal. The cast shadow should also correspond accurately to the animal's size, form, and spatial position. The process of drawing animals is carried out in several consecutive stages. Initially, students should carefully observe the selected animal to analyze its anatomical structure, proportions, posture, and movement. The drawing begins with simple construction lines that establish the basic proportions and position of the head, neck, torso, legs, and tail. Particular attention should be paid to the natural curvature of the spine, as it is essential for representing movement realistically (Garcia-Lazo, 2022). Since the objective is to study the animal itself, a simple pasture background is sufficient.

Results

The study identified a logical sequence for teaching painting in the first year of higher education. The instructional process begins with grisaille studies of geometric forms, allowing students to acquire fundamental skills in proportion, perspective, tonal values, and light–shadow relationships before working with color. After mastering these basic exercises, students progress to watercolor painting of household objects, where they apply knowledge of form, color harmony, and composition in more complex practical tasks. The subsequent inclusion of drapery studies, lighting analysis, and short-term animal painting further broadens students' practical experience and improves their observational abilities.

Discussion

The proposed instructional sequence demonstrates that the gradual transition from elementary to more complex painting tasks creates favorable conditions for the systematic development of practical skills (Tam, 2022). Each stage reinforces the knowledge gained in the previous one, enabling students to understand artistic principles more confidently and apply them in different painting exercises. Particular attention to lighting conditions, tonal relationships, and color interaction supports more accurate visual perception, while short-term studies from nature encourage faster observation and analytical thinking. These methodological approaches can therefore contribute to more effective first-year painting instruction and provide a reliable basis for further professional artistic training (Tagiyeva, 2026).

Conclusion

The findings indicate that a systematic and methodologically structured first-year painting course effectively develops students' artistic and practical skills. The gradual progression from simple to complex tasks strengthens their understanding of form, color, tone, and light–shadow relationships while enhancing the professional competencies, observational skills, creative thinking, and painting abilities of future visual arts teachers.

References

- Caner Yüksel, Ç., & Dinç Uyaroğlu, İ. (2021). Experiential learning in basic design studio: Body, space and the design process. *International Journal of Art & Design Education*, 40(3), 640–654. <https://doi.org/10.1111/jade.12364>
- Chung, K. D. (2024). Radical dialogue and slow pedagogy in early childhood art education. *Journal of Curriculum and Pedagogy*, 21(4), 555–572. <https://doi.org/10.1080/15505170.2022.2154291>
- Ibrahimov, T. I. (2017). *Theory of fine arts*.
- Ibrahimov, F. N., Abdullayeva, G. A. (2022). Interpretation of the teaching process from a system-structural perspective. *Scientific Works Journal*, 16(3), 7–14. <https://doi.org/10.36719/2663-4619/76/7-14>
- Jarvis, M. (2004). The importance of painting in pedagogic practice. *International Journal of Art & Design Education*, 23(3), 316–325.
- Mammadov, M., Musayeva, X. (2026). *Painting*. Azerbaijan State Publishing House
- Orr, S., Yorke, M., & Blair, B. (2014). The answer is brought about from within you: A student-centred perspective on pedagogy in art and design. *International Journal of Art & Design Education*, 33(1), 32–45.
- Tagiyeva, R. A. (2026). The possibilities of artificial intelligence and modern information technologies in improving the quality of education. *Science Time*, №1, 34–37.
- Tagiyeva, R., Huseynov, A. (2023). Important tasks facing the preparation of highly qualified fine arts teachers in high schools. *Bulletin of Science and Practice*, Vol. 9, №2.
- Tagiyeva, R., Huseynov, A. (2025). Universitetlərin ikinci kurslarında rəngkarlıq fənninin tədrisində milli məişət əşyalarından istifadənin imkan və yolları. *Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnalı*, 7(10), 35–39.
- Tam, C.-O. (2022). Dialogue-and-questioning strategies in art classrooms and museums. *Studies in Art Education*, 63(4), 375–390.
- Garcia-Lazo, V. (2022). Dialogical Pedagogies in Visual Arts Education: A/r/tographical Encounters in Aotearoa New Zealand. *International Journal of Art & Design Education*, 41(1), 6–22.

The Pedagogical Significance of the Discussion Method in Fine Arts Lessons

Emilya Hasanova

Abstract. *This article examines the pedagogical significance of the lesson-conversation method in teaching visual arts, its application opportunities, and its impact on the development of students' cognitive activity. The purpose of the study is to determine the theoretical and practical foundations for the effective use of this method in the teaching process, analyze its strengths and weaknesses, and evaluate its influence on the development of creative thinking, aesthetic appreciation, and communication skills in visual arts education. The research employed the methods of scientific-pedagogical literature analysis, comparative analysis, and generalization. The findings indicate that the lesson-conversation method promotes independent thinking, the ability to analyze works of art, active participation in discussions, and creative activity among students. The application of the method is illustrated through the teaching of the portrait genre, highlighting the positive impact of teacher-student cooperation on the quality of instruction. It was concluded that integrating the lesson-conversation method with modern interactive teaching approaches enhances the effectiveness of visual arts lessons, supports students' aesthetic worldview, artistic analysis skills, creative thinking, and communication competencies, increases their interest in learning, and facilitates the practical application of acquired knowledge.*

Keywords: *Fine Arts, discussion method, cognitive engagement, creative thinking, aesthetic education*

Ganja State University, Ganja, Azerbaijan

E-mail: ruqiyye.tagiyeva87@mail.ru

Received: 28 January 2026; Accepted: 23 June 2026; Published online: 28 July 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Təsviri incəsənət dərslərində dərş-söhbət metodunun pədaqoji əhəmiyyəti

Emilya Həsənova

Xülasə. *Məqalədə təsviri incəsənət fənninin tədrisində dərş-söhbət metodunun pədaqoji əhəmiyyəti, tətbiq imkanları və şagirdlərin idrak fəallığının inkişafına təsiri araşdırılmışdır. Tədqiqatın məqsədi bu metodun təlim prosesində səmərəli istifadəsinin nəzəri və praktik əsaslarını müəyyənləşdirmək, üstün və zəif cəhətlərini təhlil etmək, həmçinin təsviri incəsənət dərslərində yaradıcı təfəkkürün, estetik zövqün və kommunikativ bacarıqların inkişafına təsirini qiymətləndirməkdir. Tədqiqat zamanı elmi-pədaqoji ədəbiyyatın təhlili, müqayisəli təhlil və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Araşdırma göstərir ki, dərş-söhbət metodu şagirdlərin müstəqil düşünməsini, bədii əsərləri təhlil etməsini, fikir mübadiləsində fəal iştirakını və yaradıcı fəaliyyətini stimullaşdırır. Portret janrının tədrisi nümunəsində metodun tətbiqi izah edilmiş, müəllim-şagird əməkdaşlığının təlimin keyfiyyətinə müsbət təsiri əsaslandırılmışdır.*

Müəyyən edilmişdir ki, dərş-söhbət metodunun müasir interaktiv təlim yanaşmaları ilə birlikdə tətbiqi təsviri incəsənət dərslərinin səmərəliliyini artırır və şagirdlərdə estetik dünyagörüşün, bədii təhlil bacarıqlarının, yaradıcı təfəkkürün və ünsiyyət kompetensiyalarının formalaşmasına mühüm töhfə verir. Bu metod şagirdlərin dərşə marağını artırır, fəal öyrənmə mühitinin formalaşmasını dəstəkləyir və əldə olunan biliklərin praktik fəaliyyətə tətbiqini daha da səmərəli edir.

Açar sözlər: *təsviri incəsənət, dərş-söhbət metodu, idrak fəallığı, yaradıcı təfəkkür, estetik tərbiyə*

Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan

E-poçt: ruqiyye.tagiyeva87@mail.ru

Daxil oldu: 28 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 23 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyul 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Introduction

In the context of contemporary pedagogical approaches, continuous efforts are being made to improve and modernize education. Among general education subjects, Fine Arts plays an important role in students' intellectual, aesthetic, and creative development. To enhance the effectiveness of Fine Arts teaching, various instructional methods are applied, among which the discussion method is particularly valuable. Discussion-based lessons stimulate students' creative imagination, improve their communication and memory, encourage independent thinking, and help them express their ideas more effectively. They also contribute to better artistic performance by reducing mistakes in drawing and strengthening students' imagination and creativity (Chung, 2024).

Methods

The main objectives of education are defined in the Law of the Republic of Azerbaijan on Education as follows:

1. To educate citizens and individuals who are aware of their responsibility to the Azerbaijani state, respect the national traditions of their people, democratic principles, human rights and freedoms, are committed to the ideas of patriotism and Azerbaijanism, and possess independent and creative thinking;
2. To prepare competitive specialists with modern thinking who preserve and promote national, moral, and universal values, possess a broad worldview, are capable of appreciating initiative and innovation, and have acquired both theoretical and practical knowledge;
3. To ensure the acquisition of systematic knowledge, skills, and competencies, promote continuous professional development, and prepare learners for active participation in public life and productive professional activity (Tam, 2022).

In any form of instructional organization, including the planning and implementation of discussion-based lessons, these educational objectives should be effectively achieved. The conducted research allows us to conclude that the main advantages of the discussion method are as follows: 1. Enhancing explanation and listening skills. Discussion-based lessons are effective in strengthening the teacher's explanatory abilities and improving students' listening skills; 2. Efficiency. Through the discussion method, teachers can manage the classroom effectively and present instructional content to students in a comprehensive manner within a limited period of time. In this regard, discussion serves as an efficient form of organizing the teaching and learning process; 3. Flexibility. The texts presented in textbooks are fixed in form and may not always ensure a high level of comprehension. By using the discussion method, teachers can provide clearer explanations, support the content with appropriate examples and teaching aids, and facilitate students' understanding of the topic.

Regardless of their pedagogical specialization, teachers should recognize that effective learning requires active student participation rather than passive instruction. To make lessons engaging and optimize the teaching process, teachers should employ diverse instructional methods and innovative approaches. Traditional lecturing and explanation alone are insufficient to sustain students' attention or motivate learning. Encouraging students to think independently, express their opinions, analyze, classify, synthesize, and generalize information promotes active learning, leads to more durable knowledge acquisition, and fosters the development of essential life skills.

The discussion method is appropriate in the following situations:

1. When the aim is to make the lesson interesting and engaging.
2. When the textbook provides insufficient coverage of Fine Arts examples.
3. When it is necessary to establish intra-subject connections.
4. When the goal is to create opportunities for students' cognitive activity and independent learning.

Along with its advantages, the discussion method also has certain limitations, which may be summarized as follows:

During discussion-based lessons, some teachers speak continuously, provide explanations, and do not actively involve students in the learning process. In such cases, students are merely expected to sit quietly and listen to the teacher. Teachers may also fail to consider differences in students' abilities and explain the instructional material at the same level for all learners (Talibov və b., 2006). The discussion method often requires greater activity from the teacher than from the students. Furthermore, it may be difficult to maintain the attention of the entire class throughout the discussion. This method is also considered less effective for developing higher-order cognitive processes such as comprehension, perception, analysis, and synthesis. As a result, students may be inclined to memorize the information presented during the discussion rather than develop a deeper understanding of the subject.

The teacher should have a clear understanding of the objectives of the discussion lesson and should be creative. In addition to having a thorough knowledge of the Visual Arts subject, the teacher should possess methodological competence and demonstrate pedagogical mastery (Bayramov və Əlizadə, 2006). According to Alizadeh, cognitive activity relies on mental operations such as analysis, synthesis, comparison, abstraction, generalization, and classification. The development of these processes helps students analyze information, solve problems, draw conclusions, and apply knowledge in new situations. In discussion-based lessons, students actively participate by answering questions, expressing their ideas, and preparing for upcoming topics in advance. This approach encourages responsibility, independent learning, and cognitive engagement (Grushka, 2022).

As noted, the discussion lesson is conducted by students under the teacher's guidance. They identify the distinctive features of each portrait, introduce their classmates to information about the artists and the individuals depicted, and engage in question-and-answer activities (Veysova, 2007). Based on their responses, the teacher evaluates students' participation and level of engagement during the discussion. The effective teaching of Fine Arts can be enhanced through the use of interactive methods, the organization of discussions and exhibitions, and the application of other student-centered instructional approaches. At the same time, greater attention should also be given to the use of non-traditional lesson formats, including discussion-based lessons, whenever appropriate. The primary objective of Fine Arts education is to develop individuals with an aesthetic worldview, rich moral values, refined artistic taste, and creative imagination, who respect both national and universal values, appreciate works of art, and possess figurative and symbolic modes of thinking (Kazımov, 2009).

To achieve this objective, teachers should possess pedagogical mastery, as well as sound theoretical and methodological knowledge, effective classroom management skills, the ability to establish appropriate teacher–student relationships, and to create a collaborative learning environment (İbrahimov və Abdullayeva, 2022). In this regard, it is particularly important for teachers to comply with the Code of Ethical Conduct for Teachers (Cəlilova və b., 2013).

The Code of Ethical Conduct for Teachers was approved by the Order of the Minister of Education of the Republic of Azerbaijan dated 16 May 2014. According to the Code, the ethical conduct rules for teachers constitute a set of norms regulating the general professional behavior of educators at all levels of education and their relationships with participants in the educational process (Tağıyeva, Hüseynov, 2025).

For this purpose, discussion-based lessons and practical activities devoted to different periods, stages, types, and genres of Fine Arts are employed. As a result, students acquire the fundamentals of the language of Fine Arts, learn to perceive a work of art through the unity of its content and form, and develop the ability to analyze various types and genres of artworks independently. Consequently, they gain essential knowledge about valuable works of art created in Azerbaijan and other countries, including paintings, sculptures, and architectural monuments.

Results

The literature analysis showed that the discussion method has considerable pedagogical value in Fine Arts education. The reviewed sources indicate that this approach promotes students' active participation in the learning process while encouraging independent reasoning, artistic interpretation, and collaborative learning. It was also found that discussion-based activities contribute to the development of communication skills and aesthetic awareness by creating opportunities for students to exchange opinions and evaluate works of art from different perspectives. In addition, the analysis revealed that successful implementation of this method requires careful lesson planning and active guidance from the teacher to ensure meaningful student involvement (Cəbrayılov və b., 2015).

Discussion

The results support the growing emphasis on interactive teaching strategies in contemporary art education. Similar to previous studies, the present analysis suggests that discussion-based learning creates a more engaging classroom environment and encourages learners to develop analytical and reflective thinking skills. Rather than functioning as an isolated teaching technique, the discussion method appears to be more effective when integrated with other learner-centered instructional approaches (Sadıqov, 2009). The findings also highlight the important role of the teacher in facilitating dialogue, maintaining student participation, and adapting discussions to different learning needs, thereby improving the overall quality of Fine Arts instruction.

Conclusion

The study demonstrates that the discussion method is an effective instructional approach for enhancing students' cognitive engagement, creativity, aesthetic awareness, and communication skills in Visual Arts education. It encourages learners to analyze artworks, express their own ideas, and apply knowledge in meaningful contexts. The successful implementation of this method depends on teachers' professional competence and the effective organization of the learning process. When combined with interactive teaching strategies and appropriate educational resources, the discussion method contributes to a more student-centered learning environment. Expanding its use in teacher

training and classroom practice can further strengthen the quality of Visual Arts education and support students' artistic and personal development.

References

- Bayramov, Ə. S., Əlizadə, Ə. Ə. (2006). *Psixologiya: Ali məktəblər üçün dərslik*. Çinar-Çap
- Cəbrayilov, İ. H., İbadova, M. A., Muradova, Z. B., Valehov, C. (2015). *Müasir təhsilin modernləşdirilməsinin elmi-nəzəri problemləri*. Mütərcim.
- Cəlilova, Y., Cəfərzadə, K., Məmmədova, M. (2013). *Təsviri incəsənət: Müəllim üçün metodik vəsait. 6-cı sinif*. Bakınəşr.
- Chung, K. D. (2024). Radical dialogue and slow pedagogy in early childhood art education. *Journal of Curriculum and Pedagogy*, 21(4), 555–572. <https://doi.org/10.1080/15505170.2022.2154291>
- Grushka, K., Buchanan, R., Whittington, M., & Davis, R. (2022). Postdigital possibilities and impossibilities behind the screen: Visual arts educators in conversation about online learning and real-world experiences. *Video Journal of Education and Pedagogy*, 7(1), 1–23. <https://doi.org/10.1163/23644583-bja10027>
- İbrahimov, F. N., Abdullayeva, G. Ə. (2022). Təlim prosesinin “sistem-struktur” rakursdan interpretasiyası. *Elmi iş: Beynəlxalq elmi jurnal*, 16(3), 7–14. <https://doi.org/10.36719/2663-4619/76/7-14>
- Kazımov, N. M. (2009). *Pedaqoji ustalıqın problemləri*. Çaşıoğlu.
- Sadıqov, F. B. (2009). *Pedaqogika: Ali məktəblər üçün dərslik*. Adiloğlu nəşriyyatı.
- Talıbov, Y. R., Ağayev, Ə. Ə., Eminov, A. İ., İsayev, İ. R. (2006). *Pedaqogika: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti*. Adiloğlu.
- Tam, C.-O. (2022). Dialogue-and-questioning strategies in art classrooms and museums. *Studies in Art Education*, 63(4), 375–390.
- Tağıyeva, R., Hüseynov, A. (2025). Universitetlərin ikinci kurslarında rəngkarlıq fənninin tədrisində milli məişət əşyalarından istifadənin imkan və yolları. *Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnalı*, 7(10), 35–39.
- Veysova, Z. A. (2007). *Fəal/interaktiv təlim: Müəllimlər üçün vəsait*. UNICEF.

Characteristics of Types of Speech Activity

Zita Huseynova^{1*} , Gulbaniz Alverdiyeva¹ , Naiba Hamzayeva¹

Abstract. In terms of information encoding/decoding mechanisms, speech activity includes four main aspects, commonly referred to as types of speech activity: speaking, listening, writing, and reading. Speaking is the sending of acoustic speech signals that carry information. Listening is the perception and understanding of acoustic speech signals. Writing is the encoding of speech signals using graphic symbols. Reading is the decoding of graphic symbols and the understanding of their meaning. These types of speech activity form the foundation of verbal communication. The effectiveness of verbal communication depends on the degree to which a person has developed these skills. The degree of development of speech skills serves as a criterion for assessing language proficiency and an indicator of a person's overall culture. In communication, the ability to read quickly and efficiently is a prerequisite for effectiveness. Everyone should develop reading skills, as it helps them process more information and saves time.

The article examines the basic principles of speech activity and presents interesting information about it.

Keywords: speech activity, reading, listening, speaking, writing

¹Azerbaijan State Agrarian University, Ganja, Azerbaijan

*Corresponding author. E-mail: zita_huseynova@mail.ru

Received: 16 February 2026; Accepted: 29 June 2026; Published online: 28 July 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Nitq fəaliyyəti növlərinin xüsusiyyətləri

Zita Hüseynova^{1*} , Gülbəniz Alverdiyeva¹ , Naibə Həməzəyeva¹

Xülasə. İnformasiyanın kodlaşdırılması/dekodlaşdırılması mexanizmləri baxımından nitq fəaliyyəti dörd əsas aspekti əhatə edir ki, bunlar da adətən nitq fəaliyyətinin növləri adlanır: danışmaq, dinləmək, yazmaq və oxumaq. Danışmaq informasiya daşıyan akustik nitq signallarının göndərilməsidir. Dinləmək akustik nitq signallarının qavranılması və anlaşılmasıdır. Yazı qrafik simvollarından istifadə edərək nitq signallarının kodlaşdırılmasıdır. Oxumaq qrafik simvolların dekodlanması və onların mənasının anlaşılmasıdır. Bu nitq fəaliyyəti növləri şifahi ünsiyyətin əsasını təşkil edir. Şifahi ünsiyyətin effektivliyi insanın bu bacarıqları nə dərəcədə inkişaf etdirməsindən asılıdır. Nitq bacarıqlarının inkişaf dərəcəsi dil sərəştəsinin qiymətləndirilməsi üçün meyar və insanın ümumi mədəniyyətinin göstəricisi kimi xidmət edir. Ünsiyyətdə tez və səmərəli oxumaq bacarığı effektivlik üçün ilkin şərtidir. Hər kəs oxumaq bacarıqlarını inkişaf etdirməlidir, çünki bu, onlara daha çox məlumatı emal etməyə kömək edir və vaxta qənaət edir. Məqalədə nitq fəaliyyətinin əsas prinsipləri araşdırılmış və bununla bağlı maraqlı məlumatlar təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər: *nitq fəaliyyəti, oxu, dinləmə, danışiq, yazı*

¹Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəncə, Azərbaycan

*Məsul müəllif. E-poçt: zita_huseynova@mail.ru

Daxil oldu: 16 Fevral 2026; Qəbul edildi: 29 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 July 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Introduction

Reading is a receptive form of speech activity associated with the visual perception of a speech message encoded using graphic symbols, i.e., letters. The essence of the reading process consists of decoding (deciphering) graphic symbols and translating them into mental images. Accordingly, the reading process consists of two main stages:

- the stage of visual perception,
- the stage of comprehension (interpretation) of what has been read.

At the visual perception stage, "technical reading skills" play an important role, which can be characterized by the following indicators:

- visual acuity;
- the speed and nature of eye movement across the text;
- the size of the visual field, i.e., the area of text clearly perceived by the eyes with a single fixed gaze (Abdullayev, 2013; Rustamovna, 2020).

Methods

Data Collection and Theoretical Framework

The research material comprises a selected corpus of theoretical literature, empirical studies, and existing taxonomies on speech production and comprehension published over the last two decades. The selection criteria focused on foundational works in onomastics, applied linguistics, and psycholinguistics, specifically targeting models that address cognitive load, information processing, and structural variations in language discourse. In addition, textual and discourse data were collected from representative educational curricula and language production samples to analyze the practical manifestation of these speech activities. Special attention was given to the contextual transitions between internal speech (thought formulation) and external speech (oral or written realization).

Analytical and Methodological Procedures

To achieve an objective classification, the collected data and speech models were subjected to the following multi-stage methodological procedures:

1. Comparative-Linguistic Method: Used to contrast the structural, syntactic, and morphological parameters of oral speech (speaking and listening) against written speech (writing and reading). This allowed for the identification of stylistic flexibility, ellipsis in oral interaction, and lexical density in written formats.
2. Psycholinguistic Component Analysis: Applied to examine the internal cognitive mechanisms specific to each speech activity. Receptive activities were analyzed through the lens of decoding mechanisms, semantic anticipation, and short-term memory capacity, while productive activities were evaluated based on structural planning, lexical retrieval, and monitoring systems.
3. Functional-Semantic Analysis: Deployed to determine how situational context, communicative intent, and interactive feedback loops alter the characteristics of speech delivery (e.g., the immediate feedback in dialogic speaking versus the delayed, unidirectional nature of formal writing).

Results

During the comprehension (interpretation) stage of what has been read, the meaning of individual words, sentences, and the entire text is understood. During the second stage, "intellectual reading skills" are important: the ability to identify key and basic information, the ability to memorize, the ability to concentrate, etc.

Reading characteristics that hinder effective and rapid comprehension:

Regression—unjustified, mechanical returns to previously read text—is the most common drawback of traditional reading. Almost everyone reads any text twice, regardless of its complexity. With traditional reading, the average number of regressions is 10–15 per 100 words. This undoubtedly slows down the reading process.

Articulation—the internal pronunciation of the text being read—is common to many people. It develops in childhood, when a child learns to read. Gradually, a strong reflexive connection is established between the word being read and the spoken word, and the habit of pronouncing the text first out loud, then in a whisper, and finally silently develops.

A small field of view. In traditional reading, where one or two words are perceived with each gaze fixation, the eyes must make multiple stops. The wider the field of view, the more information is perceived with each eye fixation, and the fewer these stops, making the reading process more efficient. A person trained in reading technique can perceive not just two or three words, but an entire line, and sometimes a paragraph, with a single gaze fixation.

Weak development of the semantic prediction mechanism. The ability to anticipate what is written and make semantic guesses is also called the phenomenon of anticipation. Without this skill, a person is forced to read the text from beginning to end, word by word, syllable, and letter by letter, although sometimes the meaning of a word becomes quite clear by reading only the first two or three letters. Similarly, word combinations in a sentence can often be used to predict what word will be written next (Anvarova, 2020, s. 449; Egamberdiyeva, 2020).

A low level of attentional organization. Attention is considered the catalyst of the reading process. Most readers' reading speed is much slower than they could achieve without compromising comprehension if they could control their attention.

Lack of a flexible reading strategy. Typically, when people begin reading, they don't set any goals or apply any text processing rules. Therefore, many, after reading a book or article, don't remember the title or author, can't identify the author's main ideas, or summarize the content of what they read.

Reading Methods. Before you begin reading, you need to choose a specific reading mode. This mode depends on the material to be read and the purpose of reading.

Discussion

It is recommended to classify texts to be read based on their purpose. In the most general sense, this classification looks like this:

1) Texts that require detailed study; 2) Texts that require familiarization; 3) Texts from which you need to select specific information.

Listening (or aural comprehension) is the perception and understanding of speech acoustic signals. Listening is a fundamental skill essential for effective communication. This skill is crucial in everyday life and is one of the criteria for a person's communication skills. Research has shown that, on average, a person spends 29.5% of their time listening, 21.5% speaking, and 10% writing (Hellbernd & Sammler, 2016, pp. 70–86).

Most people experience the following key shortcomings of traditional listening:

1) Mindless perception, when speech is merely a background for another activity (this is especially common when listening to the radio while doing household chores); 2) Fragmentary perception, when only individual parts of speech are interpreted; 3) Analytical narrowness of perception, i.e., the inability to critically analyze the content of a message and establish connections between it and the facts of reality.

Written speech is an independent, coherent, purposeful verbal structure that enables communication through text. Written documents are a complex form of communication: their composition requires not only specialized knowledge and skills, but also a creative approach to the text.

Characteristic features of a text:

1. *Independence*. The independence of a text is associated with its limited time and/or space, and its belonging to a single (including collective) author.
2. A specific quality of a text, organically fused with its independence, is *purposefulness*. The text realizes a specific and unified goal in its complexity, and each part is purposeful within the whole.
3. The third follows from the first two characteristics: *textual integrity*, which implies the unity of content and speech form. A text also possesses integrity of external linguistic and speech form, which refers to the design of the beginning and end of the work, the proportionality of its division into parts, the identification of connections and transitions between parts, stylistic integrity, the principles of selecting nominative units, etc (Kozyuk, 2020 Sbisà & Turner, 2013; Sorjonen, 2001).

A text is created to be perceived by the recipient. The author must have a clear understanding of the recipient, what and how they will perceive the text, and how it might influence them.

Oral speech (speaking) is a productive form of speech activity through which oral verbal communication occurs. The content of speaking is the verbal expression of thoughts.

Researchers have recently extensively investigated topics such as the mechanisms of receptive speech activity during academic listening (Flowerdew & Miller, 2023; Endresen et al., 2020; Hellbernd & Sammler, 2016), psychological factors in productive speech activities (speaking and writing) (MacIntyre & Gregersen, 2022; Matkarimova, 2019), cognitive dynamics of reading and listening activities, and new taxonomies (Vandergrift, 2021; Torrent et al., 2014).

Conclusion

Depending on the greater or lesser role of utterance programming, speech is classified as proactive (initiative) speech, reactive (responsive) speech, and reproductive (stochastic) speech.

Types of speaking:

Dialogic speech is a form of speech in which a direct exchange of statements occurs between two or more people.

Monologue speech is a form of speech addressed to one or a group of listeners (interlocutors), sometimes to oneself; in contrast to dialogic speech, it is characterized by its extensiveness, which is

associated with the desire to broadly cover the thematic content of the utterance, the presence of common constructions, and their grammatical design.

As we know, speech is a fundamental component of thinking. Based on this, we can conclude that reading, or rather, reading correctly, is impossible without mastering Listening. While reading, both aloud and silently, a person uses speech, and in the latter case, internal speech, which allows them to control themselves and the accuracy of their statements.

References

- Abdullayev, N. Ə. (2013). *Nitq mədəniyyətinin əsasları* (Dərs vəsaiti). Elm və Təhsil.
- Anvarova, S. M. (2020). The essence of speech activity as a type of activity. *Molodoy Uchenyy*, (314), 449–450. <https://moluch.ru/archive/314/71742/>
- Egamberdiyeva, D. U. (2020). Methods of using computer technology in the process of teaching English. *Economy and Society*, 6(73), 154–157. https://doi.org/10.46566/2225-1545_2020_6_73_154
- Endresen, A. A., Zhukova, V. A., Mordashova, D. D., Rakhilina, Y. V., & Lyashevskaya, O. N. (2020). Russkiy konstruktikon: novyy lingvisticheskiy resurs, yego ustroystvo i spetsifika. *Komp'yuternaya Lingvistika i Intellekturnyye Tekhnologii: Dialog Conference Proceedings*, 19(26), 241–255. <https://doi.org/10.28995/2075-7182-2020-19-241-255>
- Flowerdew, J., & Miller, L. (2023). Dimensions of speech activity in academic listening: A multidimensional processing model. *Journal of English for Academic Purposes*, 61, Article 101202. <https://doi.org/10.1016/j.jeap.2022.101202>
- Hellbernd, N., & Sammler, D. (2016). Prosody conveys speaker's intentions: Acoustic cues for speech act perception. *Journal of Memory and Language*, 88, 70–86. <https://doi.org/10.1016/j.jml.2016.01.001>
- Kozyuk, Y. Y. (2020). *Sravnitel'noye opisaniye diskursivnykh formul otkaza i otritsaniya v russkom i angliyskom yazykakh* (Magistr tezisi). Ali İqtisadiyyat Məktəbi Milli Tədqiqat Universiteti (HSE).
- MacIntyre, P. D., & Gregersen, T. (2022). Affective dimensions of productive speech activities: Willingness to communicate and speech anxiety in digital mediums. *System*, 105, Article 102714. <https://doi.org/10.1016/j.system.2022.102714>
- Matkarimova, G. (2019). Formation of the English scientific competence in students of non-philological faculties. *International Journal of Professional Science*, (4), 34–41. <https://doi.org/10.24411/2542-1085-2019-10042>
- Rustamovna, A. D. (2020). Technology of teaching languages. *JournalNX - A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*, 6(11), 180–183. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/X7WZ4>
- Sbisà, M., & Turner, K. (Eds.). (2013). *Pragmatics of speech actions*. De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110214260>
- Sorjonen, M. (2001). *Responding in conversation: A study of response particles in Finnish*. John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/pbns.70>
- Torrent, T. T., Meireles Lage, L., Sampaio, T., da Silva Tavares, T., & da Silva Matos, E. E. (2014). Revisiting border conflicts between FrameNet and Construction Grammar: Annotation policies for the Brazilian Portuguese constructicon. *Constructions and Frames*, 6(1), 34–51. <https://doi.org/10.1075/cf.6.1.03tor>

- Usmonova, S. (2019). Study of scientific technical translation in non-linguistic educational university. *International Journal of History and Political Sciences*, (3), 52–58.
<https://doi.org/10.24411/2542-0844-2019-10023>
- Vandergrift, L. (2021). The cognitive dynamics of receptive speech activities: Advanced taxonomies for reading and listening comprehension. *Language Teaching*, 54(3), 365–388.
<https://doi.org/10.1017/S026144482000034X>

Parameters of Equivalence in Translation: A Comparative Analysis of French and Turkish

Muzaffer Kaya

Abstract. This article returns to the much-debated notion of equivalence and examines it through one specific language pair, French and Turkish. The argument is straightforward enough to state but harder to honour in practice: equivalence cannot be reduced to the hunt for matching words. It is closer to a series of judgements, made more or less consciously, in which sense, style, grammar, the organisation of the text, and cultural reference all press their claims at the same time. The discussion begins with the familiar theoretical landmarks—Jakobson, Nida, Catford, Vinay and Darbelnet, Newmark, Baker, Koller, Berman—but treats them as a connected argument rather than a checklist. It then proposes five parameters along which French–Turkish difficulties tend to cluster: semantic-signifying, connotative-stylistic, grammatical-syntactic, textual-pragmatic, and cultural-discursive. Every parameter is worked through with sentence-level examples taken from literary, legal, and scientific-technical material, and the resulting model is finally set beside the recent wave of corpus-based and machine-translation research. Full equivalence between the two languages, the analysis concludes, is the exception rather than the rule; what remains reliably available is a set of defensible, functional solutions, provided the translator weighs text type, audience, and communicative purpose together. Equivalence here is not a fixed identity but something the translator builds, and ranks, anew in each text.

Keywords: translation studies, equivalence, translation theories, French–Turkish translation, comparative analysis

Kırıkkale University, PhD in Philology, Kırıkkale, Türkiye

E-mail: muzafferkaya@kku.edu.tr

Received: 3 January 2026; Accepted: 17 June 2026; Published online: 28 July 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Tərcümədə ekvivalentlik parametrləri: fransızca və türkcə dil cütünün müqayisəli təhlili

Müzəffər Kaya

Xülasə. Bu məqalə tərcümədə ekvivalentlik anlayışına yenidən qayıdır və onu konkret bir dil cütü — fransızca və türkcə — üzərində araşdırır. Əsas tezis budur: ekvivalentlik sözlərin bir-birinə uyğunlaşdırılması məsələsinə endirilə bilməz; o, mənanın, üslubun, qrammatikanın, mətnin təşkilinin və mədəni istinadların eyni anda nəzərə alındığı mühakimələr silsiləsinə daha yaxındır. Məqalədə əvvəlcə Jakobson, Nida, Catford, Vinay və Darbelnet, Newmark, Baker, Koller və Berman kimi nəzəriyyəçilərin yanaşmaları ayrı-ayrı siyahı şəklində deyil, bir-biri ilə əlaqəli vahid mübahisə kimi nəzərdən keçirilir. Daha sonra fransızca-türkcə tərcümədə tez-tez rast gəlinən çətinliklər beş parametr ətrafında qruplaşdırılır: məna-göstərici, çağırışimsal-üslubi, qrammatik-sintaktik, mətn-pragmatik və mədəni-diskursiv.

Hər parametr ədəbi, hüquqi və elmi-texniki materialdan götürülmüş cümlə səviyyəli nümunələrlə təhlil edilir, sonra isə model korpus əsaslı və maşın tərcüməsi tədqiqatlarının son dalğası ilə müqayisə olunur. Təhlil göstərir ki, iki dil arasında tam ekvivalentlik qayda deyil, istisnadır; etibarlı şəkildə əldə edilə bilən isə əsaslandırılmalı bilən, funksional həllər toplusudur — bir şərtlə ki, tərcüməçi mətn növünü, oxucunu və kommunikativ məqsədi birlikdə tərzidə tutsun. Burada ekvivalentlik sabit bir eyniyyət deyil, tərcüməçinin hər mətnə yenidən qurduğu və prioritetləşdirdiyi bir şeydir.

Açar sözlər: *tərcüməşünaslıq, ekvivalentlik, tərcümə nəzəriyyələri, fransızca-türkçə tərcümə, müqayisəli təhlil*

Kırıkkala Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Kırıkkala, Türkiyə

E-poçt: muzafferakaya@kku.edu.tr

Daxil oldu: 3 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 17 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyul 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Introduction

Few concepts in translation studies have proved as durable, or as quarrelsome, as equivalence. That it refuses to settle is itself instructive. The disagreement is not really about the word; it is about the level at which two texts are said to "match," and different theories quietly pitch that level at different heights—now identity, now proximity, now mere appropriateness, now functional correspondence. French and Turkish throw the problem into unusually sharp relief, since the two languages sit far apart typologically, historically, and culturally. Between them, equivalence stops being a matter of choosing the right word and becomes something that runs from syntax through pragmatics and out into the cultural connotations a text carries. The pair exposes the limits of the concept and, at the same time, shows why we cannot do without it.

Equivalence is not identity; that much can be granted at the outset. What it actually amounts to is a layered set of decisions, each defensible, whose relative weight shifts with the dimension of the text a translator decides to protect. The linguistic side matters, obviously, but so do discursive meaning, the reader, the cultural setting, and a measure of ethical responsibility. The familiar opposition between slavish fidelity and unfettered freedom turns out to be unhelpful here: once it is set aside, meaning, discourse, and cultural function appear not as rivals to be traded off but as pressures to be balanced.

This article has two aims. The first is to draw the scattered theoretical accounts of equivalence into a single working model. The second is to put that model to work on concrete French–Turkish material across a range of text types, rather than leaving it at the level of principle. The sections that follow set out the method, review the theory comparatively, develop the five-parameter model with worked examples, and—before the conclusion—locate the whole discussion within the recent corpus-based and machine-translation literature.

Methods

The study is descriptive and comparative. It rests on theoretical synthesis and on close reading of examples, not on the statistical processing of a large corpus, and since a reader is entitled to know how the examples were chosen and judged, the procedure is spelled out here. Examples were selected on purpose, not at random, and three considerations governed the choice. The first was recurrence: an item had to represent a known, repeatable difficulty in the French–Turkish pair rather than a one-off oddity, which is why preference went to cases already discussed in the French–Turkish literature

(Demiral, 2013; Onursal & Korkut, 2009; Yalçın & Büyüksaraç, 2017; Yılmaz, 2016). The second was register. The set was spread deliberately across literary, legal-institutional, and scientific-technical texts so that genre-dependent behaviour could actually be observed instead of taken on faith. The third was coverage: within each register, items were picked to exercise all five parameters, so that the model would be tested where it struggles as well as where it performs. Each example was then run through the same grid. I recorded, in order, the source unit and a literal gloss; one or more attested or defensible Turkish renderings; the parameter chiefly at stake, together with any others in play; and the translation procedure involved, labelled with the categories of Vinay and Darbelnet (1995/1958) and the strategy set described by Baker (2018). A parameter counted as "dominant" when the main loss or gain in the target text fell at that level. Crucially, overlap with other parameters was written down rather than tidied away—the interaction between levels is part of what the study is trying to show.

Results

Two kinds of material feed the analysis. Some examples are attested pairs drawn from published French–Turkish scholarship and cited with page references; others are minimal pairs I constructed to isolate a single grammatical or pragmatic variable, and these are marked as constructed wherever they appear. No claim to statistical representativeness is intended. The corpus basis is illustrative and, frankly, diagnostic: its job is to locate the points at which equivalence becomes difficult in this pair and to indicate how those difficulties might be handled. What such a design cannot do, and what corpus work would add, is taken up at the end.

Theoretical Framework

Linguistic and target-oriented accounts

The linguistic phase of the debate reads better as one cumulative argument than as a row of separate doctrines. Jakobson (2000/1959) sets it going. His three-way split—intralingual, interlingual, intersemiotic—matters less, for present purposes, than his blunt admission that full lexical overlap between languages is a fiction; translation works, he says, through "equivalence in difference," and with that phrase equivalence is already cut loose from identity. Catford (1965) gives the intuition a structural grammar, separating formal correspondence from textual equivalence and accepting category shifts as part of the job. Özyön (2014, p. 31) notes the standard objection—that Catford stays too close to the lexical surface—but the notion of shift loses none of its usefulness when languages as distant as French and Turkish are placed side by side. Nida (1964; Nida & Taber, 1982) then moves the goalposts from source structure to reader response: formal equivalence keeps the shape of the original, dynamic equivalence chases the "closest natural equivalent" and a comparable effect on the recipient. Word, then structure, then reader—it is the trajectory, not any single definition, that frames the French–Turkish case, where staying faithful to form so often means writing unnatural Turkish. For the procedural machinery the present study actually uses, Vinay and Darbelnet (1995/1958) remain the obvious source. Their scale runs from the direct procedures (borrowing, calque, literal translation) to the oblique ones: transposition, a change of grammatical category; modulation, a shift in point of view; equivalence proper, rebuilding the same situation from wholly different materials; and adaptation, cultural substitution. Demiral (2013, pp. 216, 218–219), working directly on French and Turkish, finds the procedures indispensable and shows that idioms, proverbs, set phrases, and onomatopoeia are routinely reconstructed rather than matched—the answer lying in the translation situation, not the dictionary.

Newmark, Baker, and Koller belong together too, because their common contribution is to break a single notion into several. Newmark (1988) divides semantic from communicative translation and, sensibly, advises pairing procedures ("couplets") where one alone will not stretch across two language families. Baker (2018) makes the pluralising move systematic, taking equivalence level by level—

word, above-word, grammar, text, pragmatics—and insisting, as Özyön (2014, p. 32) underlines, that in practice it is only ever partly achieved. Koller (1995) supplies a parallel five-way scheme—denotative, connotative, text-normative, pragmatic, formal-aesthetic—and adds the point that does the real work: the translator has to decide, text by text, which of these to put first. Put the three together and the old yes/no question dissolves. What survives is more useful: at which level, to what degree, at what cost? Karavin (2016) makes the same observation historically, remarking that equivalence has kept its name through successive phases of theory while quietly changing its content. And the abstraction comes down to earth in Yalçın and Büyüksaraç (2017, pp. 819–821), who run Baker's strategies through French–Turkish: "rougir jusqu'au blanc des yeux" survives intact as "gözlerinin akına kadar kızarmak", whereas "c'est de la moutarde après dîner", having no structural counterpart, has to be replaced situationally.

The French tradition: meaning, ethics, and the risk of smoothing

The French line of thought worries about something slightly different: keeping the text's foreignness, reconstructing its meaning, and not sanding it smooth in the target language. Mounin (1963) turns translation's apparent theoretical impossibility into evidence for the opposite conclusion—that the gap can be bridged by interpretive mediation—and treats equivalence as a regulative ideal rather than a state ever fully reached. The interpretive theory built up at ESIT by Seleskovitch (1968) and Lederer (1994) pushes the same way, drawing a line between correspondance and équivalence and putting meaning ahead of linguistic surface; nowhere is this more apposite than in French–Turkish work, where reproducing the effect of a sentence almost always counts for more than mirroring its shape. Berman (1995/1984; 2000/1985) raises the ethical stakes with his catalogue of "deforming tendencies"—rationalisation, clarification, expansion, the various impoverishments—and Venuti (1995), opposing domestication to foreignisation, makes plain that the choice is ideological as much as technical. Seen from here, protecting equivalence may occasionally mean refusing fluency rather than reaching for it.

The functional and descriptive turn

After the 1970s the idea that linguistic similarity could carry the whole weight of the analysis came under steady pressure. Reiss and Vermeer (2013) recast translation as purposeful action, so that adequacy follows from the function the target text is meant to serve rather than from fidelity to the source; Nord (1997) restores some ethical ballast with her notion of "loyalty". Toury (1995) redescribes equivalence altogether, treating it as a relation read off after the fact against the norms actually operating in the target culture, not as an essence waiting at the end of the process. The net result is a concept with several layers and a strong dependence on context—and Durukan's (2019) proposal of dynamic combinations of equivalence supplies more or less the flexible analytic instrument the French–Turkish pair seems to demand. The framework is therefore used selectively rather than encyclopaedically. Jakobson, Catford, and Nida provide the move from identity to difference, shift, and reception; Vinay and Darbelnet provide the procedural vocabulary; Baker and Koller provide the multi-level structure; Mounin, Seleskovitch, Lederer, Berman, and Venuti support the semantic, interpretive, stylistic, and ethical dimensions; Reiss, Vermeer, Nord, Toury, and Durukan explain why the hierarchy among the parameters changes according to purpose, norms, and translation situation. In the model below, these theoretical strands are reorganised around the recurrent pressure points of the French-Turkish language pair.

A Five-Parameter Model for French–Turkish Equivalence

If these plural accounts are to be of any use, they have to be made operational. The model proposed here draws on Baker's levels, Koller's types, Demiral's procedural findings, and Onursal and Korkut's comparative work on fixed expressions, and it sorts French–Turkish difficulties into five interrelated parameters. Two clarifications are owed up front, because both questions will occur to any careful reader.

The first concerns the relation to existing theory, since the overlap with Koller (1995) is real and must be addressed head-on. Koller's five equivalence types (denotative, connotative, text-normative, pragmatic, formal-aesthetic) and the five parameters proposed here are clearly cognate, and the present model does not pretend otherwise. The differences are three. First, scope: Koller's typology is language-neutral, whereas each parameter here is defined by a specific locus of French–Turkish typological loss—the grammatical-syntactic parameter, for instance, is anchored in article and gender marking, SVO–SOV order, agglutination, and evidentiality, none of which Koller's scheme localises. Second, Koller folds cultural reference into the pragmatic type, whereas this model separates a cultural-discursive parameter, because in the French–Turkish pair institutional and historical reference behaves differently from interactional pragmatics, as the *laïcité* and *afiyet olsun* cases respectively show. Third, and most importantly, the model adds an operational claim that Koller's purely descriptive typology does not make: for a given text type the five parameters can be ranked by dominance, as the Discussion sets out and as Table 3 makes explicit. In short, the contribution is not a new inventory of equivalence types but a contrastive, pair-specific, and ranked re-coding of existing ones.

The second concerns overlap. The parameters are analytic conveniences, not sealed compartments, and in real translations they fire together more often than not. The grid therefore distinguishes a dominant parameter—where the principal loss occurs—from secondary ones that are also engaged. Overlap is described, in other words, not denied; several of the examples below are chosen precisely because two parameters co-activate.

Semantic-signifying parameter

This level covers what happens when the two languages carve up meaning differently. French *flâner*, *dépaysement*, *terroir*, *esprit* will not go quietly into a single Turkish word; nor, in the other direction, will *gönül*, *keyif*, or *nazar*. The trouble is not a missing referent but a different packaging of semantic components. Jakobson's "equivalence in difference," Baker's word-level distinctions, and Koller's denotative equivalence all meet at this point.

Take *Il flânait le long des quais* (he flâner-IMPF along the quays). Three Turkish versions suggest themselves, and each keeps only part of the original: *Rıhtım boyunca avare avare dolaşıyordu* foregrounds aimlessness, with a colloquial colouring; *Rıhtım boyunca keyifle yürüyordu* foregrounds pleasure; *Rıhtım boyunca oyalanarak yürüyordu* foregrounds lingering. No Turkish verb carries leisure, aimlessness, and urban pleasure at once, so the translator spreads them across an adverbial—explicitation, in the standard vocabulary. The dominant parameter is semantic-signifying, but the connotative-stylistic one is not far behind, since each variant sets a different tone.

Connotative-stylistic parameter

Here the denotative content is the same and everything else—tone, rhythm, affective weight—is not. Koller's split between connotative and formal-aesthetic equivalence is the relevant tool. Yılmaz (2016), working on a Turkish version of Zola, shows that stylistic effect rides on syntax, pacing, repetition, and figurative density rather than on word choice alone; Öztürk Kasar and Tuna (2024) make the complementary point that swapping a neutral phrase for an idiomatic one can tip over into interpretive over-translation.

Consider the litotes *Elle n'était pas mécontente* (she was not displeased). Flatten it to *Memnundu* (she was pleased) and the understatement, with its faint irony, is gone. Keep it—*Hoşnut olmadığı söylenemezdi*, roughly "it could not be said she was not pleased"—and the figure survives, at the cost of a heavier clause. The second choice is, in Berman's terms, a refusal to rationalise. Dominant parameter: connotative-stylistic; secondary: textual-pragmatic, since the irony depends on the reader's inference.

Grammatical-syntactic parameter

This is where typological distance shows most plainly. French is analytic–flectional, SVO, with articles and grammatical gender; Turkish is agglutinative, predominantly SOV, and has neither articles nor gender. Tense, aspect, modality, relativisation, focus, information structure—all are realised differently, and Catford's shifts together with Vinay and Darbelnet's transposition and modulation apply almost mechanically.

Gender first. *Elle est partie* becomes *O gitti*, and the gender French marks overtly simply drops out; run the operation backwards and Turkish *o* forces a contextual choice in French between *il*, *elle*, and *ça*, exactly as Demiral (2013, pp. 228–229) describes. Evidentiality next (constructed). Turkish *Gelmiş* carries a reportative or inferential value through *-miş* that French has no morpheme for; it has to be rebuilt lexically—*Il paraît qu'il est venu*, “apparently he has come,” or the reportative conditional *Il serait venu*. Then relativisation, this time from a scientific-technical register (constructed): *Les cellules qui présentent cette mutation se divisent plus rapidement* turns its postnominal relative into a Turkish prenominal participle—*Bu mutasyonu taşıyan hücreler daha hızlı bölünür*—where the finite *qui présentent* collapses into the participle *taşıyan*. That is obligatory transposition, dictated by SOV order and prenominal modification. The dominant parameter throughout is grammatical-syntactic; in the evidential case the textual-pragmatic parameter is also engaged, because evidential stance is an interpersonal signal as much as a grammatical one.

Textual-pragmatic parameter

This level is about how information is ordered, where the emphasis lands, how address is managed, and how much is left unsaid. Baker's textual and pragmatic equivalence, set beside Onursal and Korkut's (2009) study of wish-formulas, makes the point that communicative value depends on when, how, and under what social conditions something is uttered, not only on its propositional content.

Formulaic speech acts are the clearest case. *Afiyet olsun, geçmiş olsun, eline sağlık, kolay gelsin*—none has a single French counterpart; each scatters across several context-bound forms. *Afiyet olsun* before a meal maps onto *bon appétit* neatly enough, but said after the meal it has no idiomatic French equivalent at all and is handled by omission or paraphrase, as Onursal and Korkut (2009, pp. 85–89) document at length. Address behaves similarly (constructed minimal pair). The French contrast between *Voulez-vous vous asseoir ?* and *Tu veux t'asseoir ?* does not survive as a pronoun contrast in Turkish; it migrates into verbal morphology and honorific lexis—*Buyurmaz mısınız?* against *Oturmak ister misin?* Dominant parameter: textual-pragmatic; secondary: grammatical-syntactic.

Cultural-discursive parameter

The last level gathers the culture-bound material: institutional names, historical references, whole domains of shared knowledge. French *l'Hexagone*, *galette des rois*, *RER*, *laïcité* are hard not because the words are obscure but because each drags a discursive world behind it; the same is true of Turkish *mahalle*, *kandil*, *hayırlı olsun*, *nazar boncuğu*. Newmark's cultural equivalence, Vinay and Darbelnet's adaptation, and Venuti's foreignisation converge here.

The constructed sentence *Le principe de laïcité est inscrit dans la Constitution* is the instructive case. Turkish *laiklik* and French *laïcité* are historically linked yet diverge in constitutional history and ideological resonance, so the dictionary rendering—*Laiklik ilkesi Anayasada yer alır*—buys denotative proximity while hiding the discursive gap. In a scholarly target text a translator's note is usually warranted, which is to say foreignisation plus explicitation. The same pressure appears in attested institutional language: Article 6 § 1 of the European Convention on Human Rights guarantees a hearing *dans un délai raisonnable, par un tribunal indépendant et impartial, établi par la loi*, whose official Turkish text reads *kanunla kurulmuş bağımsız ve tarafsız bir mahkeme tarafından davasının makul bir süre içinde ... görülmesi* (Council of Europe, 1950). Here the French post-modifying

adjectival string is reordered into a Turkish pre-modifying sequence, and the conventional legal formula *makul bir süre* is preferred to any literal temporal wording. Dominant parameter: cultural-discursive (text-normative); secondary: grammatical-syntactic.

A sixth kind of case, raised in the Discussion, deserves a worked illustration of its own: audiovisual translation, where the textual-pragmatic parameter must be weighed against hard constraints of time and on-screen space. Take the colloquial line *Tu te fous de moi ?* in a subtitled film. A pragmatically faithful Turkish rendering such as *Benimle dalga mı geçiyorsun?* preserves the confrontational force, but where reading speed and a two-line limit press, the subtitler may compress to *Dalga mı geçiyorsun?*, trading a measure of interpersonal explicitness for legibility. The dominant parameter is textual-pragmatic, but the decision is governed by medium-specific norms rather than by the language pair alone (constructed example).

Parameter overlap and boundaries

The parameters are distinct on the page but tangled in practice, and it is worth being explicit about how they interact. A kinship term such as *baldız* is semantic, since it encodes a precise relational component, yet it is no less cultural, because it reflects the way Turkish lexicalises family relations in the first place. A formula such as *geçmiş olsun* is pragmatic—it performs a social act—but again cultural, in that the obligation to produce it weighs more heavily in Turkish interactional norms than in French. A literary metaphor is stylistic almost by definition, and still it carries semantic content and may force a grammatical rebuild. The lines between parameters, in short, are diagnostic rather than rigid.

This is why the analysis proceeds in two steps. The first is to name the dominant parameter—the level at which the problem first becomes visible. The second is to log the secondary parameters that come with it. Working this way heads off two familiar errors: reducing every difficulty to a lexical one, and writing off every cultural difficulty as untranslatable. Instead of either reflex, the model keeps asking which kind of equivalence is primary in a given context and which other dimensions have to be protected or compensated.

What distinguishes the model from its predecessors, then, is its orientation to a single language pair and its insistence on sequencing. Baker (2018) and Koller (1995) supply powerful multi-level taxonomies, and Durukan (2019) offers a dynamic account of how equivalence dimensions combine; the present scheme leans on all three. Its added move is to reorganise their categories around the difficulties that actually recur between French and Turkish and to attach to each parameter a single diagnostic question—for the semantic-signifying level, “is the component structure of the lexical unit preserved?”; for the connotative-stylistic, “is tone, register, and figurative force preserved?”; for the grammatical-syntactic, “what does the typological asymmetry oblige the translator to restructure?”; for the textual-pragmatic, “is the communicative and interpersonal value preserved in context?”; and for the cultural-discursive, “does the target reader share the presupposed discursive world?” It is best read, accordingly, not as a rival to earlier theories but as a bridge between their categories and the day-to-day business of French–Turkish translation.

Comparative summary of the parameters

Table 1

The five parameters in synoptic form

Parameter	Primary problem area	Typical examples (FR / TR)	Predominant procedures
Semantic-signifying	Degree of lexicalisation and distribution of semantic components differ.	flâner, dépaysement, esprit / gönül, keyif, nazar	Description, explicitation, functional reconstruction
Connotative-stylistic	The same content does not generate the same tone, rhythm, or affect.	litotes (n'était pas mécontente) → neutral vs. preserved understatement	Modulation, compensation, controlled domestication
Grammatical-syntactic	Article/gender marking, SVO–SOV order, agglutination, evidentiality diverge.	o → il/elle/ça; -miş; relative structures	Transposition, structural reconfiguration, management of shifts
Textual-pragmatic	Emphasis, address, politeness, and speech acts operate differently.	tu/vous; afiyet olsun; eline sağlık; kolay gelsin	Pragmatic equivalence, context-sensitive tonal adjustment
Cultural-discursive	Institutional, historical, and cultural references presuppose shared knowledge.	laïcité/laiklik; l'Hexagone; RER; nazar boncuğu	Borrowing, footnote, explanation, foreignisation

Source. Developed by the author, synthesising the equivalence levels of Baker (2018), the equivalence types of Koller (1995), and the translation procedures of Vinay and Darbelnet (1995/1958).

Where Table 1 defines the parameters, the next table shows them at work across genres. The items below are drawn partly from the French–Turkish scholarship (Demiral, 2013; Onursal & Korkut, 2009; Yalçın & Büyüksaraç, 2017; Öztürk Kasar & Tuna, 2024) and partly from published parallel texts in the legal domain; together they illustrate how a single difficulty rarely sits on one parameter alone.

Table 2

Applied French–Turkish examples by genre and parameter

Genre	French / Turkish source item	Target rendering	Parameter-based analysis
Idiom / proverb	<i>Avoir les mains liées</i>	<i>Eli kolu bağlı olmak</i>	Grammatical-syntactic + semantic-signifying. The body

			image is kept through a Turkish idiom; the added <i>kolu</i> is a matter of target-language idiomaticity rather than content.
Idiom / proverb	<i>D'évêque il s'est fait meunier</i>	<i>Attan inip eşeğe bindi</i>	Cultural-discursive + semantic-signifying. The occupational-religious image is replaced (adaptation), yet the sense of a step down in status is preserved.
Proverbial equivalence	<i>Ce qu'on ne peut empêcher, il faut le vouloir</i>	<i>Bükemediğin eliöp</i>	Textual-pragmatic + cultural-discursive. A long French paraphrase gives way to a compact Turkish proverb of comparable pragmatic force.
Grammar	<i>Elle est partie pour la France / Il est parti pour la France</i>	<i>O, Fransa'ya gitti</i>	Grammatical-syntactic. French gender marking is neutralised in Turkish; compensation is required only where gender is contextually relevant.
Kinship	<i>Bu benim baldızımdır</i>	<i>C'est la sœur de ma femme</i>	Semantic-signifying + cultural-discursive. A compact Turkish kinship term has to be unpacked descriptively in French.
Literary	<i>Il a fallu grandir dans la mort et l'oubli de sa jeunesse</i>	<i>Ölümün içinde ve unutulmuş gençliğinde büyümek zorunda kaldı</i>	Connotative-stylistic + grammatical-syntactic. Literary density forces both syntactic and affective reconstruction.

Literary	Neutral French expressions in <i>De la part de la princesse morte</i>	Idiomatic Turkish expressions in <i>Saraydan Sürgüne</i> (Öztürk Kasar & Tuna, 2024)	Connotative-stylistic + cultural-discursive. Idiomatisation can naturalise the source and shade into over-interpretation.
Pragmatic formula	<i>Afiyet olsun</i>	<i>Bon appétit</i> / context-dependent rendering	Textual-pragmatic. The formulaic force varies with the moment, the speaker, and the situation.
Pragmatic formula	<i>Geçmiş olsun</i>	<i>Prompt rétablissement</i> / <i>Remettez-vous bien</i> / context-dependent rendering	Textual-pragmatic + cultural-discursive. A near-obligatory Turkish politeness formula disperses across several French options.
Scientific / academic	<i>procédés de traduction</i>	<i>çeviri yöntemleri</i> / <i>çeviri prosedürleri</i>	Textual-pragmatic (text-normative) + semantic-signifying. The choice depends on accepted academic terminology and the theoretical tradition invoked.
Legal / institutional	<i>dans un délai raisonnable</i>	<i>makul bir süre içinde</i>	Cultural-discursive (text-normative) + textual-pragmatic. A conventional legal equivalent is preferred over literal temporal wording.
Legal / institutional	<i>tribunal indépendant et impartial, établi par la loi</i>	<i>yasayla kurulmuş, bağımsız ve tarafsız bir mahkeme</i>	Grammatical-syntactic + cultural-discursive. The adjectival phrase is reordered to fit Turkish legal syntax.

Source. Compiled by the author. Individual examples are drawn from the sources indicated in the final column (Demiral, 2012; Onursal & Korkut, 2009; Yalçın & Büyüksaraç, 2017; Öztürk Kasar & Tuna, 2024; Council of Europe, 1950); items marked “constructed” are the author's own.

The operational claim of the model—that the parameters can be ranked by text type—can be stated more precisely than prose allows. Table 3 sets out, for each register discussed above, which parameters tend to be dominant, which are typically secondary, and which translation procedures

recur. The ranking is a tendency, not a rule: it reports where the principal loss most often falls, and individual texts will depart from it.

Table 3

Dominant and secondary parameters by text type

Text type	Dominant parameter(s)	Typically secondary	Recurring procedures
Legal / institutional	Cultural-discursive (text-normative); grammatical-syntactic	Semantic-signifying	Established equivalents, syntactic reordering, foreignisation + note
Scientific / technical	Grammatical-syntactic; semantic-signifying	Textual-pragmatic	Transposition, terminological standardisation, explicitation
Literary / prose	Connotative-stylistic; cultural-discursive	Grammatical-syntactic	Modulation, compensation, controlled domestication
Conversational / pragmatic	Textual-pragmatic	Cultural-discursive	Situational equivalence, functional substitution, omission
Audiovisual / subtitling	Textual-pragmatic	Connotative-stylistic	Condensation, reduction, register approximation under space limits

Source. Developed by the author on the basis of the analysis presented in this article.

Discussion

The parameters point to a conclusion that is almost a truism once stated: no single model of equivalence fits every French–Turkish text, and the translator's real task is to decide which parameter outranks the others in the case at hand. Legal and institutional texts put denotative accuracy and text-normative fit first—and the *laïcité* example shows why, since the cost of flattening the cultural-discursive layer is steepest precisely where that layer is least visible. Literary texts tilt the balance toward the connotative-stylistic and cultural-discursive parameters, as the *litotes* case illustrates. Scientific-technical writing leans on the grammatical-syntactic and semantic-signifying levels, where terminological stability and clause restructuring—the *taşıyan* case—do the heavy lifting; audiovisual translation, for its part, has to set textual-pragmatic equivalence against hard limits of time and space. Equivalence, then, is best treated as a decision space whose priorities are reset from one project to the next. (illustrated by the subtitling case discussed under the cultural-discursive parameter above). Three practical points follow. Lexical non-correspondence is not a verdict of untranslatability; as Özyön (2014, p. 34) insists, translators produce creative and defensible solutions as a matter of routine. Fluency is not automatically a virtue, either—a naturalness that erases the tone or the foreignness of the source weakens equivalence rather than securing it. And whatever choice is made has to be defensible in its context, which is exactly why the analytic grid logs procedures and not merely outcomes.

Contemporary extensions: NMT, AI, and corpus-based translation studies

The recent technological turn sharpens these points rather than dissolving them, and it has made equivalence newly relevant in contexts the early theorists never imagined. Work on neural machine translation (NMT) keeps showing that fluency is no guarantee of semantic reliability, least of all where context, genre, terminology, idiom, or legal consequences are in play. Canfora and Ottmann (2020) set out the risks that follow when NMT output is trusted in safety-critical domains, and Vieira, O'Hagan, and O'Sullivan (2021) review the societal stakes of machine translation in medical and legal settings, where an error is not a stylistic blemish but a hazard. Naveen and Trojovský (2024) make contextual appropriateness the central problem for machine translation, singling out ambiguity, idiomaticity, cultural nuance, and domain-specific terms—the very pressure points the five parameters were designed to name. And Guerberof-Arenas and Toral (2020) show that post-editing and raw machine translation measurably dampen creativity and reading experience, a finding that bears directly on literary equivalence and on the connotative-stylistic parameter in particular. The Turkish evidence converges: Acı, Vuran Sarı, and Acı (2025) demonstrate that Turkish, morphologically rich and agglutinative, remains a hard case for NMT, with tokenisation strategy weighing heavily on performance—an empirical echo of the grammatical-syntactic parameter—while Huang & Cheung (2026), comparing NMT and large language models with human renderings of a literary autobiography, finds systematic divergences in lexical and syntactic diversity and in readability.

Corpus-based translation studies pushes in a complementary direction, toward testing equivalence claims rather than asserting them. De Sutter and Lefer (2020) argue for a multi-methodological, interdisciplinary agenda; Wang and Xin (2024) and Li, Chen, and Kang (2025) set out analytical frameworks for corpus-based work; and Granger and Lefer (2022) map the widening scope of the field. For the French–Turkish pair the implication is concrete. The five-parameter model proposed here can be put to aligned corpora to observe which parameters in fact dominate in which genres, and—in AI translation studies—it can serve as a common grid for comparing human translation, raw machine output, and post-edited versions under the same evaluative categories, showing not merely that a rendering has gone wrong but at which level its equivalence has failed. The matter is professional as much as technical: Rivas Ginel and Moorkens (2025) show that translators' trust and distrust in generative AI shape how these tools are actually taken up in working practice. Given its typological distance, the French–Turkish pair is an especially revealing site for such work; and as Kumlu (2020, p. 125) observes, the overlap between contrastive linguistics and translation studies remains one of the more promising routes for testing equivalence empirically in distant pairs.

Pedagogical and professional implications

None of these stays in the seminar room. The problem of equivalence has immediate consequences for training and for paid work. Students cling, understandably, to the belief that the first dictionary equivalent will serve; in reality the decision turns on text type, readership, tone, the degree of terminological conventionalisation, and cultural context. What needs cultivating, therefore, is less the knack of finding "the right answer" than the ability to defend a particular choice. Typological distance—articles, gender, relative structures, evidentiality, information structure, levels of address, idiomatic transfer—lends itself well to example-based workshops in which students produce several renderings of one sentence and say which parameter each version protects. The same competence transfers to professional practice, where translators juggle client expectations, deadlines, house terminology, and audience profile, and increasingly do so over a machine-translation draft that has to be post-edited with these very parameters in mind.

Limitations and future studies

Because the model rests on synthesis and worked examples, it is open to corpus-based validation, and would benefit from it. Comparative corpora across literary, legal, academic, and audiovisual French–

Turkish translation would allow systematic observation of which parameters surface in which genres. A parallel line of work could apply the five-parameter grid to human, NMT, and LLM versions of the same items, building on the methods of Acı et al. (2025) and Huang & Cheung (2026). Studies of that kind would test the parameters, refine them, and—where the data demand it—redraw the boundaries between them.

Conclusion

Looked at through the French–Turkish pair, equivalence turns out to be anything but a single, level concept. It is a layered relation, with semantic, stylistic, grammatical, textual, and cultural dimensions that do not reduce to one another. The distance between the two languages makes that layering hard to miss: differences of morphology, the presence or absence of articles and gender, the asymmetry of evidentiality, the freight carried by culture-bound reference—together these show a translator rebuilding a text rather than swapping its words. Demiral's (2013) comparative application of Vinay and Darbelnet, read alongside Yalçın and Büyüksaraç's (2017) work on proverbs and idioms and the broader Turkish-language syntheses of equivalence (Özyön, 2014; Karavin, 2016; Durukan, 2019), shows international theory and pair-specific analysis reinforcing one another. The five-parameter model offers a workable way to classify recurring problems, to discuss strategies for them, and—in light of recent corpus-based and machine-translation research—to assess human and automatic output at the level where equivalence actually stands or falls. A good translation, on this account, is not one that overlaps the source at every level; it is one that strikes a defensible balance among reader, text type, and cultural setting.

References

- Acı, M., Vuran Sarı, N., & Acı, Ç. İ. (2025). Morphological and structural complexity analysis of low-resource English–Turkish language pair using neural machine translation models. *PeerJ Computer Science*, 11, e3072. <https://doi.org/10.7717/peerj-cs.3072>
- Baker, M. (2018). *In other words: A coursebook on translation* (3rd ed.). Routledge.
- Berman, A. (1995). *L'épreuve de l'étranger: Culture et traduction dans l'Allemagne romantique*. Gallimard. (Original work published 1984)
- Canfora, C., & Ottmann, A. (2020). Risks in neural machine translation. *Translation Spaces*, 9(1), 58–77. <https://doi.org/10.1075/ts.00021.can>
- Catford, J. C. (1965). *A linguistic theory of translation*. Oxford University Press.
- Council of Europe. (1950). *European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms* (Article 6). Council of Europe. (Official Turkish text: *İnsan Haklarını ve Temel Özgürlükleri Korumaya Dair Sözleşme*).
- Demiral, S. (2013). Procédés de Traduction de Vinay et Darbelnet et Application Comparative des Procédés en Français et en Turc. *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36(2), 215–232. <https://izlik.org/JA98EJ94LW>
- De Sutter, G., & Lefer, M.-A. (2020). On the need for a new research agenda for corpus-based translation studies: A multi-methodological, multifactorial and interdisciplinary approach. *Perspectives*, 28(1), 1–23. <https://doi.org/10.1080/0907676X.2019.1611891>
- Durukan, E. (2019). Dynamic combinations of equivalence as translational equivalence. *Uluslararası Filoloji ve Çeviribilim Dergisi*, 1(1), 93–115. <https://izlik.org/JA79UK92UY>
- Granger, S., & Lefer, M.-A. (Eds.). (2022). *Extending the scope of corpus-based translation studies*. London: Bloomsbury Academic. <https://doi.org/10.5040/9781350143289>
- Guerberof-Arenas, A., & Toral, A. (2020). The impact of post-editing and machine translation on creativity and reading experience. *Translation Spaces*, 9(2), 255–282. <https://doi.org/10.1075/ts.20035.gue>

- Huang, Y., Cheung, A. K. F. (2026). Exploring AI's performance in literary autobiography translation: How closely do AI models match human translation. *Humanities and Social Sciences Communications*, 13(1), 518. <https://doi.org/10.1057/s41599-026-06630-4>
- Karavin, H. (2016). Tracing the concept of equivalence in the context of translation theories. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 6(12), 125–144. <https://izlik.org/JA88AL65XU>
- Koller, W. (1995). The concept of equivalence and the object of translation studies. *Target*, 7(2), 191–222. <https://doi.org/10.1075/target.7.2.02kol>
- Kumlu, D. (2020). Karşılaştırmalı dilbilim ve çeviribilim çerçevesinde retrospektif ve prospektif sahneler: Geçmişten günümüze eşdeğerlik kavramının evrimi. *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Çeviribilim Özel Sayısı*, 113–129. <https://izlik.org/JA42DD83ZA>
- Li, X., Chen, H., & Kang, Z. (2025). Corpus-based research methodologies in translation studies: Issues, applications, and prospects. *International Journal of Language and Linguistics*, 13(5), 187–194. <https://doi.org/10.11648/j.ijll.20251305.11>
- Mounin, G. (1963). *Les problèmes théoriques de la traduction*. Gallimard.
- Naveen, P., & Trojovský, P. (2024). Overview and challenges of machine translation for contextually appropriate translations. *iScience*, 27(10), 110878. <https://doi.org/10.1016/j.isci.2024.110878>
- Newmark, P. (1988). *A textbook of translation*. Prentice Hall.
- Nida, E. A., & Taber, C. R. (1982). *The theory and practice of translation*. Brill.
- Nord, C. (1997). *Translating as a purposeful activity: Functionalist approaches explained*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315760506>
- Onursal, İ., & Korkut, E. (2009). Rituels verbaux en turc et en français: Les formules de vœux. *Canadian Journal of Applied Linguistics*, 12(1), 85–104.
- Öztürk Kasar, S., & Tuna, D. (2024). Surinterprétation idiomatique en sémiotique de la traduction: De la part de la princesse morte de Kenizé Mourad et ses traductions turques. *Semiotica*, 257, 29–48. <https://doi.org/10.1515/sem-2023-0049>
- Özyön, A. (2014). Çeviride eşdeğerlik kavramının yeniden tanımlanması ve eşdeğerlik kavramı ile ilgili sorunlar. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 2, 29–39. <https://izlik.org/JA34AR32TU>
- Reiss, K., & Vermeer, H. J. (2013). *Towards a general theory of translational action: Skopos theory explained* (C. Nord, Trans.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315759715>
- Rivas Ginel, M. I., & Moorkens, J. (2025). Translators' trust and distrust in the times of GenAI. *Translation Studies*, 18(2), 283–299. <https://doi.org/10.1080/14781700.2025.2507594>
- Toury, G. (1995). *Descriptive translation studies — and beyond*. John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/btl.4>
- Venuti, L. (1995). *The translator's invisibility: A history of translation*. Routledge.
- Vieira, L. N., O'Hagan, M., & O'Sullivan, C. (2021). Understanding the societal impacts of machine translation: A critical review of the literature on medical and legal use cases. *Information, Communication & Society*, 24(11), 1515–1532. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2020.1776370>
- Vinay, J.-P., & Darbelnet, J. (1995). *Comparative stylistics of French and English: A methodology for translation* (J. C. Sager & M.-J. Hamel, Trans.). John Benjamins. (Original work published 1958)
- Wang, G., & Xin, Y. (2024). An analytical framework for corpus-based translation studies. *Humanities and Social Sciences Communications*, 11(1), 1709. <https://doi.org/10.1057/s41599-024-04250-4>
- Yalçın, P., & Büyüksaraç, Z. (2017). An analysis of proverb and idiom translations according to Mona Baker's translation strategies. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 5(4), 817–829. <https://doi.org/10.18298/ijlet.2110>
- Yılmaz, S. (2016). La problématique d'équivalence stylistique dans la traduction littéraire: La traduction en turc d'un roman d'Émile Zola. *Équivalences*, 43(1–2), 131–156. <https://doi.org/10.3406/equiv.2016.1483>

The Significance of Indication and its Impact on Deduction among Usul al-Fiqh Scholars: A Study of Applied Examples from Al-Suyuti's Al-Iklil fi Istinbat al-Tanzil" (The Crown in Deriving the Revelation)

Yamen Khelil

Abstract. This article, titled "The Significance of Indication and its Impact on Deduction among Usul al-Fiqh Scholars: A Study of Applied Examples from Al-Suyuti's Al-Iklil fi Istinbat al-Tanzil" (The Crown in Deriving the Revelation), aims to shed light on an important type of linguistic indication and its impact on deriving and extracting rulings from Islamic texts. This is the significance of indication (*dalālat al-ishārah*), which is considered one of the most prominent implicative indications among Usul al-Fiqh (principles of Islamic jurisprudence) scholars. The article explains its role in enriching deduction and diversifying the methods of accessing the rulings of the Wise Lawgiver. It addresses the fundamental question: What is the true nature of the sign/indication? How authoritative is it in deriving rulings? Is it an indication independent of the explicit meaning (*al-manṭūq*), or is it one of its branches? The article's structure is as follows:

- Defining indication linguistically and technically, and its relationship to the categories of indications;
- Is indication considered an implicit statement (*al-manṭūq ghayr al-ṣarīḥ*) or an understood/implied meaning (*al-mafhūm*)?
- The impact and benefits of indication in deriving rulings from texts;
- Examples of indication from Al-Suyuti's Al-Iklil.

The results demonstrated the great benefit of the sign, its subtle application, and the abundance of its advantages, showing that celebrating it is the work of those with understanding and precision. Al-Suyuti displayed meticulous care for this indication in his book Al-Iklil.

Keywords: principles of Islamic jurisprudence, implications, implication of obligation, implication of allusion, implicit statement, al-suyuti, exegesis

University of M'Sila, PhD in Islamic Studies, M'Sila, Algeria

E-mail: khelil.yamen@univ-msila.dz

Received: 20 May 2025; Accepted: 11 March 2026; Published online: 28 July 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Üsul əl-Fiqh alimləri arasında göstərişin əhəmiyyəti və onun deduksiyaya təsiri: Əs-Suyutinin “Əl-İklil fi İstinbat əl-Tənzil” (Vəhyi əldə etməkdə tac) əsərindən tətbiqi nümunələrin öyrənilməsi

Yəmən Xəlil

Xülasə. "Üsul əl-Fiqh Alimləri Arasında Göstərişin Əhəmiyyəti və Onun Deduksiyaya Təsiri: Əs-Suyutinin Əl-İklil fi İstinbat əl-Tənzil (Vəhyi Çıxarmaqda Tac) əsərindən Tətbiqi Nümunələrin Tədqiqi" adlı bu məqalə, lingvistik göstərişin vacib bir növünə və onun İslam mətnlərindən hökmlərin çıxarılması və çıxarılmasındakı təsirinə işıq salmağı hədəfləyir. Üsul əl-Fiqh (İslam fiqhinin prinsipləri) alimləri arasında ən görkəmli implikativ göstərişlərdən biri hesab edilən göstərişin (dəlalət əl-işara) əhəmiyyəti budur. Məqalədə onun deduksiyanı zənginləşdirməkdə və Müdrik Qanunvericinin hökmlərinə çatmaq metodlarını şaxələndirməkdəki rolunu izah edir. Əsas suala cavab verir: İşarənin/göstərişin əsl mahiyyəti nədir? Hökmlərin çıxarılmasında nə dərəcədə nüfuzludur? Bu, açıq mənadan (əl-məntiq) asılı olmayan bir göstərişdir, yoxsa onun qollarından biridir? Məqalənin strukturu belədir:

- İşarənin lingvistik və texniki cəhətdən tərifı və onun işarə kateqoriyaları ilə əlaqəsi;
- İşarə gizli ifadə (əl-məntūq gəyr əs-sarīh), yoxsa başa düşülən/mənalı məna (əl-məfhūm) hesab olunur?
- Mətnlərdən hökm çıxarmaqda işarənin təsiri və faydaları;
- Əs-Suyutinin Əl-İklil əsərindən işarə nümunələri.

Nəticələr işarənin böyük faydasını, incə tətbiqini və üstünlüklərinin bolluğunu nümayiş etdirdi və onu qeyd etməyin anlayışlı və dəqiq olanların işi olduğunu göstərir. Əs-Suyuti "Əl-İklil" kitabında bu işarəyə diqqətlə yanaşmışdır.

Açar sözlər: İslam fiqhinin prinsipləri, təsirlər, öhdəliyin təsirləri, işarənin təsirləri, gizli ifadə, əl-suyuti, təfsir

M'Sila Universiteti, İslamşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, M'Sila, Əlcəzair

E-poçt: khelil.yamen@univ-msila.dz

Daxil oldu: 20 May 2025; Qəbul edildi: 3 Mart 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyul 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Introduction

Praise be to Allah, who ordained the Divine Laws and bestowed His blessings, who inspired and granted understanding to the people of intellect to extract benefits from text-based evidence, and who guided them to comprehend both their explicit statements (*manṭūq*) and implied meanings (*mafḥūm*). May peace and blessings be upon the most noble Prophet, who was granted the all-inclusive speech (*jawāmi‘ al-kalim*), and upon his family, his companions, and whoever follows his path.

Research Subject

Anyone examining the text of the Qur'an and the Sunnah will find that their indications regarding legal rulings are diverse and varying. Some are explicit and definitive (*qaṭ‘ī*), while others are subtle and presumptive (*ẓannī*). Despite these variations, mujtahids and scholars compete to capture the insights and rulings of these texts.

Among those subtle indications and clever deductions is *dalālat al-ishārah* (the sign/indication), which is considered a subtle and challenging implicative indication (*dalālat al-iltizām*). It is recognized only by someone whose tools of legal deduction (*istinbāt*) are fully mature, and it is a major factor causing people to vary in knowledge and understanding. As Ibn al-Qayyim (2003) stated: "The objective is to highlight the variation among people in their levels of understanding the texts. Some might understand one or two rulings from a verse, while others understand ten or more. Meanwhile, some limit their understanding to the literal text without its context, its allusions (*īmā'*), its indications (*ishārah*), its warnings (*tanbīh*), or its implications". The great scholar Jalal al-Din al-Suyuti (2002) authored a concise book on the deductions and rulings of the Qur'an titled *Al-Iklil fī Istinbat al-Tanzil*. In this book, he displayed exceptional care for subtle nuances and deductive indications, particularly the implicative indication of the sign.

Research Problem

We can formulate the primary problem and its secondary questions as follows:

- What is meant by *dalālat al-ishārah*?
- Where is it situated within the theoretical frameworks of *Usul al-Fiqh* scholars?
- Does this indication have an impact on expanding the methods of legal deduction?
- How did Imam al-Suyuti (2002) demonstrate care for this indication in his book *Al-Iklil*?
- Was it actively operationalized in his process of deducing and commenting on verses?

To answer these questions, this paper sheds light on this elegant indication according to this great authority.

Literature Review

This indication has received significant attention from classical *Usul* scholars in their works. No foundational work in *Usul al-Fiqh* is free from its discussion and praise. Among contemporary scholars, several academic and university studies have investigated it independently, including an article titled "*Dalālat al-Ishārah according to Usul Scholars and its Impact on Jurisprudential Branches*" by Muhammad (2016). Additionally, Abu Shu'lah (2005) addressed this concept in a Master's thesis titled "*Dalālat al-Ishārah and its Applications according to Usul Scholars*", and Al-Urayni (2009) investigated its framework in a doctoral dissertation titled "*Dalālat al-Ishārah in Usul and Jurisprudential Framing: A Theoretical and Applied Study*".

This study aligns with most of the theoretical frameworks of past literature. However, it provides finer precision in demonstrating the exact nature of this indication—specifically that it belongs to the *implication of obligation* (*dalālat al-iltizām*)—and determines whether it falls under *implicit statement* or *understood meaning*. Methodologically, the practical application in this paper provides a valuable contribution by revealing Al-Suyuti's (2002) care for the *Usul* foundations of Quranic verses, specifically those derived via *dalālat al-ishārah*. To the best of my knowledge, no prior independent study has explored *dalālat al-ishārah* specifically through Al-Suyuti's *Al-Iklil*.

The structure of the study is divided into the following sections:

- Section 1: Definition of *Dalālat al-Ishārah* Linguistically and Technically, and its Relationship to Linguistic Classifications.
- Section 2: Is *Dalālat al-Ishārah* Part of the Implicit Statement or the Understood Meaning?
- Section 3: The Authoritativeness of *Dalālat al-Ishārah* in Legal Deduction.
- Section 4: The Impact and Benefits of *Dalālat al-Ishārah* in Deriving Rulings from Textual Evidences.
- Section 5: Applied Examples of *Dalālat al-Ishārah* through Al-Suyuti's *Al-Iklil*.

Conclusion

Summary of Primary Findings and Inferences

Section 1: Definition of Dalālat al-Ishārah Linguistically and Technically, and its Relationship to Linguistic Classifications

Subsection 1: Linguistic and Technical Definition of Dalālat al-Ishārah

Conceptualizing *dalālat al-ishārah* depends on establishing several premises, including its linguistic and technical definitions, and its position within semantic discussions in *Usul al-Fiqh*. This section serves as an introductory threshold for the topic.

The compound term *dalālat al-ishārah* consists of two main words: *dalālah* (indication) and *ishārah* (sign/allusion).

Linguistically, *dalālah* is a verbal noun from the root *dalla*. It can mean tranquility, dignity in appearance, or guidance. From this root comes the word *dalīl* (evidence/guide), because it serves as a vehicle to arrive at the knowledge of something. Since the *dalīl* produces the *dalālah*, the indicator (*al-dāll*) and the evidence (*al-dalīl*) are sometimes called *dalālah*, naming the instrument by its source.

Technically, *dalālah* is defined by most scholars as: "A state wherein the understanding of one thing necessarily leads to the understanding of another" (Al-Jurjani, 1985). The first thing is the indicator (*al-dāll*), and the second is the indicated (*al-madlūl*).

Regarding *dalālat al-ishārah*, one of the most prominent and clearest technical definitions given by *Usul* scholars is:

"The indication of a text toward a necessary implication (*lāzim*) that was not originally intended by the speaker, but is understood subordinately (*bi-al-taba*'), where no textual necessity requires estimating a dropped element for the literal statement to be valid" (Ibn al-Najjar, 2003).

We can summarize the distinctive characteristics of *dalālat al-ishārah* into the following points:

- *Dalālat al-ishārah* is correctly classified as an implicative indication (*dalālat al-iltizām*), not a literal correspondence (*muṭābaqah*) or a partial inclusion (*taḍammun*)—though some Hanafi scholars argued otherwise (Al-Bukhari, n.d.). Consequently, it requires careful contemplation and can easily be overlooked if one focuses only on the primary purpose of the text.
- The necessary implication in *dalālat al-ishārah* is not required to validate the truthfulness or the rational sanity of the statement (Al-Barmawi, 2015). This condition distinguishes it from *dalālat al-iqtidā'* (required implication).
- It is drawn directly from the surface structure and underlying meaning of the text without additions or omissions. Instead, it is an implication tied to the linguistic meaning of the text itself. Thus, discovering it demands deep reflection (Al-Zarkashi, 1994).
- The textual wording was not originally formulated to establish this indicated meaning. The wording was brought to establish other rulings. Thus, the rulings derived via *ishārah* are secondary and subordinate (*taba*'), not independent. For this reason, Al-Shatibi (1997) referred to them as "subordinate indications" or "subordinate meanings".

For example, when combining the verse: "And his bearing and his weaning is thirty months" (Qur'an 46:15) with the verse: "And mothers shall suckle their children for two whole years for whoever desires to complete the suckling" (Qur'an 2: 233). The first text explicitly states that the combined duration of pregnancy and weaning is thirty months (Ibn Kathir, 2001). The second text explicitly states that the duration of nursing to complete suckling is two full years, or twenty-four months (Al-Qurtubi, 1964). When both texts are integrated, they structurally imply that the minimum period of human pregnancy is six months (Ibn al-Jawzi, 2001). This derived meaning was not the primary focus

of either verse, nor were they revealed to establish it. Due to the subtlety of this implication, its legal ruling was hidden from many Companions, until it was unlocked by the insightful understanding of Ibn Abbas (Al-Siyuti, 2002).

Scholars identified an elegant rationale for calling it an "indication/sign". When a listener receives speech, their focus is directed toward the main context, causing them to overlook other peripheral meanings outside the literal phrasing. They analogized this to a person looking directly at an object, yet tracking something else nearby through their peripheral vision (*ishārat laḥazātih*). Al-Ghazali (1993) confirmed this meaning, stating:

"Just as a speaker can convey a meaning through physical gestures and movements during speech that the spoken word itself does not literally state—which is called an *ishārah* (gesture)—likewise, a spoken word can imply a secondary meaning that was not originally intended but can still be built upon".

Subsection 2: The Relationship of Dalālat al-Ishārah to Other Structural Indications

Scholars state that the ways words indicate rulings are split into two primary categories (Al-An Ansari, 1973):

1. Non-Verbal Indication: Any indication where the conceptual transition does not originate from a spoken word, but through other avenues. It contains several subcategories that are outside our current focus.
2. Verbal Indication: Any indication where the conceptual transition originates directly from the word. Scholars divide this into three types: conventional (*waḍ'ī*), natural (*tabī'ī*), and rational (*'aqlī*).

Usul scholars focus specifically on conventional verbal indications due to their direct utility in the mechanics of legal deduction (Al-Razi, 1997). They categorize them into three types:

- Indications of Correspondence (*Dalālat al-Muṭābaqah*): The indication of a word over the entirety of its designated meaning, such as a triangle indicating a flat surface bounded by three lines (Al-Jurjani, 1985).
- Indications of Inclusion (*Dalālat al-Taḍammun*): The indication of a word over a part of its designated meaning, such as the number four indicating the number one or two within it.
- Indications of Implication/Obligation (*Dalālat al-Iltizām*): The indication of a word over a meaning outside its literal definition, yet necessarily bound to it mentally or externally (Al-Razi, 1997).

The majority of *Usul* scholars split these pathways into *al-manṭūq* (explicit/pronounced statement) and *al-mafhūm* (implied/understood meaning) (Ibn Qudamah, 2002). *Al-manṭūq* is further divided into صريح (*ṣarīḥ* - explicit) and غير صريح (*ghayr ṣarīḥ* - implicit). *Al-mafhūm* is divided into موافقة (*muwāfaqah* - harmonious implication) and مخالفة (*mukhālafah* - divergent implication) (Al-Zarkashi, 1994).

Explicit *manṭūq* occurs when a ruling is drawn directly from the words in the locus of pronunciation, meaning the word was conventionally placed to denote that judgment via correspondence or inclusion (Al-Subki & Al-Subki, 2004).

Implicit *manṭūq* occurs when a ruling is drawn from the text in the locus of pronunciation, but as a necessary implication of what the word was placed to denote, without being the primary intent of the wording (Ibn al-Hajib, 2004). This implicit *manṭūq* is divided into three categories:

- Implication of Allusion/Sign (*Dalālat al-Ishārah*): The focus of our study. It is the indication of a word toward a necessary implication that was not intended by the speaker, such as the verse: "It has been made permissible for you the night of the fast to go unto your wives" (Qur'an 2:187).

This verse indicates the validity of the fast of someone who enters the morning in a state of major ritual impurity (*janābah*) from marital intercourse (Al-Suyuti, 2002).

- Implication of Indication/Warning (*Dalālat al-Īmā' wa-al-Tanbīh*): The linking of a descriptive attribute with a legal ruling in a way that, if the attribute were not intended as the underlying legal cause (*'illah*), the connection would be incompatible with eloquence, such as: "And the male thief and the female thief, cut off their hands" (Qur'an 5:38) (Al-Amidi, 2003).
- Required Implication (*Dalālat al-Iqtidā'*): Where the indicated meaning is unstated but must be assumed to preserve the truthfulness of the speaker or the soundness of the statement, as in the Prophetic tradition: "Allah has overlooked for my nation error, forgetfulness, and what they are coerced into," which requires estimating accountability (Ibn Daqiq al-Eid, n.d.).

Section 2: Is *Dalālat al-Ishārah* Part of the Implicit Statement or the Understood Meaning?

Following the structural categorization of *dalālat al-ishārah*, we encounter an ongoing debate among the majority of *Usul* scholars and skilled debaters regarding its classification: does it belong to implicit *manṭūq* or to *mafhūm*? Scholars have split into two main positions:

- The First Position: *Dalālat al-ishārah* is a subcategory of implicit *manṭūq*, alongside *dalālat al-iqtidā'* and *dalālat al-īmā'*. This pathway was championed by Ibn al-Hajib (2004), Al-Barmawi (2015), Al-Mardawi (2000), and Ibn al-Najjar (2003).
- The Second Position: It is classified under *al-mafhūm*. This was adopted by Al-Ghazali (1993), Ibn Qudamah (2002), and Al-Zarkashi (1994). Their rationale is that *mafhūm* is named as such because it is understood without explicit textual expression.

Regardless of this classification debate, critical verification (*al-tahqīq*) reveals that *dalālat al-ishārah* does not explicitly pronounce the legal ruling; rather, it is derived through structural implication (Al-Sarkhsi, 2004). Because of this unique status, some *Usul* scholars refer to *dalālat al-ishārah* as the "allusive statement" (*al-manṭūq al-ishārī*) (Al-Barmawi, 2015).

Section 3: The Authoritativeness of *Dalālat al-Ishārah* in Legal Deduction

Analytical scrutiny indicates that *dalālat al-ishārah* is generally authoritative and enjoys consensus among scholars. Even Hanafī scholars, who reject the authority of divergent implication (*mafhūm al-mukhālafah*), accept the sign of the text (*ishārat al-naṣṣ*) as a valid legal argument (Al-Bukhari, n.d.; Al-Sarkhsi, 2004).

It is rare to find an instance where *ishārah* stands completely alone to establish a ruling. If it directly conflicts with an explicit text (*naṣṣ*) or a manifest meaning (*zāhir*), the explicit or manifest text takes precedence (Al-Zarkashi, 1994). Because of this subtlety, scholars often differ on whether specific rulings can be anchored to it. As Al-Khadri (1933) noted: "Mujtahids are not uniform in their ability to uncover *dalālat al-ishārah*. For this reason, it has been a frequent source of disagreement; one jurist might perceive an implication that completely eludes another".

Although Al-Shatibi (1997) designated it a "subordinate indication" because he maintained that any meaning extending beyond the primary intent must reinforce that original intent to be valid, utilizing this indication means engaging with what the wording implies. Rejecting its authoritativeness completely, or restricting it arbitrarily, discards a vast domain of textual meaning and contradicts classical juristic engagement with text.

Section 4: The Impact and Benefits of *Dalālat al-Ishārah* in Deriving Rulings from Textual Evidences

This subtle, deductive indication serves as strong proof of the elegance and comprehensiveness of legislative vocabulary, demonstrating its capacity to address human needs. Al-Sarkhsi (2004) observed that through this indication, "linguistic eloquence reaches its peak and textual inimitability (*i'jāz*) is manifested".

Al-Suyuti (2002) reported from earlier scholars: "There is nothing in existence that cannot be extracted from the Qur'an by those whom Allah has granted understanding." Some scholars even deduced the Prophet's lifespan of sixty-three years from the verse in Surah al-Munafiqun: "*And Allah will never delay a soul when its appointed time comes*" (Qur'an 63:11). They noted that this verse appears at the head of the sixty-third Surah in chronological compilation, followed immediately by Surah al-Taghabun, signifying the profound loss felt upon his passing (Al-Suyuti, 2002).

Consequently, its primary benefits include:

- **Demonstrating Textual Inimitability:** It demonstrates the inimitability of Quranic and Prophetic phrasing, showing how brief expressions contain countless indications. Some scholars noted that the verse: "*O you who believe, obey Allah and obey the Messenger and those in authority among you*" (Qur'an 4:59) encompasses the majority of the science of *Usul al-Fiqh* (Al-Razi, 2000).
- **Expanding Textual Application:** Utilizing this indication broadens the application of texts to encompass new legal developments, reducing reliance on more controversial secondary sources of law. Ibn al-Qayyim (2003) stated:
"A textual indication may be subtle and unnoticed by a jurist, leading him to rely on original non-liability (*al-barā'ah al-asliyyah*) or similar principles. Consequently, he falls into contradicting the text due to his lack of awareness of its implication".
- **Diversifying Legal Outcomes:** The rulings established through it are not limited to standard obligations; they extend to punitive measures, quantitative estimations, moral ethics, and historical paradigms. For this reason, Al-Shatibi (1997) acknowledged the strength of this method, stating:
"However, another perspective remains: I believe it can indicate meanings supplementary to the original intent, such as religious etiquettes and virtuous ethics that every sound mind recognizes... Consequently, a total prohibition becomes problematic".

Section 5: Applied Examples of Dalālat al-Ishārah through Al-Suyuti's Al-Iklil fī Istinbat al-Tanzil

Subsection 1: A Brief Biography of Al-Suyuti

He is Al-Allama Abd al-Rahman bin Abi Bakr bin Muhammad bin Abi Sābiq al-Din Bakr bin Uthman bin Muhammad bin Khidr bin Ayyub bin Muhammad bin al-Shaykh Hammam al-Din, Jalal al-Din Abu al-Fadl, the son of Kamal al-Din al-Asyuti al-Khudayri. A Shafi'i jurist, his lineage traces back to Asyut, a town in Upper Egypt (Al-Dhahabi, 1993). Born in 849 AH, he completed the memorization of the Qur'an before turning eight years old. He went on to memorize *Umdat al-Ahkam*, *Minhaj al-Nawawi*, *Alfiyyat Ibn Malik*, and *Minhaj al-Baydawi*. He presented his early memorizations to the leading authorities of his time, including Al-Bulqini, Al-Sharaf al-Munawi, and Al-Izz al-Hanbali, who granted him teaching licenses (Al-Ghazzi, 1997). Al-Suyuti dedicated himself fully to scholarship from the beginning of Rabi' al-Awwal in 864 AH. He authored over five hundred comprehensive, precise, and highly regarded works across various sciences, and passed away in 911 AH (Al-Ghazzi, 1997).

Subsection 2: His Abundant Authorship and Praise for Al-Iklil

Imam Abd al-Rahman bin Abi Bakr al-Suyuti (2002) is recognized as a master of systematic composition and multi-disciplinary scholarship. Al-Shawkani (1993) observed that he "excelled across all sciences, surpassed his peers, and his fame spread widely as he authored highly beneficial books." Among these valuable texts is *Al-Iklil fī Istinbat al-Tanzil*, a work he frequently praised. Al-Suyuti organized his own writings into seven distinct categories; the first category comprised works where he claimed absolute originality, with no prior equivalent existing in the world, and he explicitly placed *Al-Iklil* within this tier (Al-Suyuti, 2002). This pride was justified, as he distinguished himself by focusing heavily on deducing diverse legal, theological, ethical, and foundational (*Usul*) rulings from the Qur'an. He embedded within it insights into Quranic inimitability, alongside rules across

various disciplines. Among the foundational pathways he prioritized were *dalālat al-ishārah* and *mafhūm al-mukhālafah*, dedicating special care to both throughout *Al-Iklil* (Al-Suyuti, 2002).

Subsection 3: Applied Models of Deduction Built upon Dalālat al-Ishārah

Below are specific applied models from *Al-Iklil* that demonstrate Al-Suyuti's systematic reliance on *dalālat al-ishārah*:

- *The Validity of the Fast of a Person in a State of Janābah*: Commenting on the verse regarding marital relations during Ramadan nights: “So now, have relations with them and seek that which Allah has decreed for you. And eat and drink until the white thread of dawn becomes distinct to you from the black thread. Then complete the fast until the night” (Qur'an 2:187). Al-Suyuti (2002) wrote: “This verse permits intercourse, physical contact, eating, and drinking until dawn is verified. It serves as an evidence via the aforementioned pathway—meaning *ishārah*—that it is not obligatory to renew one's intention if one eats or engages in intercourse right up until dawn.” The mechanics of this indication rest on the fact that the verse was originally revealed to establish the permissibility of eating, drinking, and marital relations during the nights of Ramadan until dawn; it did not explicitly address the status of someone starting the fast in a state of major ritual impurity (*janābah*). However, because Allah permitted intercourse until the very moment dawn becomes distinct, it is logistically impossible for a person engaging in intercourse at the final moment of the night to perform the ritual bath (*ghusl*) before dawn breaks. Consequently, their *ghusl* must occur after dawn has entered (Al-Qurtubi, 1964). Permitting intercourse until dawn structurally implies that entering the morning in a state of *janābah* does not invalidate the fast. The first to extract this subtle implication was Ibn Abbas (Al-Suyuti, 2002).
- *The Projectivity of Looking at a Prospective Spouse and the Recommendation of Marrying a Beautiful Woman*: Regarding the verse: “Then marry those that please you of women” (Qur'an 4:3), Al-Suyuti (2002) noted: “This contains an indication (*ishārah*) toward looking at a woman before marriage, because what pleases a person cannot be known except through sight. It also indicates the recommendation of marrying a beautiful woman, as it is more effective in maintaining chastity.” While the primary context of the verse addresses the lawfulness of marriage and polygyny rather than pre-marital looking (Ibn al-Arabi, 2003), a person's attraction to a prospective spouse can only be determined through sight. Therefore, the command to marry those who please you implicitly necessitates looking at them first (Al-Suyuti, 2002). Furthermore, it implies a preference for beauty, since a baseline of physical attraction is necessary to achieve the core legislative objective of marital chastity.
- *The Prohibition of Marrying Female Jinn: From the same phrasing: “...of women”* (Qur'an 4:3), Al-Suyuti (2002) stated that this text can be used to prove the prohibition of marrying female jinn. The rationale is that Allah specified the category of eligible spouses as “women” (*al-nisā'*), which linguistically denotes human females. Marriage requires structural compatibility and shared nature to foster affection, mercy, and harmony. Because of this categorical specification, the word “women” implies a prohibition on inter-species marriage with the jinn, a position maintained by the majority of jurists (Al-Suyuti, 2002).
- *The Financial Responsibility of the Agnate Relations (‘Āqilah) for Blood Money*: Regarding the verse: “And whoever kills a believer by mistake, then the freeing of a believing slave and blood money (*diyah*) presented to his family” (Qur'an 4:92), Al-Suyuti (2002) observed that the use of the passive participle “presented” (*musallamatun*), rather than a direct command requiring the killer himself to pay it, indicates that the financial burden falls upon the killer's agnate relations (*al-‘āqilah*). While the text explicitly establishes the obligation of blood money in cases of manslaughter, it does not explicitly name the party liable for the payment. The passive phrasing implies that the financial delivery is handled by someone other than the perpetrator. Qadi Abu Ya'la (1989) remarked: “There is no explicit textual designation in this verse as to who bears this blood money”, meaning it lacks an explicit statement, but its implicit indication (*ishārah*) was uncovered by Al-Suyuti (2002), aligning with authentic prophetic traditions.

- *The Current Existence of Hellfire: Concerning the verse: "...prepared for the disbelievers"* (Qur'an 2:24), Al-Suyuti (2002) used this to demonstrate that Hellfire is already created and currently exists. The structural implication is that the verse was primarily revealed to warn that Hellfire is the designated abode for disbelievers. By extension, the past-tense verb "prepared" (*u'iddat*) implies that it is already in existence, as an object cannot be described as prepared unless it has been created; a non-existent entity cannot be described as ready (Al-Suyuti, 2002). Al-Razi (2000) utilized a parallel approach by combining this with the description of Paradise to conclude that both are currently created. Similarly, Imam al-Tha'labi (2015) stated: "This verse contains proof that the Fire is created, because that which is prepared must be an existing reality".
- *The Validity of Ijtihad and Relying on Predominant Probability: From the verse: "...neither old nor virgin, middle-aged between that"* (Qur'an 2:68) and the word "sound" (*musallamatun*), Al-Suyuti (2002) deduced the permissibility of practicing independent legal reasoning (*ijtihad*) and relying on predominant probability (*ghālib al-ẓann*) in legal rulings, because determining such intermediate attributes requires qualitative assessment rather than explicit textual specification. The primary context shows that the Israelites were commanded to sacrifice a cow with specific intermediate characteristics. Locating an animal that fits this exact middle-aged description required diligent investigation and approximation. This process of inquiry and verification shows that they had to exert effort to match those qualitative descriptions with an actual animal. Thus, the text implies a validation of *ijtihad* and the deployment of human approximation when exact textual boundaries are absent (Al-Suyuti, 2002). Al-Razi (2000) supported this, stating that scholars used this verse to validate *ijtihad* because identifying the exact middle age between an old cow and a virgin heifer can only be achieved through qualitative approximation.
- *The Obligation of Calling Disbelievers to Islam Prior to Warfare: From the verse: "And if any one of the polytheists seeks your protection, then grant him protection so that he may hear the words of Allah"* (Qur'an 9:6), Al-Suyuti (2002) noted: "This establishes the obligation of granting asylum to a polytheist... and the verse contains an indication (*ishārah*) toward the obligation of delivering the call to Islam before initiating warfare". The primary intent of the verse mandates granting safety to a combatant who enters Muslim territory seeking to hear the Qur'an and learn about Islam, so that the proof may be established against him. If immediate killing without warning were standard, granting asylum to hear the text would be meaningless (Al-Suyuti, 2002). However, via *ishārah*, the text indicates that a disbeliever should not be fought until the message has been clearly conveyed and the proofs delivered. Al-Kiya al-Harrasi (1985) supported this, stating that a mujahid is not permitted to kill an enemy combatant who requests an opportunity to understand the religion and inspect its proofs, which requires the Muslim army to include scholars capable of resolving intellectual doubts.
- *Prohibiting Non-Muslim Citizens (Ahl al-Dhimma) from Entering Mosques: Commenting on the verse: "Who are more unjust than those who prevent the mosques of Allah from having His name mentioned therein and strive for their ruin? It was not for them to enter them except in fear"* (Qur'an 2:114), Al-Suyuti (2002) wrote: "Al-Razi stated that this contains proof for prohibiting *Ahl al-Dhimma* from entering mosques. Al-Kiya remarked that it shows Muslims must remove them if they enter, for if they were not actively prevented and removed, they would have no reason to feel fearful upon entering." The primary text condemns those who obstruct the worship of Allah and seek the destruction of mosques, declaring that such individuals deserve to enter mosques only in a state of trepidation due to their hostility (Al-Qurtubi, 1964). However, via *ishārah*, the text implies that this description of subversion applies generally to those who oppose the faith. Their fear is a structural necessity because the Muslim community is tasked with protecting these sacred spaces. If non-Muslims were free to enter without restriction or accountability, the structural context of entering "in fear" would lose its meaning (Al-Razi, 2000).
- *Excusing Human Authors for Discrepancies: Regarding the verse: "Do they not then reflect upon the Qur'an? Had it been from any other than Allah, they would have found therein much discrepancy"* (Qur'an 4:82), Al-Suyuti (2002) noted: "This contains an understatement to

contemplate the Qur'an. Furthermore, the remainder of the verse provides a basis for excusing human authors for contradictions or discrepancies that occur in their writings, because absolute freedom from error is an exclusive characteristic of the Qur'an".

The primary context establishes the perfection, internal harmony, and divine origin of the Quranic text, emphasizing its complete freedom from contradiction. By structural implication, the text indicates that any book authored by a human being will inevitably contain errors, omissions, or inconsistencies (Al-Suyuti, 2002). Since absolute perfection belongs exclusively to the speech of Allah, readers should extend excuses to scholars and authors when encountering human errors, rather than using them as a basis for broad condemnation. Al-Tha'labi (2015) noted that this verse proves the Qur'an is uncreated, because human creations are inherently bound to variation. This reality was famously expressed by the master stylist Al-Qadi al-Fadil in a letter to Al-Imad al-Asfahani: "I have noticed that a person never writes a book one day except that he says the next: 'If only this were changed it would be better, if this were added it would be preferred, or if this were omitted it would be more elegant. 'This is a profound lesson, and it stands as proof of the imperfection that naturally governs all of mankind" (Al-Suyuti, 2002).

Conclusion

Having explored this subtle pathway of legal deduction within the field of *Usul al-Fiqh*, examining the insights extracted via *dalālat al-ishārah* in Al-Suyuti's (2002) *Al-Iklil fi Istinbat al-Tanzil*, we arrive at the following conclusions:

- *Dalālat al-ishārah* is among the most critical implicative indications (*dalālat al-iltizām*). It has received significant attention from both *Usul* scholars and exegetes due to its high conceptual value and deep structural utility.
- The authoritativeness of *dalālat al-ishārah* is legally valid according to the correct position. Its benefits in extracting rulings and demonstrating the multi-layered eloquence of legislative texts are extensive. Rejecting it compromises a major dimension of textual comprehensiveness.
- Imam al-Suyuti (2002) demonstrates strong mastery within the fields of *Usul al-Fiqh* and the foundational principles of exegesis (*Usul al-Tafsir*). His extensive bibliography reflects his deep capability and disciplined methodological approach to legal framing.
- *Dalālat al-ishārah* is highly active throughout *Al-Iklil fi Istinbat al-Tanzil*, appearing both through his original deductions and through his text-based selections from earlier authorities (Al-Suyuti, 2002). The examples analyzed in this study serve as key representatives demonstrating his systematic reliance on this semantic pathway.

Recommendations

The study recommends that researchers systematically explore classical works of exegesis and *Ahkam al-Qur'an* (Quranic rulings) to extract these subtle implicit indications, illuminating their utility in legal reasoning. Uncovering the efforts of classical scholars in deploying semantic rules to serve the text provides an important service to Islamic legal legacy.

References

- Al-Abiyari, A. I. (2011). *Al-Tahqiq wa-al-bayan fi sharh al-Burhan* (1st ed.). Dar al-Diya.
- Al-Bukhari, A. A. (n.d.). *Kashf al-asrar an usul Fakhr al-Islam al-Bazdawi*. Dar al-Kitab al-Islami.
- Al-Barmawi, S. M. (2015). *Al-Fawa'id al-saniyyah fi sharh al-Alfiyyah fi usul al-fiqh* (1st ed.). Maktabat al-Nasihah.
- Al-Ghazali, A. H. (1993). *Al-Mustasfa* (M. A. Abd al-Shafi, Ed.; 1st ed.). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Al-Ghazzi, N. M. (1997). *Al-Kawakib al-sa'irah bi-a'yan al-mi'ah al-ashirah* (K. Al-Mansur, Ed.; 1st ed.). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.

- Al-Hallaq al-Qasimi, M. J. (1998). *Mahasin al-ta'wil* (M. B. Uyun al-Sud, Ed.; 1st ed.). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Al-Harrasi, K. (1985). *Ahkam al-Qur'an* (M. M. Ali & I. A. Atiyyah, Eds.; 2nd ed.). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Al-Isnawi, J. A. (n.d.). *Nihayat al-sul sharh Minhaj al-wusul* (Published with Sullam al-wusul by al-Muti'i). Dar Alam al-Kutub.
- Al-Jurjani, A. M. (1985). *Al-Ta'rifat* (I. Al-Abyari, Ed.; 1st ed.). Dar al-Kitab al-Arabi.
- Al-Jawzi, J. A. (2001). *Zad al-masir fi ilm al-tafsir* (A. Al-Mahdi, Ed.; 1st ed.). Dar al-Kitab al-Arabi.
- Al-Najjar, M. A. (2003). *Sharh al-Kawkab al-munir fi usul al-fiqh* (3rd ed.). Umm al-Qura University.
- Al-Qarafi, A. I. (1973). *Sharh Tanqih al-fusul fi ikhtisar al-Mahsul* (1st ed.). Al-Sharikah al-Tiba'iyyah al-Fanniyyah al-Muttahidah.
- Al-Qarafi, A. I. (1996). *Nafa'is al-usul fi sharh al-Mahsul* (1st ed.). Maktabat Nizar Mustafa al-Baz.
- Al-Qarafi, A. I. (2008). *Anwar al-buruq fi anwa' al-furuq (Al-Furuq)* (2nd ed.). Mu'assasat al-Risalah.
- Al-Qurtubi, M. A. (1964). *Al-Jami' li-ahkam al-Qur'an* (A. Al-Barduni & I. Atfish, Eds.; 2nd ed.). Dar al-Kutub al-Misriyyah.
- Al-Razi, F. D. (1997). *Al-Mahsul fi ilm al-usul* (1st ed.). Mu'assasat al-Risalah.
- Al-Razi, F. D. (2000). *Mafatih al-ghayb* (1st ed.). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Al-Rajraji, A. S. (2007). *Manahij al-tahsil wa-nata'ij lata'if al-ta'wil fi sharh al-Mudawwanah* (1st ed.). Dar Ibn Hazm.
- Al-Sarkhsi, A. B. (2004). *Usul al-Sarkhsi* (A. Al-Afghani, Ed.; 1st ed.). Dar al-Fikr.
- Al-Sadi, A. N. (2000). *Taysir al-Karim al-Rahman fi tafsir kalam al-Mannan* (A. Al-Luwayhiq, Ed.; 1st ed.). Mu'assasat al-Risalah.
- Al-Shatibi, A. I. (1997). *Al-Muwafaqat* (M. H. Al-Salman, Ed.; 1st ed.). Dar Ibn Affan.
- Al-Shawkani, M. Q. (1993). *Badr al-tali' bi-mahasin man ba'd al-qarn al-sabi'*. Dar al-Ma'rifah.
- Al-Shawkani, M. Q. (1994). *Fath al-qadir* (1st ed.). Dar Ibn Kathir.
- Al-Shushawi, H. A. (2004). *Raf' al-niqab an Tanqih al-Shihab* (1st ed.). Maktabat al-Rushd.
- Al-Subki, T. D., & Al-Subki, T. W. (2004). *Al-Ibhaj fi sharh al-Minhaj* (1st ed.). Dar Ibn Hazm.
- Al-Suyuti, J. D. (2002). *Al-Iklil fi istinbat al-tanzil* (A. Urabi, Ed; 1st ed.). Dar al-Andalus al-Khadra.
- Al-Tha'labi, A. I. (2015). *Al-Kashf wa-al-bayan an tafsir al-Qur'an* (S. Ba-Uthman et al., Eds.; 1st ed.). Dar al-Tafsir.
- Al-Tufi, N. D. (2005). *Al-Isharat al-ilahiyyah ila al-mabahith al-usuliyyah* (M. H. Ismail, Ed.; 1st ed.). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Al-Urayni, M. S. (2009). *Dalalat al-ishārah fi al-taq'id al-usuli wa-al-fiqhi* (1st ed.). Dar al-Tadmuriyyah.
- Al-Yamdani al-Shafi'i (Ibn Nur al-Din), M. A. (2012). *Taysir al-bayan li-ahkam al-Qur'an* (A. Al-Harash, Ed.; 1st ed.). Dar al-Nawadir.
- Al-Zarkashi, M. B. (1994). *Al-Bahr al-muhit fi usul al-fiqh* (1st ed.). Dar al-Kutubi.
- Abd al-Baqi (Ibn Rajab), A. R. (2001). *Tafsir al-Qur'an* (T. Awadullah, Ed.; 1st ed.). Dar al-Asimah.
- Abd al-Mun'im (Ibn al-Faras), M. (2006). *Ahkam al-Qur'an* (T. Al-Busarih et al., Eds.; 1st ed.). Dar Ibn Hazm.
- Abu Ya'la, M. H. (1989). *Al-Uddah fi usul al-fiqh* (2nd ed.). King Muhammad bin Saud Islamic University.
- Ibn al-Arabi, A. B. (2003). *Ahkam al-Qur'an* (3rd ed.). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Ibn Ashur, M. T. (1984). *Al-Tahrir wa-al-tanwir*. Al-Dar al-Tunisiyyah li-al-Nashr.
- Ibn al-Dhahbi, S. D. (1993). *Siyar a'lam al-nubala* (9th ed.). Mu'assasat al-Risalah.
- Ibn Daqiq al-Eid, T. D. (n.d.). *Ihkam al-ahkam sharh Umdat al-ahkam*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Ibn Hazm (Al-Abdari), M. Y. (1978). *Al-Taj wa-al-iklil li-mukhtasar Khalil* (2nd ed.). Dar al-Fikr.
- Ibn Jinni al-Gharnati, M. A. (2002). *Taqrib al-wusul ila ilm al-usul* (2nd ed.). Maktabat al-Ulum wa-al-Hikam.
- Ibn Qudamah, M. D. (2002). *Rawdat al-nazir wa-jannat al-manazir fi usul al-fiqh* (S. Ismail, Ed.; 2nd ed.). Mu'assasat al-Rayyan.

- Ibn al-Qayyim, M. B. (2002). *I'lam al-muwaqqi'in an Rabb al-Alamin* (M. H. Al-Salman, Ed.; 1st ed.). Dar Ibn al-Jawzi.
- Ibn Rushd, M. A. (1995). *Bidayat al-mujtahid wa-nihayat al-muqtasid* (1st ed.). Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Ibn Yunis al-Saqali, M. A. (2013). *Al-Jami' li-masa'il al-Mudawwanah* (1st ed.). Umm al-Qura University / Dar al-Fikr.

V. N. Komissarovun lingvistik tərcümə nəzəriyyəsi dilçilikdəki koqnitiv təkamül kontekstində

Ruşen Ramizoğlu

Xülasə. Təqdim olunan məqalədə görkəmli rus tərcüməşünası Vilen Naumoviç Komissarovun lingvistik tərcümə nəzəriyyəsi müasir dilçilikdəki koqnitiv təkamül və antroposentrik elmi paradigma kontekstində ətraflı təhlil olunur. XX əsrin ikinci yarısında baş verən bu elmi dönüş tərcüməşünaslığın diqqətini statik mətnlərin formal müqayisəsindən tərcüməçinin şüurunda cərəyan edən dinamik və mürəkkəb mental proseslərin modelləşdirilməsinə yönəlmişdir. Tədqiqatda Komissarovun elmi baxışlarının təkamülü, xüsusilə onun ədəbi xətti yanaşmadan koqnitiv yönümlü "makrolingvistik" konsepsiyaya keçidi izlənilir. Nəzəriyyənin əsasını təşkil edən ekvivalentlik və adekvatlıq kateqoriyaları, həmçinin təklif etdiyi əsas tərcümə modelləri (situativ-denotativ, transformasiya-semantik və üçfazlı psixolingvistik modellər) koqnitiv müstəvidə yenidən qiymətləndirilir. Xüsusilə, situativ-denotativ modelin koqnitiv-freym yanaşmaları ilə əlaqəsi və onun ekvivalentsiz leksikanın tərcüməsindəki rolu göstərilir. Bununla yanaşı, alimin təsnif etdiyi leksik, qrammatik və kompleks şəkildə leksik-qrammatik tərcümə transformasiyaları sadəcə dil vahidlərinin əvəzlənməsi kimi deyil, tərcüməçinin zəhnində formalaşan konseptlərin rekombinasiyası (konkretləşdirmə, modulyasiya, eksplikasiya, kompensasiya və s.) üzrə mental əməliyyatlar kimi şərh olunur. Sonda Komissarovun lingvistik nəzəriyyəsi ilə müasir koqnitiv tərcüməşünaslıq arasında güclü dialektik varislik əlaqəsinin olduğu, bu irsin məşin tərcüməsi və süni intellekt sistemlərinin inkişafında böyük metodoloji əhəmiyyət kəsb etdiyi vurğulanır.

Açar sözlər: V. N. Komissarov, lingvistik tərcümə nəzəriyyəsi, koqnitiv təkamül, tərcümə modelləri, tərcümə transformasiyaları

Səlcuq Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Konya, Türkiyə

E-poçt: rovshan@selcuk.edu.tr

Daxil oldu: 28 Mart 2026; Qəbul edildi: 16 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyul 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

V. N. Komissarov's Linguistic Theory of Translation in the Context of Cognitive Evolution in Linguistics

Rushen Ramizoglu

Abstract. The presented article provides a detailed analysis of the linguistic translation theory of the prominent Russian translation scholar Vilen Naumovich Komissarov within the context of the cognitive evolution and anthropocentric scientific paradigm in modern linguistics. This scientific shift, occurring in the second half of the twentieth century, redirected the focus of translation studies from the formal comparison of static texts to the modeling of dynamic and complex mental processes occurring in the translator's mind.

The study traces the evolution of Komissarov's scientific views, particularly his transition from a traditional linear approach to a cognitively oriented "macrolinguistic" concept. The categories of equivalence and adequacy, which form the core of his theory, as well as his main translation models (situational-denotative, transformational-semantic, and three-phase psycholinguistic models), are re-evaluated from a cognitive perspective. Specifically, the relationship between the situational-denotative model and cognitive-frame approaches is demonstrated, along with its role in translating non-equivalent vocabulary. Furthermore, the lexical, grammatical, and complex lexical-grammatical translation transformations classified by the scholar are interpreted not merely as substitutions of linguistic units, but as mental operations of conceptual recombination (specification, modulation, explication, compensation, etc.) formed within the translator's mind. Finally, the article emphasizes the strong dialectical succession between Komissarov's linguistic theory and modern cognitive translation studies, highlighting the profound methodological significance of this heritage for the development of machine translation and artificial intelligence systems.

Keywords: V. N. Komissarov, linguistic translation theory, cognitive evolution, translation models, translation transformations

Selcuk University, PhD in Philology, Konya, Türkiye

E-mail: rovshan@selcuk.edu.tr

Received: 28 March 2026; Accepted: 16 June 2026; Published online: 28 July 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

XX əsrin ikinci yarısında rus (sovet) dilçiliyində baş verən koqnitiv təkamül immanent strukturalizmdən antroposentrik elmi paradıqmaya keçidin əsasını qoydu. Rus dilçilər əsas diqqətlərini statik dil sistemlərinin deyil, informasiyanın emalının mental mexanizmlərinin, insan şüurunda biliklərin reprezentasiya üsullarının və dilin idrak vasitəsi kimi fəaliyyət göstərmə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə yönəldilər. Bu dövrə qədər bir qayda olaraq müqayisəli dilçilik çərçivəsində araşdırmalara cəlb olunan tərcümə prosesinin öyrənilməsi işi bu dəyişikliklərin təsiri ilə dərin bir təkamül keçirdi: tədqiqatçılar statik mətn məhsulunun (tərcümə mətninin) təhlilindən tərcüməçinin şüurunda baş verən dinamik mental prosesin modelləşdirilməsinə yönəldilər.

Metodlar

Bu tədqiqatda XX əsrin ikinci yarısından etibarən rus və sovet tərcüməşünaslığında baş verən paradıqma dəyişikliyi və V. N. Komissarovun elmi irsini araşdırmaq üçün fənlərarası metodoloji yanaşmadan istifadə edilmişdir. Tədqiqatın nəzəri əsasını formalaşdırmaq məqsədilə V.N.Komissarovun müxtəlif dövrlərdə nəşr olunmuş fundamental monoqrafiya və dərslikləri xronoloji və retrospektiv təhlil metoduna cəlb olunmuşdur. Tədqiqatçının erkən dövr əsərlərindəki ənənəvi xətti tərcümə yanaşması ilə sonrakı dövrlərə aid makrolinqvistik baxışları arasındakı təkamülü izləmək üçün tarixi-müqayisəli metod tətbiq edilmişdir. Məqalədə linqvistik tərcümə nəzəriyyəsinin mərkəzi anlayışları olan ekvivalentlik və adekvatlıq kateqoriyaları aksioloji və funksional-kommunikativ təhlil süzgəcindən keçirilmişdir. Tədqiqatçı tərəfindən irəli sürülən situativ-denotativ, transformasiya-semantik və üçfazlı psixolinqvistik tərcümə modellərinin mahiyyəti struktur-funksional modelləşdirmə metodu vasitəsilə şərh olunmuşdur. Ənənəvi linqvistik kateqoriyalarla müasir koqnitiv dilçilik prinsipləri arasında dialektik varisliyi əsaslandırmaq məqsədilə konseptual analiz metodundan istifadə edilmişdir. V. N. Komissarovun təsnif etdiyi leksik, qrammatik və kompleks leksik-qrammatik transformasiyalar sadəcə dil vahidlərinin əvəzlənməsi kimi deyil, mental fəaliyyətin komponentləri kimi koqnitiv-freym təhlilinə məruz qoyulmuşdur.

Konkretləşdirmə, ümumiləşdirmə, modulyasiya, eksplikasiya və kompensasiya kimi transformasiya növlərinin daxili nitqdəki funksiyaları koqnitiv-evristik modelləşdirmə kontekstində dekonstruksiya edilmişdir. Tərcüməşünaslıqda elmi interpretasiya və deduktiv mülahizə metodlarından yararlanılmışdır.

Nəticələr

Keçmiş SSRİ-də tərcüməşünaslığın öyrənilməsinin bu yeni metodologiyasının təşəkkülü A.V.Fyodorov və Y. İ. Retskerin adları ilə sıx bağlıdır. A. V. Fyodorov öz elmi tədqiqatlarında tərcüməni psixi akt şəklində baş verən və nəticəsi orijinal mətnin başqa dilin vasitələri ilə yenidən yaradılması olan bir proses kimi dəyərləndirirdi. Y. İ. Retsker isə tərcüməşünaslıqda qanunauyğun uyğunluqlar nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur. Məhz adlarını yuxarıda qeyd etdiyimiz tədqiqatçılar XX əsrin ikinci yarısı rus və sovet tərcüməşünaslığının ən tanınmış simalarından biri, linqvistik tərcümə nəzəriyyəsinin banisi Vilen Naumoviç Komissarovun elmi baxışlarının formalaşmasına ciddi təsir göstərmişlər. V. N. Komissarovun bu nəzəriyyəsi tərcümə haqqında mövcud təsəvvürləri sistemləşdirməklə yanaşı, sonrakı onilliklərin koqnitiv yönümlü tədqiqatları üçün də möhkəm təməl yaratmışdır. Tədqiqatçı hələ 1978-ci ildə nəşr etdirdiyi “Xarici ölkələr dilçiliyində tərcümə nəzəriyyəsi məsələləri” kitabında linqvistik tərcümə nəzəriyyəsi haqqında bunları yazırdı: “Tərcümənin nəzəri öyrənilməsi üçün linqvistik təhlil metodlarının tətbiqi, uzun müddət dilçilərin diqqətindən kənarda qalmış xüsusi ünsiyyət növü olaraq dilin fəaliyyətini təsvir etmək yolu ilə onun kommunikativ mahiyyətini daha dolğun açmağa imkan verdi” (Komissarov, 1978, s. 3).

1990-cı ildə işıq üzü görən “Tərcümə nəzəriyyəsi. Linqvistik aspektlər” adlı kitabında isə V.N.Komissarov linqvistik tərcümə nəzəriyyəsini belə təsvir edirdi: “Linqvistik tərcümə nəzəriyyəsi, ilk növbədə, tərcümə prosesinin obyektiv qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılması və təsviri ilə məşğul olan deskriptiv nəzəri disipline ki, sözügedən qanunauyğunluqların əsasında bu prosesdə iştirak edən dillərin struktur xüsusiyyətləri və fəaliyyət qaydaları dayanır” (Komissarov, 1990, s. 36). Linqvistik tərcümə nəzəriyyəsi ideyasını inkişaf etdirdikcə V. N. Komissarov tərcümənin linqvistik bir eksperiment olduğu fikrini özü üçün qətiləşdirmişdir. O, 2009-cu ildə nəşr etdirdiyi “Tərcümənin linqvistikası” adlı kitabında bununla bağlı aşağıdakıları yazırdı: “Tərcümə nəhəng bir təbii linqvistik eksperimentdir ki, onun gedişatında dillər və onların elementləri ünsiyyət prosesində müqayisə edilir, bərabərləşdirilir, bir-birini əvəz edir. Onun əsasında dil strukturunun təməl daşı hesab edilə bilən ən mühüm linqvistik qismən oppozisiya prinsipi dayanır” (Komissarov, 2009, s. 5).

V. N. Komissarov özünün son əsərlərində tərcümənin linqvistik problemlərini ümumi dil nəzəriyyəsi, dilin semantikasi, üslubiyyatı və normativliyi kontekstində nəzərdən keçirir. Bu əsərlərdə dilçiliyin tərcüməçiyə onun üçün normativ tövsiyələrin hazırlanması baxımından göstərə biləcəyi köməkdən bəhs edilir. Amma tədqiqatçının daha erkən dövrlərdə qələmə aldığı elmi əsərlərdə tərcüməyə əsasən orijinalın və tərcümə mətninin müqayisəsi üzərində qurulmuş ənənəvi yanaşma müşahidə olunur. Bu mənada V. N. Komissarovun elmi yaradıcılığını heç şübhəsiz, rus tərcüməşünaslığının keçdiyi inkişaf yolunun aynası da adlandırmaq olar.

Müzakirə

V. N. Komissarovun tərcüməyə dair elmi baxışlarının təkamülü rus tərcüməşünaslığındakı paradiqma dəyişikliyi əyani şəkildə əks etdirir. Tədqiqatçı özünün ilk əsərlərində, məsələn, “Tərcümə haqqında söz” (1973) monoqrafiyasında, əsasən orijinalın və tərcümənin dil vahidlərinin müqayisəsinə yönəlmiş xətti tərcümə prosesi anlayışına sadıq qalırdı. Lakin artıq onun “Müasir tərcüməşünaslıq” (2002) əsərində və sonrakı tədqiqatlarında tərcüməçinin zehni fəaliyyətinin mürəkkəb təbiətinin mövcudluğunun qəbul edilməsi aydın şəkildə sezilir. V. N. Komissarov adı yuxarıda qeyd edilən “Müasir tərcüməşünaslıq” kitabında tərcüməyə dair elmi araşdırmalarda son

illərdə baş verən təkamülə belə təsvir edir: “Dilin formal strukturunun öyrənilməsində ciddi nəticələr əldə edən dilçilər öz tədqiqat sahələrini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirərək bura xarici dilçiliyin (makrolinqvistikanın) problemlərini də daxil etdilər. Bu çərçivədə dilin cəmiyyət, təfəkkür və reallıqla əlaqəsi, verbal kommunikasiyanın linqvistik və ekstralinqvistik aspektləri, insan cəmiyyətində informasiyanın təşkili və ötürülməsi üsulları kimi fundamental məsələlər nəzərdən keçirilir... Təbiidir ki, belə bir dilçiliyin tərcüməni öyrənmək imkanları ölçüyəgəlməz dərəcədə artmışdır və indi bu fenomenin bir çox mühüm tərəfləri linqvistik terminlərlə təsvir edilə bilər” (Komissarov, 2002b, s. 26–27).

Elə 2002-ci ildə işıq üzü görən “Rusiyada linqvistik tərcüməşünaslıq” adlı bir başqa kitabında da müəllif sanki yuxarıdakı fikirlərinin davamı kimi bunları yazır: “Linqvistik tərcümə tədqiqatları makrolinqvistikanın sərhədlərini, xüsusən də dil təmasları və nitq kommunikasiyasının öyrənilməsi istiqamətində genişləndirdi. Bu tədqiqatlar həmçinin tərcümə fenomeninin hərtərəfli öyrənilməsinin dilçiliyin digər bölmələri üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərdi” (Komissarov, 2002a, s. 5–6). Qeyd etmək lazımdır ki, müqayisəli dilçiliyin ənənəvi yanaşması tərcümənin mahiyyətini “qara qutu” içində gizlədir, yalnız orijinal mətnlə tərcümə mətninin müqayisəsinin aparılması ilə kifayətlənirdi. Linqvistik tərcümə nəzəriyyəsinin təşəkkülündən sonra ortaya çıxan koqnitiv yanaşma isə əksinə, orijinalın konseptosferinin (və ya koqnitosferinin) ötürücüsü kimi çıxış edən tərcüməçini, daha doğrusu onun zehində gedən koqnitiv prosesləri tədqiq edərək bu “qara qutu”nun şifrəsini tapmağa çalışır. Tərcüməçi orijinal mətnin müəllifinin mental reprezentasiyalarını tərcümə reseptorunun koqnitiv gözləntiləri ilə əlaqələndirir. Tərcümə fəaliyyətinin ikincil xarakteri mətnin yaradılması mərhələsindən əvvəl həmişə ilkin informasiyanın tərcüməçinin şəxsi koqnitiv sistemi prizmasından qəbulu, qiymətləndirilməsi və dərk edilməsi mərhələsinin gəlməsi ilə şərtlənir. Rus tədqiqatçı A. N. Usaçyova “Tərcümə: linqvistik nəzəriyyədən koqnitiv modelə” adlı elmi araşdırmasında yuxarıda qeyd olunan koqnitiv prosesi belə təsvir edir: “Koqnitiv proses – insanın elə bir davranış növüdür ki, onun əsasında xarici stimulların təsirinə verilən şərti-reflektiv cavab deyil, hadisələr və onlar arasındakı əlaqələr haqqında daxili (ağıl/mental) təsəvvürlərin formalaşması dayanır. Hazırda koqnitiv tədqiqatlar yaddaşın strukturu və orada baş verən informasiyanın axtarışı, aktivləşdirilməsi və deaktivasiyası prosesləri haqqında müasir təsəvvürlər əsasında aparılır, ona görə də koqnitiv dilçilikdə model konstruktlar qismində insanın mental fəaliyyətinin koqnitiv strukturları və mexanizmləri çıxış edir” (Usachyova, 2011, s. 134).

V. N. Komissarovun linqvistik tərcümə nəzəriyyəsində ekvivalentlik və adekvatlıq məsələləri

V. N. Komissarovun linqvistik tərcümə nəzəriyyəsində mərkəzi yer tutan ekvivalentlik və adekvatlıq anlayışları koqnitiv kontekstdə yeni bir ölçü qazanır. Mətnlərin (orijinal və tərcümə mətninin) linqvistik baxımdan maksimum yaxınlığı kimi başa düşülən ekvivalentlik və kommunikativ rolun uğurla yerinə yetirilməsinə işarə edən adekvatlıq, sadəcə dil formalarının oxşarlığını deyil, müəllif, tərcüməçi və oxucunun mental sferalarının uğurlu uzlaşmasını da özündə əks etdirir. Digər tərəfdən “ekvivalentlik tərcümənin nəticələrinə, dillərarası kommunikasiya nəticəsində yaradılan mətnin orijinalın müəyyən parametrlərinə uyğunluğuna yönəlmişdir; adekvatlıq isə dillərarası kommunikativ aktın gedişat şərtləri, onun determinantları və filtrləri ilə, kommunikativ situasiyaya cavab verən tərcümə strategiyasının seçilməsi ilə bağlıdır” (Shveytser, 2009, s. 95).

V. N. Komissarov, Y. İ. Retsker və V. İ. Tarxov birlikdə yazdıqları və 1960-cı ildə çap etdirdikləri “İngilis dilindən rus dilinə tərcümə üzrə dərs vəsaiti. 1-ci hissə” adlı kitabda tərcümə edilən dildə ekvivalentləri mövcud olan sözlərin önəmini belə vurğulayırdılar: “Qeyd etmək lazımdır ki, ekvivalentləri mövcud olan sözlər tərcümədə böyük rol oynayır. Onlar mətnə digər sözlərin mənasının açılmasına kömək edən istinad məntəqələri rolunu oynayır. Onlar tərcüməçiyə dərhal mətnin xarakterini müəyyənləşdirmək, ismarışın mövzusunı təyin etmək, fikrini müəyyən bir məcraya yönəltmək imkanı verir” (Komissarov və b., 1960, s. 16–17).

V. N. Komissarov sonrakı tədqiqatlarında "...iki dilin strukturlarının və fəaliyyət qaydalarının nisbəti ilə müəyyən edilən nəzəri cəhətdən mümkün ekvivalentliyi və konkret tərcümə aktında əldə olunan yaxınlıq kimi dəyərləndirilən optimal ekvivalentliyi fərqləndirir" (Ilyashova, 2014, s. 88). Tədqiqatçının fikrincə hər iki halda ekvivalentlik sabit bir kəmiyyət deyil və buna görə də tərcümə ilə orijinalın yaxınlıq dərəcəsi müxtəlif ola, tərcümənin ekvivalentliyi fərqli səviyyələrdə müəyyən edilə bilər.

Müasir dövrdə də rus tərcüməşünaslığında tərcümədə ekvivalentlik və adekvatlıq məsələləri tədqiq edilərkən V. N. Komissarovun linqvistik tərcümə nəzəriyyəsində bu mövzu ilə bağlı fikirlərinə tez-tez istinad edilir. Rus tədqiqatçı Y. V. Alyoshina "V. N. Komissarovun konsepsiyası tərcümə nəzəriyyəsi və təcrübəsində" adlı məqaləsində alimin mövzu ilə bağlı fikirlərinin populyarlığını təsvir edərkən bunları yazır: "Bu nəzəriyyə yerli tərcümə təcrübəsində ən dolğun və ən populyar nəzəriyyələrdən birinə çevrilmişdir – hətta indi, bizim dövrümüzdə internetdəki tanınmış frilanser tərcümə platformalarında tez-tez "mətnin ingilis dilindən rus dilinə adekvat tərcüməsini yerinə yetirmək tələb olunur (Komissarova görə)" tipli sifariş tələblərinə rast gəlmək olar; müxtəlif tərcümə bürolarına iş qəbul zamanı çox vaxt "Komissarov metodikası"nı yaxşı bilmək və nümayiş etdirmək tələb olunur" (Alyoshina, 2016, s. 6).

Təbii ki, tərcümədə ekvivalentliyin və adekvatlığın önəmi ilə bağlı elmi müzakirələr bu gün də davam etməkdə, mövzu ilə bağlı fərqli fikirlər səsləndirilməkdədir (Həsənova, 2024; Məmmədova, 2025). Amma demək olar ki, bütün tədqiqatçıların ortaq fikrinə görə "ekvivalentlik və adekvatlıq kateqoriyaları dilin aksioloji kateqoriyalarına aid edilir, çünki onlar qiymətləndirmə xarakteri daşıyır" (Jirova & Sun, 2020, s. 90).

V. N. Komissarovun linqvistik tərcümə nəzəriyyəsində yer alan tərcümə modelləri koqnitiv proyeksiyada

V. N. Komissarovun linqvistik tərcümə nəzəriyyəsindəki tərcümə modelləri orijinaldan tərcümə mətninə keçid məntiqini izah edən zehni əməliyyatların şərti sxemlərini təsvir edir. Bu modellərin hər biri tərcüməçinin koqnitiv fəaliyyətinin müəyyən bir aspektini əks etdirir. Məhz bu amil onları koqnitiv dilçiliyin müasir anlayışları ilə müqayisə etməyə imkan verir.

V. N. Komissarova görə əsas tərcümə modelləri bunlardır:

1. *Situativ-denotativ model.* Orijinalda təsbit olunmuş dildənkənar (ekstralingvistik) situasiyanın tərcümə dilinin vasitələri ilə təsvir edilməsini özündə ehtiva edən tərcümə prosesi. Bu zaman tərcüməçinin fərdi tezaurusunda mental ssenarilər aktivləşmiş olur.
2. *Transformasiya-semantik model.* Orijinalın dilinin nüvə strukturlarının tərcümə dilinin ekvivalent nüvə strukturlarına çevrilməsi və ardınca onların genişləndirilməsi. Bu, tərcüməçiyə konseptual əlamətlərlə (semlərlə) manipulyasiya etmək, daxili nitqdə konseptlərin rekombinasiyasını aparmaq imkanı verir.
3. *Üçfazlı psixolingvistik model.* Kommunikativ fazaların ardıcıl növbələşməsi, mətnin resepsiyası, yenidən kodlaşdırılması və yaradılması. Bu model tərcüməçiyə motiv və məqsəddən daxili proqramlaşdırma və verballaşdırmaya doğru hərəkət etmə imkanı yaradır.

V. N. Komissarovun 2000-ci illərdən başlayaraq yazdığı elmi əsərlərdə ətraflı təhlil etdiyi *situativ-denotativ tərcümə modeli* koqnitiv modelləşdirmənin klassik nümunəsidir. Burada tərcümə prosesi denotativ mental obrazının qurulması vasitəsilə dildənkənar situasiyaya müraciət kimi təsvir olunur. Rus tədqiqatçı A. M. Tyutebayeva "Tərcümə prosesinin modelləndirilməsi" adlı araşdırmasında situativ-denotativ tərcümə modeli haqqında bunları yazır: "Bütövlükdə bizi əhatələyən real gerçəkliyi təmsil edən denotativ bütün bəşəriyyət üçün universal xarakter daşıyır; nəticə etibarilə, hər bir təsəvvür edilən situasiya hər hansı inkişaf etmiş dilin köməyi ilə uğurla təsvir edilə bilər. Hər bir ismarışın əsas məzmununun hansısa dildənkənar situasiyanın əks olunmasından ibarət olduğunu

nəzərə alaraq, situativ tərcümə modeli tərcümə prosesini orijinalın dilində təsvir olunan həmin situasiyanın tərcümə dilinin köməyi ilə yenidən təsvir edilməsi prosesi kimi nəzərdən keçirir” (Tyutebaeva, 2013, s. 208).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu tərcümə modeli tərcümə vahidləri qismində mental freymlərin çıxış etdiyi müasir koqnitiv-freym yanaşmaları ilə birbaşa səsleşir. Freym biliklərin strukturlaşdırılmış çərçivəsi kimi tərcüməçinin tezaurusunda saxlanılan informasiyanı təşkil edir. Situasiya konteksti tərcüməçiyə fərdi semantik nəticə çıxarmağa imkan verir ki, bu da dil dünyagörüşlərinin uyğunsuzluğunu kompensasiya edir və mədəniyyətlərarası maneələri aradan qaldırır. Bu model xüsusilə ekvivalenti olmayan sözlərin tərcüməsində və ya orijinalda təsvir olunan situasiyanın tərcümə dilində dil vasitələrinin seçilməsini birmənalı olaraq diktə etdiyi hallarda özünü qabarıq şəkildə büruzə verir.

V. N. Komissarovun müəyyənləşdirdiyi *transformasiya-semantik tərcümə modeli* elementar mənə komponentlərinin – semlərin üzə çıxarılmasına yönəlmişdir. Bu model çərçivəsində mətnlərin dillərarası eyniləşdirilməsi invariant elementar mənaların aşkar edilməsi hesabına baş verir ki, bu da koqnitivizm mövqeyindən mental leksikonda konseptual əlamətlərlə aparılan əməliyyatları əks etdirir. V. N. Komissarov “Tərcümə haqqında söz” kitabında bu modelin xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi açıqlayır: “Hər bir semantik tərcümə modeli, yəni orijinalın və tərcümənin məzmun elementlərinin müqayisəsini nəzərdə tutan tərcümə nəzəriyyəsi, qaçılmaz olaraq bu məzmunun strukturunun təhlilini, orada hansısa elementar vahidləri və ya komponentləri fərqləndirmək bacarığını tələb edir” (Komissarov, 1973, s. 43).

V. N. Komissarovun tədqiqat işlərində geniş yer verdiyi *üçfazlı psixolinqvistik tərcümə modeli* isə tərcüməni tərcüməçinin kommunikativ rollarının ardıcıl növbələşməsi kimi nəzərdən keçirir. Birinci fazada tərcüməçi ismarışı alan şəxs rolunda çıxış edərək informasiyanın şifrəsini açır; ikinci fazada daxili kod dəyişikliyi baş verir (orijinalın dilindən tərcümə dilinə keçid); üçüncü fazada tərcüməçi ismarış göndərən rolunda çıxış edərək yeni mətn yaradır. Koqnitiv planda bu sxem nitq yaratmanın universal fazaları ilə səsleşir: motivin yaranması, məqsədin formalaşması, ifadənin daxili proqramının qurulması və onun sonradan daxili nitqdə genişləndirilməsi.

V. N. Komissarovun tədqiqatlarında linqvistik transformasiyalar mental əməliyyatlar kimi

V. N. Komissarov irəli sürdüyü linqvistik tərcümə nəzəriyyəsi çərçivəsində tərcümə transformasiyalarının geniş təsnifatını təklif edərək onları üç əsas qrupa bölmüşdür: leksik, qrammatik və kompleks şəkildə leksik-qrammatik. Bu transformasiyalar ənənəvi olaraq iki dilin vahidləri arasındakı formal-məzmun əlaqələrini təsvir edir, lakin koqnitiv təkamül kontekstində onlar konseptual strukturların yenidən təşkili üzrə dərin zehni əməliyyatların xarici təzahürləri kimi başa düşülür. Başqa sözlə desək, koqnitiv aspektdə bu transformasiyalar müasir koqnitiv-evristik modellər çərçivəsində ətraflı təsvir olunan konseptlərin rekombinasiyası əməliyyatlarıdır.

Bu üç qrupda toplanan transformasiyalara V. N. Komissarov transkripsiya, transliterasiya, kalkalaşdırma, konkretləşdirmə, ümumiləşdirmə, modulyasiya, antonimik tərcümə, eksplikasiya (təsviri tərcümə), kompensasiya kimi leksik-semantik əvəzətmələri aid edir. Məsələn, *konkretləşdirmə* zamanı geniş mənalı sözün daha dar, konkret mənalı sözlə əvəz edilməsi baş verir. Paralel olaraq koqnitiv əməliyyat şəkildə konseptlərin rekombinasiyası prosesi gedir. Bir konsept öz əlaməti vasitəsilə bir başqa dilə keçirilir: mental konseptin prototipik və ya kontekstual əlamətləri ayrılır.

Ümumiləşdirmə isə tam tərsinə, dar, konkret mənalı sözün daha geniş mənalı sözlə əvəz edilməsi prosesidir. Bu zaman konseptin “udulması” koqnitiv əməliyyatı gerçəkləşmiş olur, yəni xüsusi mental konsept daha ümumi, integrativ konseptin strukturuna daxil edilir.

Modulyasiya mənanın məntiqi inkişafı, situasiyanın bir elementinin onunla məntiqi bağlı olan digər elementlə əvəz edilməsi, məsələn, səbəbin nəticə ilə və ya hissənin bütöv ilə əvəzlənməsi prosesidir. Bu zaman konseptual sxemin dəyişdirilməsi, məntiqi-denotativ münasibətlər əsasında freym daxilindəki əlaqələrin yenidən strukturlaşdırılması baş verir.

Eksplikasiya yolu ilə orijinal mətndəki tərcümə dilində ekvivalenti mövcud olmayan bir söz geniş açıqlama və ya izahla təsvir edilir. Elə bu səbəbdən eksplikasiya təsviri tərcümə adlanır. Koqnitiv proses olaraq bu konseptin parçalanması, yəni vahid mental konseptin onu təşkil edən konseptual əlamətlərə dekompozisiyasıdır.

Kompensasiya informasiyanın qaçılmaz itkilərini bərpa etmək üçün məna elementinin cümlənin başqa yerində və ya tərcümə dilinin vasitələri ilə ötürülməsi üçün istifadə olunur. Bu bir növ mətnin digər seqmentində itirilmiş məna elementinin yerinin doldurulmasıdır. Koqnitiv proses kimi kompensasiya konseptin yerdəyişməsi, mənanın ümumi invariantını qorumaq üçün ifadənin strukturunda konseptual fokusun köçürülməsi olaraq dəyərləndirilə bilər.

Göründüyü kimi, V. N. Komissarov tərəfindən müəyyənləşdirilmiş linqvistik tərcümə transformasiyaları, sözlərlə deyil, daha çox zəhdə formalaşan konseptlərlə işləyən tərcüməçinin qanunauyğun mental əməliyyatları kimi öz izahını tapır.

Nəticə

V. N. Komissarovun linqvistik tərcümə nəzəriyyəsi və müasir koqnitiv tərcüməşünaslıq dialektik varisliyə sahibdirlər. Tədqiqatçı tərəfindən işlənib hazırlanmış ekvivalentlik və adekvatlıq səviyyələri konsepsiyası, tərcümə modelləri və tərcümə transformasiyaları koqnitiv təkamülün zəruri pillələri rolunu oynamışdır ki, onlar olmadan rus tərcüməşünaslığında koqnitiv paradigmanın formalaşması qeyri-mümkün olardı.

Koqnitiv təkamül klassik dilçilik kateqoriyalarını yeni şəkildə interpretasiya etməyə imkan vermişdir: tərcümə transformasiyaları konseptlərin rekombinasiyası üzrə mental əməliyyatlar kimi izah olunmuş, denotatlar və situasiyalar freymlər nəzəriyyəsi terminləri ilə yenidən dərk edilmiş, mətnin pragmatik adaptasiyası isə mədəni-dil dünyagörüşlərinin asimmetriyasını aradan qaldırma prosesi kimi çıxış etmişdir.

V. N. Komissarovun irsi dilçilik, koqnitologiya və kommunikasiya nəzəriyyəsinin kəşf etməsində müasir fənlərarası tədqiqatlar üçün möhkəm metodoloji baza kimi çıxış edərək öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Bu tədqiqatların nəticələri süni intellekt sistemlərinin işlənib hazırlanmasında, avtomatlaşdırılmış tərcümə texnologiyalarının təkmilləşdirilməsində və linqvodidaktik yanaşmaların modernləşdirilməsində praktiki tətbiqini tapır.

Ədəbiyyat

- Alyoshina, Y. V. (2016). Kontseptsiya V. N. Komissarova v teorii i praktike perevoda. *Sovremennyye issledovaniya v oblasti prepodavaniya inostrannykh yazikov v neyazykovom VUZ-e*, (5), 3–10. Altayskiy gosudarstvennyy universitet.
- Həsənova, A. (2024). Tərcümə prosesində konseptual informasiyanın ötürülməsi problemləri və dilçilik modelləri. *Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 6(12), 45–52. <https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/45-52>
- Ilyashova, T. I. (2014). Perevod kak produkt i protsess dvuyazichnoy rechevoy deyatelnosti. *Evrasiyskiy forum*, 1(6), 84–94.

- Jirova, I. G., & Sun, S. (2020). Lingvisticheskaya kommunikativnaya model perevoda kak akt dvuyazychnoy kommunikatsii. «Lingvisticheskoye naslediyе L. V. Shcherbi v svete sovremennoy nauki o yazike»: Sbornik nauchnykh trudov Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii (s. 87–90). Izdatelstvo Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta.
- Komissarov, V. N. (1973). *Slovo o perevode*. Mezhdunarodniye otnosheniya.
- Komissarov, V. N. (Tərt.). (1978). *Voprosi teorii perevoda v zarubezhnoy lingvistike*. Mezhdunarodniye otnosheniya.
- Komissarov, V. N. (1990). *Teoriya perevoda (lingvisticheskiye aspekty)*. Vysshaya shkola.
- Komissarov, V. N. (2002a). *Lingvisticheskoye perevodovedeniye v Rossii*. ETS.
- Komissarov, V. N. (2002b). *Sovremennoye perevodovedeniye*. ETS.
- Komissarov, V. N. (2009). *Lingvistika perevoda*. LIBROKOM.
- Komissarov, V. N., Retsker, Y. I., & Tarkhov, V. I. (1960). *Posobiye po perevodu s angliyskogo yazika na russkiy* (Chast 1). Izdatelstvo literatury na inostrannykh yazykakh.
- Məmmədova, R. (2025). Müasir dilçilikdə tərcümənin koqnitiv-lingvistik aspektləri və mətn ekvivalentliyi. *Elmi İş Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 19(1), 112–118. <https://doi.org/10.36719/2663-4619/125/112-118>
- Shveytser, A. D. (2009). *Teoriya perevoda: Status, problemi, aspekti* (2-ye izd.). LIBROKOM.
- Tyutebayeva, A. M. (2013). Modelirovaniye perevodcheskogo protsessa. *Fundamentalniye issledovaniya*, (6), 207–211.
- Usachyova, A. N. (2011). Perevod: ot lingvisticheskoy teorii k koqnitivnoy modeli. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 2: Yazikoznaniye*, 1(13), 131–137.

Toponimikanın elmlər sistemində yeri və fənlərarası integrasiyasının metodoloji əsasları

Gülbeniz Mehdiyeva

Xülasə. Məqalədə toponimikanın elmlər sistemindəki yeri, onun dilçilik, tarix və coğrafiya elmləri ilə integrasiyalı əlaqəsi təhlil edilir. Tədqiqatda toponimikanın yalnız bir fənn çərçivəsində öyrənilməsinin yetərsizliyi əsaslandırılır və həm məkan paylanması, həm də dil təkamülünü əhatə edən kompleks metodoloji yanaşmaya söykənən müstəqil elm sahəsi kimi öyrənilməsinin zəruriliyi vurğulanır. Müəyyən tədqiqatçılar öz araşdırmalarında toponimikanı coğrafiyanın tərkib hissəsi hesab etsə də, digər bir qrup alim coğrafi adların dil vahidi olmasına əsaslanaraq onun dilçilik çərçivəsində tədqiqini müdafiə edir. Məqalədə Azərbaycan toponimləri misalında coğrafi adların yaranması, semantikasi, morfoloji quruluşu və müxtəlif mədəni dövrlər üzrə tarixi inkişaf dinamikası araşdırılır. Xüsusilə, toponimlərin formalaşmasında sözdüzəldici şəkilçilərin rolu və onların məhsuldarlıq dərəcəsinin məhz tarixi dilçilik metodları ilə müəyyənləşdirilməsi izah olunur. Tədqiqat çərçivəsində V.A. Nikonov, A.V. Marakuyev, V.A. Juçkeviç, E.M. Murzayev və B. Şmilauer kimi alimlərin nəzəri baxışlarına istinad edilmiş, yerli toponimlər və "Alban tarixi" əsərindən gətirilən nümunələr əsasında coğrafi adların tarixi və etnolingvistik əhəmiyyəti regional irs kontekstində daha geniş müstəvidə işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: toponimika, toponim, coğrafi adlar, tarixi dilçilik, onomastika, morfoloji quruluş, Azərbaycan toponimləri

Bakı Slavyan Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: gulbeniz57@mail.ru

Daxil oldu: 16 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 27 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyul 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

The Place of Toponymy in the System of Sciences and the Methodological Foundations of its Interdisciplinary Integration

Gulbeniz Mehdiyeva

Abstract. The article analyzes the position of toponymy within the system of sciences and its integrated relationship with linguistics, history, and geography. The study substantiates the inadequacy of examining toponymy within the framework of a single discipline and emphasizes the necessity of studying it as an independent branch of science based on a comprehensive methodological approach that addresses both spatial distribution and linguistic evolution. Although some researchers consider toponymy to be an integral part of geography, another group of scholars defends its investigation strictly within linguistics, arguing that geographical names are fundamentally linguistic units. Taking Azerbaijani toponyms as a case study, the paper explores the origin, semantics, morphological structure, and historical evolution of geographical names across different cultural eras. In particular, it explains the role of derivational suffixes in the formation of

toponyms and demonstrates that their productivity level can be identified precisely through historical-linguistic methods. The study draws upon the theoretical frameworks of scholars such as V.A. Nikonov, A.V. Marakuyev, V.A. Zhuchkevich, E.M. Murzayev, and B. Šmilauer, illuminating the historical and ethnolinguistic significance of geographical names based on local toponyms and examples from The History of the Caucasian Albanians to offer a broader perspective on regional heritage.

Keywords: toponymy, place names, geographical names, historical linguistics, onomastics, morphological structure, Azerbaijani toponymy

Baku Slavic University, PhD in Philology, Baku, Azerbaijan

E-mail: gulbeniz57@mail.ru

Received: 16 January 2026; Accepted: 27 June 2026; Published online: 28 July 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

İnsan cəmiyyətinin təşəkkül tapdığı ilk dövrlərdən etibarən onları əhatə edən məkan və coğrafi obyektləri adlandırmaq, identifikasiya etmək və təfəkkürdə sabitləşdirmək həyatı zərurət kimi ortaya çıxmışdır. Qədim yunan və Roma tarixçiləri ilə coğrafiyaşünaslarının əsərlərində coğrafi adların etimologiyasına və mənşəyinə dair ilk cəhdlərə rast gəlinməkdədir.

Coğrafi adları öyrənməyə nə üçün ehtiyac duyulur və hər hansı bir toponimin mənşəyini müəyyən etmək üçün nə üçün tarixin dərin qatlarına nüfuz etmək lazımdır? Coğrafi adlar geniş və multidissiplinar anlayış olmaqla okeanların, materiklərin, dənizlərin (hidronimlər), dağların, təpələrin (oronimlər), şəhər, kənd və məskənlərin (oykonimlər), meşə, bulaq, vadi və quyuların xüsusi adlarını özündə birləşdirir. Bu adlar müxtəlif tarixi dövrlərdə, fərqli etnik-lingvistik mühitlərdə yaranmış, formalaşmış və zamanla sistemləşərək Yer kürəsinin hər bir bölgəsində özünəməxsus toponimik mənzərəni (toponimik arealı) meydana gətirmişdir. Coğrafi adlar sadəcə xəritə üzərindəki şərti işarələr və ya lüğət heyətindəki adi sözlər deyildir. Onlar xalqın kollektiv yaddaşını, tarixi miqrasiya marşrutlarını, etnik sərhədlərini, psixoloji təfəkkürünü və dünyagörüşünü özündə hıfz edən zəngin informasiya daşıyıcılarıdır. Ona görə də toponimik vahidlərin yalnız ünsiyyət və ya koordinat funksiyası ilə məhdudlaşdırılması onun elmi-nəzəri mahiyyətini bəsitləşdirir.

Toponimlərin tədqiqi uzun müddət alimlərin diqqət mərkəzində olsa da, bu fənnin elmlər sistemindəki dəqiq yeri və metodoloji mənsubiyyəti ətrafında diskussiyalar davam etməkdədir. Bu tədqiqatın əsas məqsədi toponimikanın unikal fənlərarası (interdissiplinar) xarakterini əsaslandırmaq, onun dilçilik, coğrafiya və tarix elmləri ilə qarşılıqlı inteqrasiya imkanlarını təhlil etmək və toponimikanın müstəqil elm sahəsi kimi kompleks metodoloji bazasını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Metodlar

Tədqiqat zamanı aşağıdakı konseptual elmi metodlardan istifadə edilmişdir:

- Tarixi-müqayisəli metod: Coğrafi adların zaman daxilində keçdiyi semantik, morfoloji və fonetik transformasiyaları izləmək, toponimlərin yaranma şəraitini konkret tarixi hadisələrlə əlaqələndirmək üçün tətbiq olunmuşdur.
- Areal və müqayisəli fonetik analiz: Türk dil ailəsinə mənsub toponimik vahidlərin geniş coğrafiyada yayılma dinamikasını və səs dəyişmələri (*dağ/tağ/tau/too/tuu*) qanunauyğunluqlarını aşkar etmək məqsədilə istifadə edilmişdir.

- Etimoloji və morfoloji analiz: Toponimlərin tərkib hissələrini (kök, affiks, leksik vahid) ayırmaq, sözdüzəldici şəkilçilərin (-an, -lı, -laq, -van, -man, -xana) tarixi dilçilik baxımından məhsuldar və ya qeyri-məhsuldar funksionallığını müəyyən etmək üçün tətbiq edilmişdir (Babayev, 2021; Xəlilov, 2008).
- Kompleks integrativ yanaşma: Toponimik vahidlərin eyni vaxtda üç müstəvidə — linqvistik, coğrafi və tarixi aspektlərdən sintez olunaraq qiymətləndirilməsini təmin etmişdir.

Nəticələr

Toponimikanın elmlər sistemindəki yerinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı aparılan tədqiqat göstərir ki, elmi ədəbiyyatda bu sahəyə dair üç əsas nəzəri yanaşma mövcuddur:

1. Coğrafi yanaşma: Bir qrup tədqiqatçı toponimikanı coğrafiya elminin tərkib hissəsi hesab edir. Bu konsepsiyanın həlledici tərəfdarlarından olan A.V. Marakuyev (1954) toponimikanın birbaşa coğrafi obyektlərin məkan paylanması, relyef xüsusiyyətləri və xəritəçəkmə ilə bağlı olduğunu vurğulayaraq onun coğrafi fənn kimi təsnif edilməsini müdafiə etmişdir.
2. Linqvistik yanaşma: Bu yanaşmaya görə, hər bir coğrafi ad leksikanın bir elementi, dilin onomastik vahididir və dildən kənar heç bir toponim mövcud ola bilməz. Görkəmli toponimist V.A. Nikonov bu qanunauyğunluğu belə ifadə etmişdir: "*Ad sözdür və bütün sözlər kimi onlar da dilin qanunlarına tabedir*" (Nikonov, 1965, s. 6).
3. İntegrativ/müstəqil elm yanaşması: Çex toponimisti B. Şmilauer bu məsələni ümumiləşdirərək qeyd edir ki, toponomastikanın mahiyyəti linqvistik və tarixi yanaşmaların dialektik vəhdətindən ibarətdir; buna görə də o, nə sırf dilçiliyə, nə də sırf tarix elminə aid edilə bilər, əksinə, müstəqil bir elm sahəsi kimi qəbul edilməlidir (Şmilauer, 1958).

Tədqiqat göstərir ki, toponimik sistemlərin dərk edilməsində dilçiliyin müqayisəli fonetika metodunun tətbiqi həlledici rol oynayır. Türk dillərinin yayıldığı geniş geostrateji məkan nəzərdən keçirildikdə, Balkan yarımadasından Şərqi Sibirə — Taymır yarımadasınadək (burada yaşayan azsaylı türk və avtoxton xalqlar: dolqanlar, nenetslər, nqanasanlar, evenklər və enetslər) nəhəng areal daxilində *dağ / tağ / tau / too / tuu* fonetik variantlarına rast gəlinir. Müqayisəli fonetika vasitəsilə subut olunur ki, bu fərqli səs təzahürləri vahid semantik kökə — "orografik yüksəklik, dağ silsiləsi" mənasına söykənir. Toponimlər struktur-morfoloji baxımdan sadə, düzəltmə və mürəkkəb struktura bölünür. Bu təsnifat ətrafında nəzəriyyəçilər arasında ciddi fərqlər vardır. E.M. Murzayev (1974) toponimlərin morfoloji strukturuna görə sərt təsnif edilməsinin mürəkkəbliyini qeyd etdiyi halda, V.A. Juçkeviç (1968, s. 86–88) toponimlərin mütləq şəkildə sadə, düzəltmə və mürəkkəb kateqoriyalara ayrılmasının vacibliyini müdafiə edir.

Azərbaycan toponimikasında bu bölgü aydın görünür:

- Sadə toponimlər: Tərkibində leksik və ya qrammatik şəkilçi müşahidə olunmayan, ilkin kökdən ibarət olan vahidlərdir (*Bakı, Şamaxı, Şəmkir, Quba, Qax*).
- Düzəltmə toponimlər: Müxtəlif toponimik morfoloqların və sözdüzəldici şəkilçilərin (-lı, -lıq, -laq, -lar, -an, -aq, -stan, -van, -man, -kan, -lan, -çı) əlavə olunması ilə düzələn vahidlərdir.

V.A. Nikonov (1959) şəkilçilərin toponimiyadakı rolunu qiymətləndirərək göstərirdi ki, şəkilçilər həm müasir toponimiyanın qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsində, həm də uzaq keçmişdə mövcud olmuş toponimlərin bərpasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Tarixi dilçilik metodları vasitəsilə zaman-zaman toponimik addüzəltmədə məhsuldar olmuş, müasir dildə isə qeyri-məhsuldar morfemə çevrilərək mürəkkəb toponimik kök daxilində sadələşmiş şəkilçilərin funksiyası aşkar edilir. Məsələn, Yaxın Şərq və Orta Asiya toponimik arealında geniş yayılan -an morfem-şəkilçisi məkan, yer və tayfa mənsubiyyəti bildirən qədim topoformantdır: *İran, Həmədan, Turan, Muğan, Aran, Lənkəran, Şağan*.

Müzakirə

Toponimlər müəyyən tarixi-sosial şəraitdə yaranır, əhalinin miqrasiyası, hərbi ekspansiyalar, ticarət yolları, dil əlaqələri və mədəni diffuziyaların təsiri altında transformasiyaya uğrayır. Bu səbəbdən toponimika məhz tarixi coğrafiyanın və etnoqrafiyanın ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edir. Tarixçilər coğrafi adların lingvo-tarixi təhlilindən istifadə etməklə yazılı mənbələrin məlumatlarını dəqiqləşdirir, itirilmiş etnosların yaşadığı əraziləri bərpa edirlər. Bu xüsusda, Alban tarixçisi Musa Kalankatuklunun "Alban tarixi" (2006, s. 198) əsərində yer alan bir tarixi toponimin yaranma mexanizmi diqqətəşayandır. Mənbədə gətirilən tarixi hadisədə göstərilir:

"Birdən Mozu əyalətinə səmalardan dəhşətli zülmət endi. Qırx gün kəsilmədən yer əsdi və on minə yaxın adam yerin içində yox oldu. Buna görə də buranın adını "Fəryad dərəsi" qoydular". "Stepannosun qissəsi"ndə də qeyd edilir: "Hər tərəfdən fəryad "vay, vay" səsləri gəlirdi və buna görə də bu yerə "Vayos dzor" ("Vay-vay dərəsi") adını verdilər" (Kalankatuklu, 2006).

Bu nümunə toponimikanın tarixi-geoloji və etnolingvistik hadisələrlə sıx bağlılığını subut edir. III–IV əsrlərdə terjadi olan geoloji təbii fəlakət (zəlzələ) nəticəsində əhalinin keçirdiyi sosial-psixoloji sarsıntı və nida ifadəsi (*vay*) topofaktora çevrilərək ərazinin adına əbədləşdirilmişdir. Müasir türk dillərində də "*vay*" sözünün yas, fəryad, ağlaşma mənalərini saxlaması toponimin etno-dil varisliyini nümayiş etdirir. Bu fakt toponimlərin təkcə dilçilik parametri olmayıb, eyni zamanda konkret tarixi-coğrafi hadisələrin canlı şahidi olduğunu göstərir (Əsgərov, 2009; Qasımova, 2020; Kəmbəyeva et al., 2022). Toponimikanın coğrafiya, tarix və dilçiliyin kəsişməsində yer alması onun zəifliyi deyil, əksinə, gəldiyi elmi nəticələrin dəqiqliyini artıran üstünlüyüdür (Əliyeva, 2022). Tək tərəfli dilçilik yanaşması toponimin coğrafi landşaftla (orografiya, gidrologiya) bağlılığını nəzərdən qaçırır (Məmmədov, 2023). Sırf coğrafi yanaşma toponimik formanın daxili dil qanunauyğunluqlarını (fonetik transformasiyalar, aqlyutinatativ şəkildəlikləşmə) izah edə bilmir. Tarixi yanaşma isə lingvistik etimologiya olmadan toponimin ilkin formasını bərpa etməkdə aciz kalır.

Bunun üçün toponimik tədqiqatçı — istər dilçi, istər coğrafiyaçı, istərsə də tarixçi olsun — hər üç sahənin metodoloji alətlərinə yiyələnməli və onları integrativ şəkildə konkret toponimik materiala tətbiq etməlidir.

Nəticə

Aparılan elmi-nəzəri və metodoloji analizin nəticələri aşağıdakı yekun müddəaları müəyyən etməyə imkan verir:

1. Toponimika müstəqil elmdir: Toponimika yalnız dilçiliyin, coğrafiyanın və ya tarixin köməkçi sahəsi deyil; o, öz tədqiqat obyektinə, qanunauyğunluqlarına və fənlərarası metodoloji bazasına malik müstəqil elm sahəsidir.
2. Coğrafi adların yaranması, semantikasını və təkamülü yalnız lingvistik, coğrafi və tarixi metodların sintezi əsasında obyektiv şəkildə öyrənilə bilər.
3. Toponimik sistemdəki morfoloji vahidlərin (şəkilçilərin) məhsuldarlıq dərəcəsinin müəyyənəşdirilməsi və qədim topoformantların (*-an*, *-xana*, *-lı*) açılması məhz tarixi dilçilik metodu vasitəsilə mümkündür.
4. Azərbaycan toponimləri, o cümlədən qədim yazılı mənbələrdəki ("Alban tarixi") toponimik vahidlər milli-mədəni irsin, etnik miqrasiyaların, tarixi fəlakətlərin və landşaft dəyişikliklərinin etibarlı arxiv sənədləridir.

Ədəbiyyat

- Babayev, Ə. M. (2021). Azərbaycan toponimikasında *-an* və *-xana* topoformantlarının tarixi-etimoloji təhlili. *Bakı Universitetinin Xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası)*, (2), 34–42.
- Əliyeva, N. M. (2022). Azərbaycan toponimiyasının fənlərarası tədqiqi: Dilçilik, tarix və coğrafiyanın inteqrasiyası. *Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 4(3), 88–94. <https://doi.org/10.36719/2706-6185/2022/4/88-94>
- Əsgərov, N. Ə. (2009). *Azərbaycan makrotoponimləri*. Elm və Təhsil.
- Xəlilov, B. Ə. (2008). *Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası*. Nurlan.
- Juçkeviç, V. A. (1968). *Obşçaya toponimika*. Vıssşaya şkola.
- Kalankatuklu, M. (2006). *Alban tarixi* (Z. M. Bünyadov, tərc.). Elm.
- Kembayeva, A. Z., Sadyrova, K. K., & Ibrayeva, J. K. (2022). Functioning of toponymic lexis in Turkic epic literature. *Eurasian Journal of Applied Linguistics*, 8(3), 45–54. <https://doi.org/10.32601/ejal.911548>
- Qasımova, S. A. (2020). Qədim Alban yazılı mənbələrindəki toponimik vahidlərin lingvo-tarixi xüsusiyyətləri. *AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri (İctimai və humanitar elmlər seriyası)*, 16(1), 145–152.
- Marakuyev, A. V. (1954). Kratkiy oçerk toponimiki kak qeoqrafiçeskoy dissiplini. *Uçöniye zapiski Kazaxskoqo universiteta*, 18(2), 15–28.
- Məmmədov, R. H. (2023). Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsinin toponimlərində şəkilçilərin morfoloji-struktural inkişafı. *Elmi İş Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 17(5), 102–109. <https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/17/102-109>
- Murzayev, E. M. (1974). *Oçerki toponimiki*. Mısl.
- Nikonov, V. A. (1959). Geoqrafiya russkix suffiksov. *Onomastika*, 9, 5–21.
- Nikonov, V. A. (1965). *Vvedeniye v toponimiku*. Mısl.
- Şmilauer, B. (1958). *Toponomastikada kiçik tiplər metodu* [Slavyanşünaslıq əsərləri toplusu, IV Beynəlxalq Slavyanşünaslar Qurultayı]. Praqa.

Rəqəmsallaşmanın dilə təsiri: Süni intellektin dildə semantik bütövlüyü və sintaktik adekvatlığı "qavrama" səviyyəsi

Yeganə Qəhrəmanova

Xülasə. Rəqəmsallaşma dövründə təbii dillərin emalı (NLP) və Böyük Dil Modellərinin (LLM) inkişafı rəqəmsal dilçilik elminin mərkəzi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu tədqiqat işində Süni İntellekt (Sİ) sistemlərinin və Neyron Maşın Tərcüməsinin (NMT) müxtəlif tipoloji quruluşa malik dillərdə semantik bütövlüyü və sintaktik adekvatlığı qavrama dərəcəsi müqayisəli müstəvidə təhlil edilir. Tədqiqatın əsas məqsədi analitik (ingilis), flektiv (rus, alman) və aqqlütinativ (Azərbaycan, türk, fin) dillərin morfosintaktik xüsusiyyətlərinin Sİ-nin Transformer arxitekturası ilə qarşılıqlı təsirini öyrənmək, Azərbaycan dili misalında meydana çıxan spesifik semantik həllusinasiyaları və sintaktik yayınmaları aşkar etməkdir. Tədqiqatda keyfiyyət və kəmiyyət yönümlü kontent-analiz, tipoloji müqayisə və xəta tipologiyası metodlarından istifadə edilmişdir. Empirik təhlillər göstərir ki, Sİ modellərinin subword tokenizasiya (BPE/WordPiece) alqoritmləri analitik dillərdə yüksək dəqiqlik nümayiş etdirsə də, Azərbaycan dili kimi aqqlütinativ dillərdə çoxşəkilçilik (polimorfizm) səbəbindən leksik-semantik parçalanmaya yol açır. Eyni zamanda, Azərbaycan dilinin Mübtəda-Tamamlıq-Xəbər (SOV) yapısı uzun distantlı asılılıqlarda cümlə sonu xəbərin şəxs və zaman uzlaşmasının pozulması ilə nəticələnir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq, azresurslu aqqlütinativ dillər üçün morfoloji yönümlü tokenizatorların və dildaxili paralel korpusların zənginləşdirilməsi zərurəti əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: rəqəmsal dilçilik, süni intellekt, böyük dil modelləri (LLM), aqqlütinativ dillər, Azərbaycan dili, semantik bütövlük, sintaktik adekvatlıq, Neyron Maşın Tərcüməsi (NMT)

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: yegane.qehremanova.1976@mail.ru

Daxil oldu: 24 Fevral 2026; Qəbul edildi: 14 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyul 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Impact of Digitalization on Language: Artificial Intelligence's Level of "Comprehending" Semantic Integrity and Syntactic Adequacy in Language

Yegana Gahramanova

Abstract. In the era of digitalization, the development of Natural Language Processing (NLP) and Large Language Models (LLMs) has become a central research object of digital linguistics. This research analyzes, on a comparative scale, the degree to which Artificial Intelligence (AI) systems and Neural Machine Translation (NMT) comprehend semantic integrity and syntactic adequacy across languages with different typological structures. The main objective of the study is to explore the interaction between the morphosyntactic characteristics of analytic (English), inflected (Russian,

German), and agglutinative (Azerbaijani, Turkish, Finnish) languages with AI's Transformer architecture, as well as to uncover specific semantic hallucinations and syntactic deviations arising in the case of the Azerbaijani language. Structured according, the study employs qualitative and quantitative content analysis, typological comparison, and error typology methods. Empirical analyses demonstrate that while AI models' subword tokenization (BPE/WordPiece) algorithms exhibit high precision in analytic languages, they cause lexical-semantic fragmentation in agglutinative languages such as Azerbaijani due to polyaffixation (polymorphism). Simultaneously, the Subject-Object-Verb (SOV) structure of the Azerbaijani language leads to the disruption of person and tense agreement of sentence-final verbs in long-range dependencies. As a result of the study, the necessity of enriching language-internal parallel corpora and developing morphology-aware tokenizers for low-resource agglutinative languages is substantiated.

Keywords: digital linguistics, artificial intelligence, large language models (LLMs), agglutinative languages, Azerbaijani language, semantic integrity, syntactic adequacy, Neural Machine Translation (NMT)

Azerbaijan State Pedagogical University, PhD in Philology, Baku, Azerbaijan

E-mail: yegane.qehremanova.1976@mail.ru

Received: 24 February 2026; Accepted: 14 June 2026; Published online: 28 July 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Müasir dövrdə rəqəmsallaşma prosesləri cəmiyyətin sosial-iqtisadi strukturu ilə yanaşı, insan təfəkkürünün və ünsiyyətinin əsas vasitəsi olan təbii dillərin mövcudluq və inkişaf paradimalarını da köklü surətdə dəyişdirmişdir. Təbii Dilin Emalı (*Natural Language Processing – NLP*) və Böyük Dil Modellərinin (*Large Language Models – LLM*) gəlişi rəqəmsal dilçilik (*Digital Computational Linguistics*) fənninin qarşısında yeni nəzəri və praktiki suallar qoymuşdur. Süni İntellekt (Sİ) sistemlərinin insan dilini sadəcə formal-statistik səviyyədə deyil, semantik və sintaktik bütövlük müstəvisində nə dərəcədə "qavraması" günümüzün ən aktual elmi problemlərindən biridir (Vaswani et al., 2017). Tradisional maşın tərcüməsindən (statistik və qayda-əsaslı) dərin təlimə (*Deep Learning*) əsaslanan Neyron Maşın Tərcüməsinə (*Neural Machine Translation – NMT*) keçid dil vahidlərinin təhlilində böyük sıçrayış yaratmışdır. Lakin Sİ modellərinin arxitekturası (məsələn, Transformer, Self-Attention mexanizmləri) ilkin mərhələdə əsasən zəngin resurslu və analitik struktura malik dillər (xüsusən ingilis dili) üzərində optimallaşdırılmışdır (Manning, 2022). Bu vəziyyət strukturu analitik dillərdən kəskin fərqlənən flektiv və xüsusən aqqlütinativ dillərin rəqəmsal mühitdə adekvat təmsil olunmasında ciddi disbalans yaratmışdır.

Aqqlütinativ dil tipologiyasına mənsub olan Azərbaycan dili zəngin morfoloji strukturuna, şəkilçilərin söz kökünə riyazi dəqiqliklə ardıcıl calanması xüsusiyyətinə və sərbəst, lakin əsasən Mübtəda-Tamamlıq-Xəbər (*SOV*) modelinə söykənən sintaktik quruluşuna malikdir. Sİ modellərinin Azərbaycan dilindəki mətni emal edərkən nümayiş etdirdiyi semantik itkilər, hallıusinasiyalar və sintaktik uzlaşma xətalrı yalnız korpus həcmnin azlığı (*low-resource language*) ilə izah edilə bilməz; burada dilin strukturu ilə Sİ-nin riyazi-vektorial modeli arasındakı tipoloji uyğunsuzluq əsas rol oynayır (Sengupta et al., 2023; Vaswani et al., 2017; Zhang & Li, 2024).

Tədqiqatın məqsədi Sİ-nin dildə semantik bütövlüyü və sintaktik adekvatlığı "qavrama" səviyyəsini ümumi dilçilik konsepsiyaları çərçivəsində, müqayisəli-tipoloji aspektdə təhlil etməkdir. Bu məqsədi reallaşdırmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

1. Analitik, flektiv və aqqlütinativ dillərin morfosintaktik parametrlərinin Sİ-nin tokenizasiya və emal alqoritmləri ilə uyğunluq dərəcəsini müəyyən etmək.
2. Azərbaycan dili misalında Sİ-nin buraxdığı semantik (məna itkisi, idiomatik uydurmalar) və sintaktik (xəbərin itməsi, uzlaşma pozuntusu) xətalərin tipologiyasını çıxarmaq.
3. Azərbaycan dilinin rəqəmsal adekvatlığını artırmaq üçün nəzəri və praktiki model təklifləri irəli sürmək.

Metodlar

Tədqiqat işində fanlərarası metodoloji yanaşmadan – rəqəmsal dilçilik, tipoloji dilçilik və maşın təlimi nəzəriyyələrinin sintezindən istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın empirik bazasını formalaşdırmaq və Sİ-nin "qavrama" səviyyəsini ölçmək üçün kompleks metodik karkas tətbiq edilmişdir. Tədqiqatın empirik materialını formalaşdırmaq üçün 2024–2026-cı illər arasında açıq mənşəli rəqəmsal resurslardan, rəsmi paralel korpuslardan (*OPUS*, *TED2020*) və sintetik elmi-publisistik mətnlərdən istifadə olunaraq 500 cümlədən ibarət xüsusi test korpusu (benchmark dataset) tərtib edilmişdir.

Mətnlərin dilin müxtəlif funksional üslublarını adekvat təmsil etməsi üçün korpus 4 əsas diskurs kateqoriyası üzrə stratifikasiya olunmuşdur:

1. Bədii-publisistik diskurs (25%): İdiomatik ifadələr, frazeologizmlər, məcazi mənalar və milli-mədəni semantikanı bariz əks etdirən vahidlər (semantik bütövlüyün yoxlanılması üçün).
2. Elmi-akademik diskurs (25%): Mürəkkəb sintaktik konstruksiyalar, budaq cümləli mürəkkəb yapılar və sahə terminologiyası (sintaktik adekvatlığın yoxlanılması üçün).
3. Hüquqi-inzibati diskurs (25%): Uzun distantlı sintaktik asılılıqlar (*long-range dependencies*), şərti cümlələr və pasif struktur vahidləri.
4. Gündəlik-danışıq diskursu (25%): Sintaktik cəhətdən sərbəst, ellipsis (söz düşümü) və morfoloji baxımdan zəngin dialoji vahidlər.

Azərbaycan dilinin Sİ-dəki təmsilçilik dəqiqliyini obyektiv qiymətləndirmək üçün dillərarası tipoloji triangulyasiya yanaşması ilə dillər 3 tipoloji qrupa bölünərək müqayisəli təhlilə cəlb edilmişdir:

- Analitik tipologiya (Baza dili): *İngilis dili* – sabit söz sırası, zəngin resurslu və izolyasiya olunmuş morfoloji quruluş.
- Flektiv tipologiya: *rus və alman dilləri* – kökdən бүкүlmə, zəngin hal/şəxs kateqoriyası və nisbətən sərbəst söz sırası.
- Aqqlütinativ tipologiya: *Azərbaycan dili* (əsas obyekt) – *Türk və Fin dilləri* (müqayisə obyekt) – çoxşəkilçilik, quruluş və morfoloji zənginlik.

Tədqiqatın etibarlılığını təmin etmək üçün hibrid qiymətləndirmə modeli tətbiq olunmuşdur. Rəqəmsal dilçilik və filologiya sahəsində mətnlər 1–5 ballıq Likert şkalası üzrə semantik bütövlük sintaktik adekvatlıq meyarları ilə dəyərləndirilmişdir.

Tədqiqat üçün 3 fərqli dil tipini təmsil edən paralel və təktərəfli mətni korpuslar seçilmişdir:

- Analitik dil: ingilis dili;
- Flektiv dil: rus və alman dilləri;
- Aqqlütinativ dil: Azərbaycan dili (və müqayisə üçün türk, fin dilləri və morfoloji zənginlik).

Təhlil üçün müasir LLM modellərinin 2024–2026-cı illər versiyalarından istifadə olunaraq 500 bədii, publisistik, elmi və hüquqi cümlədən ibarət test korpusu (*benchmark set*) formalaşdırılmışdır.

BLEU (*Bilingual Evaluation Understudy*) və COMET (*Crosslingual Optimized Metric for Evaluation of Translation*) bal göstəriciləri müqayisə edilmişdir.

Nəticələr

Tədqiqat çərçivəsində aparılan empirik sınaqlar və korpus analizi göstərir ki, Süni İntellektin dili "qavrama" adekvatlığı doğrudan doğruya həmin dilin tipoloji mənsubiyyəti və morfoloji mürəkkəbliyi ilə tərs mütənəsbidir (Məmmədov və Rustamov, 2021). Sİ modellərinin mətnləri emal edərkən istifadə etdiyi Byte-Pair Encoding (BPE) və WordPiece alqoritmləri Azərbaycan dili kimi aqqlütinativ dillərdə süni semantik parçalanma yaradır. İngilis dilində bir söz orta hesabla 1.1–1.3 tokenə bölünürsə, Azərbaycan dilində bu göstərici 3.2–4.1 token arasında dəyişir (Abdullayev və Məmmədov, 2022; Məmmədli, 2023).

Nümunə 1 (Tokenizasiya disbalansı):

İngilis: unobtainium $\rightarrow$ [un, ob, tan, ium] (4 token)

Azərbaycan: dəqiqləşdirildiklərindəki $\rightarrow$ [dəq, iq, ləş, dir, il, dik, lər, in, dik, i] (10 token).

Bu vəziyyət Sİ-nin kontekst pəncərəsini (*context window*) lüzumsuz yerə doldurur, vektor fəzasında söz kökünün əsas leksik semantikasının zəifləməsinə və nəticədə semantik itkiyə gətirib çıxarır (Brown et al., 2020; Chowdhery, 2023; Manning, 2022). Sİ modellərinin müxtəlif dil tipləri üzrə sintaktik adekvatlıq və semantik bütövlük göstəriciləri avtomatik və ekspert qiymətləndirməsi əsasında aşağıdakı cədvəldə ümumiləşdirilmişdir:

Cədvəl 1

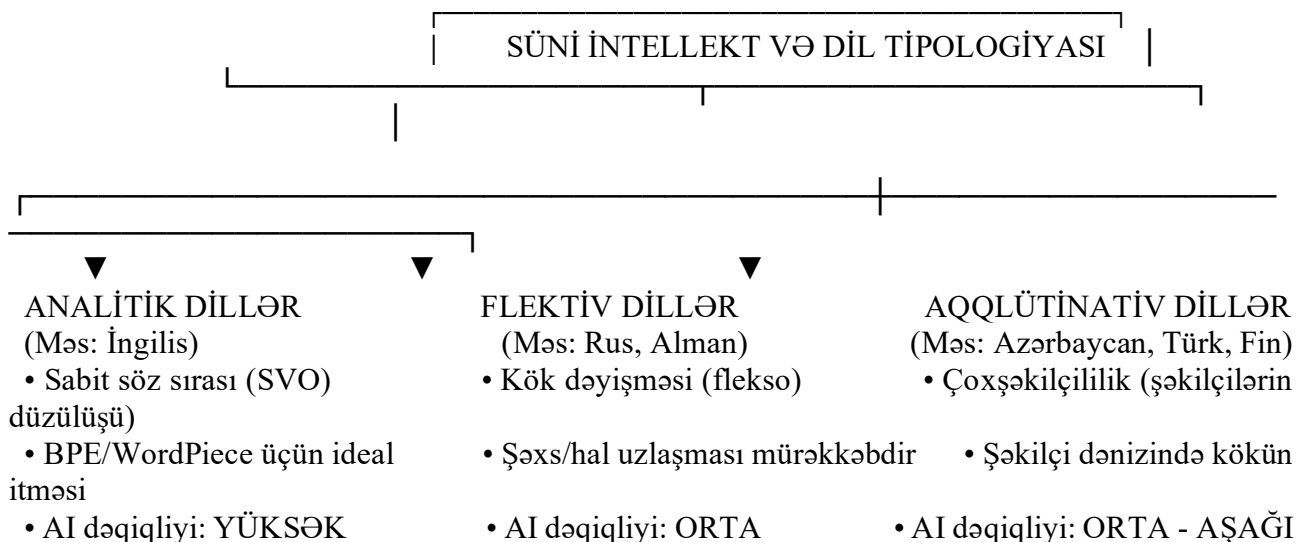
Dil Tipi	Nümunə Dil	Söz Sırası	Zaman və Şəxs Uzlaşması (1–5)	Semantik Bütövlük / İdiomlar (1–5)	Orta COMET Balı
Analitik	İngilis	SVO	4.85	4.70	0.88
Flektiv	Rus / Alman	Sərbəst / SOV	4.20	4.15	0.79
Aqqlütinativ	Türk	SOV	3.80	3.65	0.71
Aqqlütinativ	Azərbaycan	SOV	3.25	3.10	0.62

Mənbə. Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Azərbaycan dilində *SOV* (*mübtəda–tamamlıq–xəbər*) modelinin hökm sürməsi mürəkkəb cümlələrin tərcüməsində ciddi sintaktik fəsadlar törədir. Xüsusilə, baş cümlə ilə budaq cümlə arasında distant məsafə böyüdükcə, Sİ cümlənin sonunda gələn xəbəri əvvəlki mübtəda ilə uzlaşdırma bilmir və xəbəri ya yanlış şəxsə bağlayır, ya da inkarlıq/təsdiqlik kateqoriyasını təhrif edir.

Müzakirə

Eksperimentlərin nəticələri rəqəmsal dilçiliyin fundamental nəzəriyyələri və Sİ arxitekturasının məhdudiyyətləri kontekstində geniş müzakirə olunmalıdır.

Semantik uydurmalar (hallyusinasiya) və idiomatik qavrayış

Sİ sistemləri sözlərin statistik həmtəkrarlanması (*co-occurrence*) üzərində işlədiyindən, Azərbaycan dilindəki frazeoloji birləşmələrin və idiomaların dərin semantikasını "qavraya" bilmir. Tədqiqat zamanı bəlli olmuşdur ki, zəngin resurslu dillərdə məcazi mənalar vektorial fəzada sıx klasterlər əmələ gətirdiyi halda, Azərbaycan dilində bu klasterlər pərakəndədir. *Misal*: İngilis dilindəki *"To bite the bullet"* ifadəsi Sİ tərəfindən düzgün şəkildə *"Çətinliyə dözmək"* kimi semantik transformasiyaya uğradığı halda, Azərbaycan dilindəki *"Ürəyinə xal düşmək"* ifadəsi Sİ tərəfindən hərfən *"A spot fell on his/her heart"* kimi tərcümə olunaraq tam semantik deqradasiyaya uğrayır (Əhmədova, 2023, s. 20).

Sintaktik "gözləmə" və attention mexanizminin zəifliyi

Transformer modelinin *Self-Attention* mexanizmi nəzəri olaraq cümlədəki bütün sözlər arasında paralel əlaqə qurmalı olsa da, təcrübədə aqqlütinativ dillərdəki cümlə sonu xəbərlər "diqqət çəkisini" (*attention weight*) itirir. İngilis dili kimi SVO dillərində xəbər subyektdən dərhal sonra gəldiyindən Sİ üçün sintaktik zənciri bağlamaq asandır. Azərbaycan dilində isə xəbər cümlənin sonunda yer aldığı üçün, Sİ aralıq tamamlıqları və təyinləri emal edərkən xəbərin morfoloji əlamətlərini təhrif edir (Niu et al., 2021; Sengupta et al., 2023; Tourki & Besacier, 2022).

Dünya dilləri ilə müqayisəli müstəvidə azərbaycan dilinin yeri

Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan dili rəqəmsal təmsilçilik baxımından Türk dili ilə oxşar morfoloji problemləri paylaşsa da, dildaxili paralel korpusların və rəqəmsal resursların azlığı səbəbindən daha aşağı COMET və BLEU göstəriciləri nümayiş etdirir. Fin dili də aqqlütinativ struktura malikdir, lakin Avropa İttifaqının rəsmi dili olduğu üçün nəhəng paralel korpuslara malikdir və Sİ-nin Fin dilindəki sintaktik adekvatlığı Azərbaycan dilindən müqayisə olunmaz dərəcədə yüksəkdir. Bu fakt bir daha sübut edir ki, problem yalnız tipoloji deyil, həm də rəqəmsal resurs təminatı məsələsidir (Əliyev, 2021; Həsənlı, 2024; Qasımov, 2022).

Nəticə və təkliflər

Aparılan elmi tədqiqat və empirik təhlillər əsasında aşağıdakı yekun nəticələrə gəlinmişdir:

1. Rəqəmsallaşma dövründə Süni İntellektin dili "qavraması" dilin tipoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır. Mətn emalı alqoritmləri analitik dillər üçün optimallaşdırıldığından, Azərbaycan dili kimi aqqlütinativ dillər rəqəmsal mühitdə semantik və sintaktik baryerlərlə qarşılaşır.
2. BPE/WordPiece kimi standart subword tokenizatorlar Azərbaycan dilinin çoxşəkilçili yapısını xırda vahidlərə bölərək leksik semantikanı zədələyir və kontekst pəncərəsini effektivsiz edir.
3. Azərbaycan dilinin SOV cümlə modeli Sİ-nin məsafəli asılılıq alqoritmlərində zəncirvari sintaktik xətlər yaradır.

Elmi-praktiki təkliflər:

- Morfoloji yönümlü tokenizatorların yaradılması: Azərbaycan dili üçün söz kökünü və şəkilçiləri morfoloji sərhədlər üzrə tanıyan xüsusi *Morphology-Aware Tokenizers* (Morfostrukturlu Tokenizatorlar) hazırlanmalıdır.
- Milli paralel korpusların zənginləşdirilməsi: Azərbaycan dilində elmi, hüquqi, bədii və texniki sahələri əhatə edən, yüksək dəqiqliklə etiketlenmiş (*annotated*) açıq mənsəli mətni korpuslar yaradılmalıdır.
- LLM-lərin dildaxili fine-tuning-i: Sİ modellərinin Azərbaycan dili üzrə insan rəyi ilə möhkəmləndirilmiş təlimi (*RLHF - Reinforcement Learning from Human Feedback*) həyata keçirilməli, idiomatik və semantik uyğunsuzluqlar xüsusi instruction-tuning vasitəsilə aradan qaldırılmalıdır.

Ədəbiyyat

- Abdullayev, Ə. Z., Məmmədov, R. K. (2022). Azərbaycan dilinin sintaktik strukturunun rəqəmsal mühitdə modelləşdirilməsi problemləri. *Elmi iş*, 16(4), 45–52.
- Brown, T., Mann, B., Ryder, N., Subbiah, M., Kaplan, J. D., Dhariwal, P., ... & Amodei, D. (2020). Language models are few-shot learners. *Advances in Neural Information Processing Systems*, 33, 1877–1901.
- Chowdhery, A., Narang, S., Devlin, J., Bosma, M., Mishra, G., Roberts, A., ... & Fiedel, N. (2023). Palm: Scaling language modeling with pathways. *Journal of Machine Learning Research*, 24(240), 1–113.
- Əhmədova, S. M. (2023). Aqqlütinativ dillərdə maşın tərcüməsinin morfoloji dəqiqlik meyarları. *Qədim diyar*, 5(2), 18–26.
- Əliyev, T. H. (2021). Süni intellekt və təbii dilin emalı: Azərbaycan dili üçün korpus dilçiliyi məsələləri. *Elmi iş*, 15(8), 112–119.
- Həsənlı, N. A. (2024). Rəqəmsal dilçilikdə semantik hallıyusinasıyaların təhlili: Azərbaycan dili misalında. *Qədim diyar*, 6(1), 34–41.
- Qasımov, F. R. (2022). Türk dillərinin Neyron Maşın Tərcüməsində təmsilçiliyi və tokenizasiya problemləri. *Qədim diyar*, 4(3), 50–58.
- Manning, C. D. (2022). Human language understanding & reasoning: Artificial intelligence revisited. *Daedalus*, 151(2), 127–138.
- Məmmədli, C. Ə. (2023). Tərcümə texnologiyalarında SOV və SVO tipli dillərin sintaktik adekvatlığı. *Elmi iş*, 17(1), 88–95.
- Məmmədov, E., & Rustamov, S. (2021). Deep learning approaches for Natural Language Processing in Azerbaijani language. *ACM Transactions on Asian and Low-Resource Language Information Processing*, 20(5), 1–18.
- Niu, X., Denkowski, M., & Carpuat, Y. (2021). Evaluating morphological accuracy in machine translation for agglutinative languages. *Computational Linguistics*, 47(3), 615–642.

- Sengupta, S., Kumar, A., & Sharoff, S. (2023). Cross-lingual transfer and subword tokenization in low-resource Turkic languages. *Transactions of the Association for Computational Linguistics*, 11, 412–429.
- Tourki, A., & Besacier, L. (2022). Impact of subword segmentation on neural machine translation for morphologically rich languages. *Neurocomputing*, 488, 305–318.
- Vaswani, A., Shazeer, N., Parmar, N., Uszkoreit, J., Jones, L., Gomez, A. N., Kaiser, Ł., & Polosukhin, I. (2017). Attention is all you need. *Advances in Neural Information Processing Systems*, 30, 5998–6008.
- Zhang, Y., & Li, X. (2024). Hallucination mitigation in large language models for low-resource agglutinative languages. *IEEE/ACM Transactions on Audio, Speech, and Language Processing*, 32, 1105–1118.

Ali təhsil müəssisələrində rəqəmsal idarəetmə keyfiyyətinin təmin olunmasında təşkilati amillərin rolu

Aytac Fətəliyeva

Xülasə. Məqalədə ali təhsil müəssisələrində rəqəmsal idarəetmə keyfiyyətinin təmin olunmasında təşkilati amillərin rolu nəzəri baxımdan təhlil edilir. Tədqiqat çərçivəsində rəqəmsal transformasiya şəraitində idarəetmə keyfiyyətinə təsir edən əsas təşkilati amillər araşdırılmışdır. Aparılan təhlillər əsasında müəyyən olunur ki, rəqəmsal idarəetmənin effektivliyi yalnız texnoloji imkanlarla deyil, həm də idarəetmə strukturunun çevikliyi, qərarvermə proseslərinin səmərəliliyi, daxili koordinasiya, insan resurslarının rəqəmsal bacarıq səviyyəsi və liderlik yanaşmaları ilə bağlıdır. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, təşkilati amillər rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin tətbiqinə və onların səmərəli fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Bu baxımdan, rəqəmsal idarəetmə keyfiyyətinin yüksəldilməsi texnoloji imkanların inkişafı ilə yanaşı, təşkilati amillərin də təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Araşdırma göstərir ki, ali təhsil müəssisələrində akademik və inzibati heyətin rəqəmsal sərəfşəsinin yetərsizliyi innovativ idarəetmə modellərinin tətbiqini ləngidir və rəqəmsal idarəetmənin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Bu çərçivədə pedaqoji heyətin rəqəmsal bacarıqları tədrisin effektivliyini artırmaqla yanaşı, tələbələrə analitik təfəkkürün formalaşmasını şərtləndirən strateji amil kimi çıxış edir. Rəqəmsal texnologiyaların davamlı inkişafı isə müəllimlərin öz peşəkar bilik və bacarıqlarını müntəzəm olaraq təkmilləşdirməsini zəruri edir.

Açar sözlər: ali təhsil müəssisələri, rəqəmsal idarəetmə, təşkilati amillər, keyfiyyət təminatı, təhsil menecmenti

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: fatalizade.aytac@gmail.com

Daxil oldu: 3 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 14 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyul 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

The Role of Organizational Factors in Ensuring the Quality of Digital Management in Higher Education Institutions

Aytaj Fataliyeva

Abstract. The article examines the role of organizational factors in ensuring the quality of digital management in higher education institutions from a theoretical perspective. Within the scope of the study, the main organizational factors affecting management quality in the context of digital transformation were investigated. The analysis shows that the effectiveness of digital management is not only related to technological capabilities, but also to the flexibility of the management structure, the efficiency of decision-making processes, internal coordination, the level of digital skills of human resources, and leadership approaches. The study results indicate that organizational factors have a direct impact on the implementation of digital management systems and their effective functioning. In this regard, improving the quality of digital management requires not only the development of technological capabilities but also the improvement of organizational factors.

Insufficient digital competence among academic and administrative staff in higher education institutions hinders the implementation of innovative management models and negatively impacts the quality of digital governance. Within this framework, the digital skills of teaching staff serve as a strategic factor that not only enhances instructional efficiency but also shapes students' analytical thinking. Furthermore, the continuous evolution of digital technologies necessitates that educators regularly upgrade their professional knowledge and skills.

Keywords: higher education institutions, digital management, organizational factors, quality assurance, educational management

Azerbaijan State Pedagogical University, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: fatalizade.aytac@gmail.com

Received: 3 January 2026; Accepted: 14 June 2026; Published online: 28 July 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

XXI əsr rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunur. Bu inkişaf ali təhsil müəssisələrinin idarəetmə sistemlərində köklü dəyişiklikləri zəruri edir. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda da qeyd edilir ki, təhsil pillələri və səviyyələrinin beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması, müasir tələblərə cavab verən infrastrukturun yaradılması və rəqəmsal təhsil resurslarından istifadə imkanlarının genişləndirilməsi əsas hədəflər kimi müəyyən edilmişdir (“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”, 2013). Lakin mövcud təcrübələr göstərir ki, idarəetmə sahəsində keyfiyyətin təmin olunması yalnız texnoloji imkanlarla deyil, həm də təşkilati amillərlə şərtlənir. Təhsildə tətbiq olunan texnoloji avadanlıqların, innovativ sistemlərin və rəqəmsal alətlərin funksionallığı bilavasitə müəssisənin daxili təşkilati mühitindən və idarəetmə strukturunun çevikliyindən asılıdır. Mövcud şəraitdə əsas problemlərdən biri rəqəmsallaşma prosesində texnoloji infrastrukturun sürətlə inkişaf etməsinə baxmayaraq, idarəetmə strukturlarının bu dəyişikliklərə tam uyğunlaşa bilməməsidir. Bu uyğunsuzluq rəqəmsal idarəetmə keyfiyyətinin təmin olunmasında müəyyən çətinliklər yaradır.

İdarəetmə keyfiyyəti ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin və idarəetmə sisteminin səmərəlilik dərəcəsini müəyyən edən əsas göstəricilərdən biridir. N. Hüseynovanın da qeyd etdiyi kimi, müasir təhsilin keyfiyyət göstəricisi yalnız yüksək səviyyəli infrastruktur və texnoloji resurslarla deyil, həm də təlim-tədris prosesinin səmərəli şəkildə idarə olunması ilə müəyyən edilir (Hüseynova, 2021, s. 95). İdarəetmə keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi müxtəlif nəzəri yanaşmalar və modellər vasitəsilə həyata keçirilir. Bu sahədə ən geniş yayılmış modellərdən biri DeLone & McLean modelidir. Qeyd olunan modelə görə, informasiya sistemlərinin uğuru sistem və informasiya keyfiyyəti, istifadə səviyyəsi, istifadəçi məmnuniyyəti, həmçinin əldə olunan nəticələr əsasında müəyyən olunur (DeLone & McLean, 2003). Bu yanaşmadan görünür ki, rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin effektivliyi yalnız texnoloji xüsusiyyətlərlə deyil, onların istifadə olunduğu təşkilati mühitlə də sıx bağlıdır. Bu kontekstdə ali təhsil müəssisələrində təşkilati amillər — idarəetmə strukturu, qərarvermə mexanizmləri, daxili koordinasiya, insan resurslarının rəqəmsal bacarıqları və liderlik yanaşmaları rəqəmsal sistemlərin uğuruna birbaşa təsir göstərən əsas amillər kimi çıxış edir. Ali təhsil müəssisələrində rəqəmsal idarəetmə keyfiyyətinin təmin olunması texnoloji imkanlarla yanaşı, təşkilati amillərdən də asılıdır. Bu baxımdan, təşkilati amillərin idarəetmə proseslərinə təsirinin araşdırılması aktual məsələlərdən biridir.

Tədqiqatın məqsədi ali təhsil müəssisələrində rəqəmsal idarəetmə keyfiyyətinə təsir edən təşkilati amilləri nəzəri cəhətdən təhlil etmək, onların idarəetmə prosesində rolunu müəyyənləşdirmək və keyfiyyətin yüksəldilməsinə təsir edən istiqamətləri araşdırmaqdır.

Metodlar

Tədqiqat nəzəri xarakter daşıyır və ədəbiyyat təhlili metoduna əsaslanır. Tədqiqat zamanı mövzu ilə bağlı yerli və xarici elmi mənbələr, eləcə də normativ-hüquqi sənədlər təhlil edilmişdir. Əldə olunan məlumatlar ümumiləşdirilmiş və rəqəmsal idarəetmə keyfiyyətinə təsir göstərən əsas təşkilati amillər müəyyən edilmişdir.

Nəticələr

Rəqəmsal transformasiya prosesləri ali təhsil müəssisələrində mövcud idarəetmə sistemlərinin inkişafını şərtləndirən əsas amillərdən biridir. “Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal İnkişaf Konsepsiyası”nda da qeyd edildiyi kimi, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi çevikliyin artmasına, informasiya axınının sürətlənməsinə və qərarvermə mexanizmlərinin optimallaşdırılmasına şərait yaradır (“Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal İnkişaf Konsepsiyası”, 2025). Bununla yanaşı, rəqəmsal transformasiya ali təhsil müəssisələrində keyfiyyət təminatı sistemlərinin dəyişən tələblərə uyğun şəkildə yenilənməsini və təkmilləşdirilməsini də zəruri edir (Muştaqov, 2021, s. 631). Eyni zamanda, rəqəmsal transformasiyanın effektivliyi yalnız texniki imkanlarla məhdudlaşmır, həm də insan kapitalının, xüsusilə müəllim və inzibati heyətin rəqəmsal bacarıq səviyyəsi ilə müəyyən olunur (Təzəxanov, 2025, s. 79).

Rəqəmsallaşma proseslərinin genişlənməsi ali təhsil müəssisələrində idarəetmə yanaşmalarının yenilənməsini daha da aktuallaşdırmışdır. Xüsusilə ali təhsil sistemi əmək bazarı və sosial-iqtisadi dəyişikliklərlə sıx əlaqəli olduğundan rəqəmsal transformasiya bu sahədə daha intensiv şəkildə müşahidə olunur (Babayeva, 2025, s. 94). Məhz bu səbəbdən rəqəmsal idarəetmə proseslərinin effektivliyinə təsir göstərən təşkilati amillərin ayrıca nəzərdən keçirilməsi vacib hesab olunur. Təşkilati amillər ali təhsil müəssisələrinin daxili idarəetmə mühitini formalaşdıran struktur, prosedur və insan resursları ilə bağlı elementləri özündə əks etdirir və idarəetmə proseslərinin səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir. Aparılan ədəbiyyat təhlili əsasında rəqəmsal idarəetmə keyfiyyətinə təsir göstərən əsas təşkilati amillər sistemləşdirilmiş və aşağıdakı cədvəldə təqdim olunmuşdur:

Cədvəl 1

Rəqəmsal idarəetmə keyfiyyətinə təsir edən təşkilati amillər

Təşkilati amillər	Əsas xüsusiyyətləri	Rəqəmsal idarəetməyə təsiri
İdarəetmə strukturu	Çevik təşkilati quruluş	İdarəetmə proseslərinin operativ və çevik təşkili
İnsan resursları	Rəqəmsal bacarıqların inkişafı	Rəqəmsal mühitə uyğunlaşma səviyyəsinin artması
Daxili koordinasiya	Bölmələrarası əməkdaşlıq və informasiya mübadiləsi	Daxili kommunikasiya və əməkdaşlığın gücləndirilməsi
Liderlik	Strateji və innovativ yanaşma	Təşkilati dəyişikliklərin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi
Qərarvermə	Məlumat əsaslı qərarvermə yanaşması	Daha effektiv və əsaslandırılmış qərarların qəbulu

Mənbə. Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəldə təqdim olunan amillər rəqəmsal idarəetmə keyfiyyətinin təmin olunmasında mühüm rol oynayan əsas təşkilati amilləri əhatə edir. Onların təhlili rəqəmsal idarəetmə keyfiyyətinə təsir mexanizmlərinin daha aydın şəkildə müəyyənəşdirilməsinə imkan yaradır.

Müzakirə

Mövcud ədəbiyyatlarda da qeyd olunduğu kimi, rəqəmsal transformasiya təşkilati dəyişikliklərlə sıx bağlıdır və bu proses idarəetmə strukturunun və liderlik yanaşmalarının yenidən formalaşmasını şərtləndirir (Sezer & Boran, 2026, s. 382). Eyni zamanda, təşkilati mühit və onun tərkib hissəsi olan təşkilati mədəniyyət bu sistemlərin effektiv tətbiqi və davamlılığı baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. İnnovasiyaya açıq olmayan təşkilati mühitlərdə bu sistemlərin tətbiqi çox vaxt formal xarakter daşıyır və idarəetmə proseslərinə tam inteqrasiya olunmur. Nəticədə, zəif təşkilati mühit rəqəmsal idarəetmənin səmərəliliyini məhdudlaşdırır.

Rəqəmsal idarəetmənin mühüm üstünlüklərindən biri qərarvermə prosesində məlumatlardan daha səmərəli istifadə imkanları yaratmasıdır. Müasir rəqəmsal sistemlər müxtəlif fəaliyyət istiqamətləri üzrə məlumatların toplanmasına, emalına və təhlilinə şərait yaradır. Bu isə idarəetmə qərarlarının daha əsaslandırılmış şəkildə qəbul edilməsinə imkan verir. Məlumat əsaslı idarəetmə yanaşması ali təhsil müəssisələrində fəaliyyət nəticələrinin qiymətləndirilməsi, resursların idarə olunması və strateji planlaşdırmanın təkmilləşdirilməsi baxımından vacib rol oynayır.

Eyni zamanda, təşkilati amillərin effektivliyi insan resurslarının rəqəmsal hazırlıq səviyyəsindən də asılıdır. Ali təhsil müəssisələrində akademik və inzibati heyətin rəqəmsal bacarıqlarının aşağı olması yeni idarəetmə modellərinin tətbiqini çətinləşdirir və rəqəmsal idarəetmə keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Bu baxımdan, müəllimlərin rəqəmsal bacarıqları tədris prosesinin keyfiyyətinə və tələbələrin analitik düşünmə bacarıqlarının formalaşmasına birbaşa təsir göstərən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı müəllimlərin daim öz bilik və bacarıqlarını yeniləməsinə zəruri edir (İsfəndiyarova və b., 2025). Bu baxımdan, insan kapitalının inkişafı təşkilati mühitin gücləndirilməsində əsas şərtlərdən biri hesab olunur. Eyni zamanda, rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin effektivliyi yalnız insan resurslarının bacarıqları ilə deyil, həm də bu sistemlərin istifadəçilər tərəfindən qəbul olunma səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, e-təhsil və rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin uğuru onların texniki xüsusiyyətlərindən əlavə, istifadəçilərin sistemə münasibəti, məmnunluğu və adaptasiya səviyyəsi ilə sıx bağlıdır. Bu səbəbdən ali təhsil müəssisələrində rəqəmsal sistemlərin dayanıqlı və effektiv tətbiqi üçün istifadəçi davranışları və qəbul etmə amilləri mühüm rol oynayır (Al Mulhem, 2020).

Rəqəmsal idarəetmə keyfiyyətinin yüksəldilməsində liderlik yanaşmaları da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ənənəvi təhsil idarəetmə modellərində rəhbərlik daha çox bürokratik və iyerarxik idarəetmə prinsiplərinə əsaslanırdı. Lakin rəqəmsal transformasiya şəraitində rəhbərlərdən daha çevik, innovativ və adaptiv idarəetmə bacarıqları tələb olunur. Bu kontekstdə liderlik yalnız formal idarəetmə funksiyası kimi deyil, eyni zamanda təşkilat daxilində qarşılıqlı əlaqələr, koordinasiya və təsir mexanizmləri əsasında formalaşan sosial proses kimi qiymətləndirilir. Yəni liderlik idarəetmə subyektləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin nəticəsi olaraq meydana çıxır və təşkilati dəyişikliklərin yönləndirilməsində əhəmiyyətli təsir göstərir (Ehlers, 2020, s. 8).

Rəqəmsal transformasiya şəraitində təhsil müəssisələrinin rəhbərləri yalnız idarəetmə proseslərini təşkil etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda rəqəmsal texnologiyaların pedaqoji və inzibati proseslərə inteqrasiyasını təmin edən strateji subyekt kimi çıxış edirlər. Xüsusilə hibrid və onlayn təhsil modellərinin genişlənməsi liderlərdən rəqəmsal bacarıqlara əsaslanan qərarvermə, məlumatların təhlili və rəqəmsal təhlükəsizlik prinsiplərinə uyğun idarəetmə bacarıqları tələb edir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsal infrastrukturun mövcudluğu uğurlu transformasiya üçün kifayət

etmir. Əsas amil həmin infrastrukturdan istifadə strategiyası və liderlik yanaşmasıdır. Eyni texnoloji imkanlara malik olan təhsil müəssisələri arasında fərqli nəticələrin yaranması da məhz idarəetmə və liderlik xüsusiyyətləri ilə izah olunur. Bu baxımdan, rəqəmsal liderlik təhsil müəssisələrində transformasiya proseslərinin effektivliyini müəyyən edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir (Şahin, 2025, s. 131). Rəqəmsal texnologiyalar ali təhsil müəssisələrində yalnız daxili idarəetmə proseslərinin avtomatlaşdırılmasına deyil, ümumi idarəetmə sisteminin yenilənməsinə də təsir göstərir. Bu baxımdan, mövcud idarəetmə yanaşmalarının rəqəmsal mühitin tələblərinə uyğunlaşdırılması zəruri xarakter daşıyır (Axundov, 2026, s. 46).

Ümumilikdə, rəqəmsal platformaların tətbiqi ali təhsil müəssisələrində inzibati və təşkilati proseslərin daha çevik və əlaqələndirilmiş şəkildə həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin effektivliyi yalnız texnoloji imkanlardan deyil, həm də təşkilati amillərin idarəetmə proseslərinə inteqrasiya səviyyəsindən asılıdır. Bu baxımdan, rəqəmsal texnologiyaların təşkilati amillərlə uyğunlaşdırılmış şəkildə tətbiqi ali təhsil müəssisələrində idarəetmə keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

Bununla yanaşı, rəqəmsal idarəetmə keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi yalnız texniki göstəricilərlə məhdudlaşmır. İdarəetmə keyfiyyətinin ölçülməsində istifadəçi məmnunluğu, qərarvermə prosesinin operativliyi, informasiya axınının şəffaflığı və idarəetmə fəaliyyətinin səmərəliliyi kimi göstəricilər mühüm əhəmiyyət daşıyır. Həmin göstəricilər təşkilati amillərlə birbaşa əlaqəlidir və bu amillərin inkişaf səviyyəsi rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin real nəticələrini müəyyən edir. Bu baxımdan, rəqəmsal transformasiyanın uğuru yalnız struktur dəyişikliklərlə deyil, həm də idarəetmə nəticələrinin ölçülə bilən göstəricilər əsasında qiymətləndirilməsi ilə xarakterizə olunur.

Nəticə

Aparılan nəzəri təhlil göstərir ki, ali təhsil müəssisələrində rəqəmsal idarəetmə keyfiyyətinin yüksəldilməsi yalnız texnoloji infrastrukturun mövcudluğu ilə deyil, həm də təşkilati və institusional mühitlə sıx bağlıdır. Rəqəmsal transformasiya idarəetmə proseslərini optimallaşdırsa da, onun səmərəliliyi mövcud idarəetmə strukturlarının bu dəyişikliklərə uyğunlaşma səviyyəsindən asılıdır. İdarəetmə strukturunun çevikliyi, rəhbərliyin yanaşması, əməkdaşların rəqəmsal bacarıqları və daxili koordinasiya mexanizmləri rəqəmsal idarəetmə keyfiyyətini müəyyən edən əsas amillər kimi çıxış edir. Bu amillər qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir və onlardan hər hansı birində yaranan zəiflik ümumi idarəetmə nəticələrinə mənfi təsir göstərə bilər.

Eyni zamanda müəyyən edilmişdir ki, ənənəvi idarəetmə yanaşmaları rəqəmsal mühitin sürətli dəyişikliklərinə tam uyğunlaşa bilmir. Bu isə bəzi hallarda qərarvermə prosesində gecikmələrə və idarəetmədə çevikliyin azalmasına səbəb olur. Bu səbəbdən ali təhsil müəssisələrində idarəetmə modellərinin daha çevik və rəqəmsal yönümlü prinsiplər əsasında inkişaf etdirilməsi zəruri hesab olunur.

Ümumilikdə, nəticələr göstərir ki, rəqəmsal idarəetmənin effektivliyi yalnız texnoloji infrastrukturdan deyil, həm də təşkilati uyğunlaşma səviyyəsindən asılıdır. Buna görə də idarəetmə keyfiyyətinin yüksəldilməsi texnoloji və təşkilati inkişafın paralel şəkildə həyata keçirilməsini, eləcə də rəqəmsal idarəetmə nəticələrinin ölçülə bilən göstəricilər əsasında sistemli şəkildə qiymətləndirilməsini tələb edir.

Ədəbiyyat

- Al Mulhem, A. (2020). Investigating the effects of quality factors and organizational factors on university students' satisfaction of e-learning system quality. *Cogent Education*, 7(1), 1–16. <https://doi.org/10.1080/2331186X.2020.1787004>
- Axundov, Ə. (2026). Rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesində tətbiqinin pedaqoji əsasları. *Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 8(2), 45–49. <https://doi.org/10.36719/2706-6185/56/45-49>
- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (2013, 24 oktyabr). *Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası*. E-qanun.az. <https://e-qanun.az/framework/26674>
- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (2025, 16 yanvar). *Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal İnkişaf Konsepsiyası*. E-qanun.az. <https://e-qanun.az/framework/58765>
- Babayeva, X. (2025). Təhsilin idarə edilməsində yeni mərhələ. “İdarəetmə və təhsildə rəqəmsallaşdırma” mövzusunda II Respublika Elmi Konfransının materialları (s. 94–96). Naxçıvan Dövlət Universiteti.
- DeLone, W. H., & McLean, E. R. (2003). The DeLone and McLean model of information systems success: A ten-year update. *Journal of Management Information Systems*, 19(4), 9–30. <https://doi.org/10.1080/07421222.2003.11045748>
- Ehlers, U. D. (2020). Digital leadership in higher education. *Journal of Higher Education Policy and Leadership Studies*, 1(3), 6–14. <https://doi.org/10.29252/johepal.1.3.6>
- Hüseynova, N. (2021). Təhsildə keyfiyyətin təmin olunmasının pedaqoji əsasları. *Azərbaycan məktəbi*, (1), 95–100.
- İsfəndiyarova, Ü., İsmayılova, P., & Əlizadə, N. (2025). Ali təhsildə rəqəmsal transformasiya və müəllimlərin rəqəmsal qabiliyyətləri. “İdarəetmə və təhsildə rəqəmsallaşdırma” mövzusunda II Respublika Elmi Konfransının materialları (s. 161–163). Naxçıvan Dövlət Universiteti.
- Muştaqov, Ə. (2021). Ali təhsil müəssisələrində effektiv keyfiyyət təminatı: Rəqəmsal transformasiya. *Gənc tədqiqatçıların V Beynəlxalq elmi konfransının materialları* (s. 630–633). Bakı Mühəndislik Universiteti.
- Sezer, S., & Boran, O. (2026). Dijitalleşme sürecinde eğitim yönetiminin dönüşümü ve liderlik stratejileri. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(42), 381–389. <https://doi.org/10.52096/usbd.10.42.19>
- Şahin, M. (2025). Eğitim yönetiminde dijital liderlik. *Mustafa Kemal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9(16), 129–154. <https://doi.org/10.56677/mkuefder.1756295>
- Təzəxanov, S. (2025). Təhsil sistemində rəqəmsal transformasiyanın idarəetmə modelləri: Azərbaycan və beynəlxalq təcrübələrin müqayisəli təhlili. *Elmi İş Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 19(10), 74–82. <https://doi.org/10.36719/2663-4619/122/74-82>

“Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-də iqtisadi effektivliyin ölçülməsi və audit proseslərinin analizi

Tanırverdi Əmiraslanlı

Xülasə. “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-də iqtisadi effektivliyin ölçülməsi və audit proseslərinin analizi müasir iqtisadi idarəetmənin mühüm elementlərindən biridir. Dəmir yolu sektoru Azərbaycanın nəqliyyat infrastrukturunun əsas sütunlarından biri olmaqla yanaşı, ölkənin beynəlxalq tranzit potensialının artırılmasında və regional iqtisadi integrasiyada mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, iqtisadi effektivliyin ölçülməsi və audit mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi həm maliyyə dayanıqlığının, həm də əməliyyat səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edir. Günümüzün iqtisadi reallıqlarında idarəetmənin keyfiyyətini yüksəltmək üçün müəssisələrin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və audit mexanizmlərinin təhlili mühüm zərurətdir. İqtisadi səmərəlilik anlayışı, sərəncamda olan resurslardan istifadə etməklə ən yüksək faydalılıq göstəricisinə nail olunmasını ifadə edir. Məqalədə iqtisadi effektivliyin qiymətləndirilməsi üçün maliyyə göstəriciləri, əməliyyat performans, resurs istifadəsi, investisiya gəlirliliyi və risk idarəetməsi kimi meyarlar araşdırılmışdır. Eyni zamanda audit proseslərinin daxili və xarici aspektləri, beynəlxalq audit standartlarının tətbiqi, rəqəmsal audit texnologiyaları və daxili nəzarət sistemlərinin rolu təhlil edilmişdir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, rəqəmsallaşma, innovativ texnologiyaların tətbiqi və beynəlxalq standartlara uyğun audit sistemləri “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-nin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: iqtisadi effektivlik, audit, dəmir yolu, maliyyə göstəriciləri, daxili nəzarət, risklərin idarə olunması, IFRS, ISA, rəqəmsal audit, KPI

Bakı Biznes Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: tanirverdi55555@gmail.com

Daxil oldu: 17 Fevral 2026; Qəbul edildi: 30 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyul 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Economic Efficiency Measurement and Audit Process Analysis in “Azerbaijan Railways” CJSC

Tanırverdi Amiraslanlı

Abstract. Measuring economic efficiency and analyzing audit processes at Azerbaijan Railways CJSC are important components of modern management systems. The railway sector is one of the key pillars of Azerbaijan’s transport infrastructure and plays an essential role in increasing the country’s transit potential and regional economic integration. This article examines economic efficiency evaluation criteria including financial indicators, operational performance, resource utilization, return on investment, and risk management. It also analyzes internal and external audit processes, the application of international audit standards, digital audit technologies, and internal control systems. In the context of modern economic realities, assessing the economic efficiency of enterprises and analyzing auditing mechanisms are crucial for enhancing governance quality.

The concept of economic efficiency implies achieving the maximum possible outcome through the utilization of available resources.

The results of the study indicate that digitalization, innovative technologies, and compliance with international audit standards significantly contribute to improving the economic efficiency of Azerbaijan Railways CJSC.

Keywords: *economic efficiency, audit, railway, financial indicators, internal control, risk management, IFRS, ISA, digital audit, KPI*

Baku Business University, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: tanirverdi55555@gmail.com

Received: 17 February 2026; Accepted: 30 June 2026; Published online: 28 July 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Azərbaycanın geostrateji mövqeyi onu beynəlxalq nəqliyyat sistemində mühüm tranzit qovşağına çevirmişdir. Xüsusilə Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizləri çərçivəsində ölkənin tranzit imkanlarının genişləndirilməsi iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas prioritetlərindən biridir. Bu baxımdan dəmir yolu sektoru iqtisadiyyatın strateji sahəsi kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Azərbaycan Dəmir Yolları QSC, 2024; Porter, 1985). “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC ölkənin logistika və yükdaşıma sisteminin əsas iştirakçılarından biridir. Şirkətin fəaliyyətinin səmərəli təşkili yalnız daxili bazarda deyil, həm də beynəlxalq ticarət əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynayır. Müasir iqtisadi şəraitdə qurumun iqtisadi effektivliyinin ölçülməsi və audit sistemlərinin təhlili idarəetmə keyfiyyətinin artırılması baxımından zəruridir (İqtisadi araşdırmalar jurnalı, 2023; PwC, 2024). İqtisadi effektivlik dedikdə, mövcud resurslardan maksimum nəticə əldə olunması başa düşülür. Bu göstərici gəlirlərin xərclərə nisbəti, investisiyaların gəlirliliyi və əməliyyat məhsuldarlığı vasitəsilə ölçülür. Audit isə bu göstəricilərin obyektivliyini və etibarlılığını yoxlayan əsas nəzarət mexanizmidir.

İqtisadi effektivliyin nəzəri əsasları

İqtisadi effektivlik müəssisənin maliyyə və qeyri-maliyyə resurslarının optimal istifadəsi nəticəsində əldə olunan nəticələrin səviyyəsini ifadə edir. Bu göstərici idarəetmə qərarlarının keyfiyyətini ölçmək üçün əsas meyarlardan biridir (Azərbaycan Dəmir Yolları QSC, 2024).

Dəmir yolu sektorunda iqtisadi effektivlik aşağıdakı əsas göstəricilər üzrə qiymətləndirilir:

- Gəlirlilik səviyyəsi;
- Xərc strukturu;
- Aktivlərin dövriyyə sürəti;
- Kapital qoyuluşlarının geri dönüşü (ROI);
- Əməliyyat mənfəət marjası;
- Daşınma həcmi və vaxtında çatdırılma göstəriciləri.

Bu göstəricilər vasitəsilə müəssisənin həm cari, həm də strateji fəaliyyətinin nəticələri ölçülə bilər. Xüsusilə kapital tutumlu sahə olan dəmir yolu sektorunda investisiyaların geri dönüşünün təhlili xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müasir yanaşmalarda KPI (Key Performance Indicators) sistemi iqtisadi effektivliyin ölçülməsində geniş istifadə edilir. KPI göstəriciləri vasitəsilə müəssisənin məhsuldarlığı, vaxt itkiləri, enerji istehlakı və əməliyyat xərcləri qiymətləndirilir (PECD, 2023).

Metodlar

Tədqiqatda “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-nin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün maliyyə əmsalları analizi (ROA, ROE, EBITDA) və müqayisəli iqtisadi təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Şirkətin daxili və xarici audit proseslərinin qiymətləndirilməsində risk-yönümlü audit yanaşması və uyğunluq audit (compliance audit) üsulları tətbiq edilmişdir. Toplanmış göstəricilərin emalı və strateji idarəetmənin təhlili üçün işə Balanslaşdırılmış Göstəricilər Sistemi (BSC) və SWOT təhlil metodologiyasından yararlanılmışdır.

Nəticələr

“Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC kimi iri dövlət müəssisələrində iqtisadi effektivliyin ölçülməsi kompleks yanaşma tələb edir. Burada yalnız maliyyə nəticələri deyil, həmçinin əməliyyat performans, xidmət keyfiyyəti, resurs istifadəsi və risk faktorları da qiymətləndirilməlidir. İqtisadi effektivliyin qiymətləndirilməsində ilk növbədə maliyyə göstəricilərinə diqqət yetirilir. Bunlara ümumi gəlir, xalis mənfəət, EBITDA, əməliyyat xərcləri və rentabellik göstəriciləri daxildir. Maliyyə təhlili vasitəsilə müəssisənin gəlir yaratmaq qabiliyyəti və xərcləri idarə etmə səviyyəsi müəyyən edilir. Məsələn, yükdaşımadan əldə edilən gəlirlərin ümumi əməliyyat xərclərinə nisbəti şirkətin iqtisadi dayanıqlılığını xarakterizə edən əsas göstəricilərdən biridir (COSO, 2013; KPMG, 2024).

Bununla yanaşı, xərc analizi də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dəmir yolu sektorunda əsas xərclər adətən aşağıdakı istiqamətlər üzrə formalaşır:

- infrastrukturun saxlanması və təmiri;
- enerji və yanacaq xərcləri;
- əməkhaqqı fondu;
- lokomotiv və vaqon parkının amortizasiyası;
- informasiya texnologiyaları və idarəetmə sistemləri.

Bu xərclərin optimallaşdırılması iqtisadi effektivliyin yüksəldilməsinə birbaşa təsir göstərir. Xüsusilə enerji sərfiyyatının azaldılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər uzunmüddətli dövrdə əhəmiyyətli qənaət yarada bilər. Elektriklə işləyən lokomotivlərin payının artırılması və enerji monitoring sistemlərinin tətbiqi xərclərin azalmasına səbəb olur (Azərbaycan Dəmir Yolları QSC, 2024). İqtisadi effektivliyin ölçülməsində məhsuldarlıq göstəriciləri də vacibdir. Bir işçiyə düşən daşınma həcmi, bir lokomotiv üzrə orta məhsuldarlıq və vaqonların istifadə əmsalı kimi indikatorlar əməliyyat performansının qiymətləndirilməsində istifadə edilir. Bu göstəricilər müəssisədə resurs bölgüsünün nə dərəcədə optimal olduğunu müəyyən etməyə imkan verir.

Benchmarking yanaşması da səmərəliliyin qiymətləndirilməsində geniş tətbiq olunur. Müqayisəli təhlil vasitəsilə “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-nin fəaliyyəti digər ölkələrin dəmir yolu şirkətləri ilə müqayisə edilə bilər. Xüsusilə Türkiyə, Qazaxıstan və Rusiya kimi regional logistika mərkəzlərinin təcrübəsi bu baxımdan faydalıdır. Müqayisə nəticəsində əməliyyat boşluqları və inkişaf imkanları daha aydın görünür (KPMG, 2014; Porter, 1985).

Audit proseslərinin mahiyyəti və rolu

Audit müəssisənin maliyyə və əməliyyat fəaliyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsinə xidmət edən əsas idarəetmə alətidir. Audit vasitəsilə maliyyə hesabatlarının düzgünlüyü, qanunvericiliyə uyğunluğu və daxili nəzarət mexanizmlərinin effektivliyi yoxlanılır (İqtisadi araşdırmalar jurnalı, 2023). “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-də audit prosesləri aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparıla bilər:

- maliyyə audit;
- əməliyyat audit;
- uyğunluq audit;

- informasiya sistemləri auditi;
- daxili nəzarət auditi.

Maliyyə auditi maliyyə hesabatlarının düzgün tərtib edilməsini və hesabatların beynəlxalq standartlara uyğunluğunu qiymətləndirir. Burada əsas məqsəd hesabat istifadəçilərinə etibarlı informasiya təqdim etməkdir. Əməliyyat auditi müəssisənin fəaliyyət proseslərinin səmərəliliyini qiymətləndirir. Bu audit növü xüsusilə dəmir yolu sektorunda böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki əməliyyat gecikmələri və resurs israfı birbaşa maliyyə nəticələrinə təsir edir. Daxili audit isə risklərin erkən aşkar olunmasına və nəzarət prosedurlarının təkmilləşdirilməsinə xidmət edir. Effektiv daxili audit sistemi müəssisədə səhv və sui-istifadə hallarının qarşısını almaqda mühüm rol oynayır (Kaplan & Norton, 1996; PwC, 2024).

Beynəlxalq audit standartlarının tətbiqi

Qloballaşan iqtisadi mühitdə beynəlxalq audit standartlarının tətbiqi müəssisələrin etibarlılığını artıran əsas amillərdəndir. “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC üçün xüsusilə aşağıdakı standartlar aktualdır:

- IFRS (Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları)
- ISA (Beynəlxalq Audit Standartları)
- COSO Internal Control Framework

IFRS standartlarının tətbiqi maliyyə hesabatlarının şəffaflığını artırır və beynəlxalq investorlar üçün müqayisə edilə bilən hesabatlılıq yaradır. Bu, xarici investisiya cəlbi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır (COSO, 2013). ISA standartları isə audit prosedurlarının vahid metodologiya əsasında aparılmasını təmin edir. Risk əsaslı audit yanaşması audit resurslarının daha effektiv istifadəsinə imkan yaradır (İqtisadi araşdırmalar jurnalı, 2023; Məmmədova, 2025).

COSO modeli daxili nəzarət mühitinin qiymətləndirilməsində mühüm çərçivə hesab olunur. Bu model 5 əsas komponentdən ibarətdir:

1. Nəzarət mühiti
2. Risklərin qiymətləndirilməsi
3. Nəzarət fəaliyyətləri
4. İnformasiya və kommunikasiya
5. Monitoring

Bu komponentlərin effektiv işləməsi audit keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir.

Müasir dövrdə rəqəmsallaşma audit peşəsini əhəmiyyətli dərəcədə transformasiya etmişdir. Ənənəvi audit yanaşmaları əsasən nümunə seçimlərinə əsaslandığı halda, rəqəmsal audit sistemləri bütün məlumat bazasının tam analizinə imkan yaradır. Bu isə audit keyfiyyətini yüksəltməklə yanaşı risklərin daha erkən aşkar edilməsini təmin edir (Standardization, 2024a; Standardization, 2024b).

“Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC kimi iri həcmli əməliyyatlar aparan müəssisələrdə böyük verilənlər (Big Data), maşın öyrənməsi (Machine Learning) və süni intellekt alətlərinin tətbiqi audit proseslərini daha səmərəli edir. Bu texnologiyalar aşağıdakı üstünlükləri təmin edir:

- Anomaliyaların avtomatik aşkarlanması;
- Fraud (dələduzluq) risklərinin erkən identifikasiyası;
- Real-time monitoring;
- Əməliyyat gecikmələrinin təhlili;
- Risk əsaslı audit planlaması.

Müzakirə

Süni intellekt xüsusilə böyük həcmli tranzaksiya məlumatlarının təhlilində yüksək fayda verir. Məsələn, alış, satış və logistik əməliyyatlarda normadan kənar nümunələrin müəyyən edilməsi auditorlara daha hədəfli prosedurlar qurmağa imkan yaradır. Bu, həm audit xərclərini azaldır, həm də auditin dəqiqliyini artırır. Rəqəmsal audit platformalarının tətbiqi daxili audit funksiyasını da gücləndirir. Ənənəvi illik audit yanaşmasından fərqli olaraq, continuous auditing (davamlı audit) yanaşması nəzarət prosedurlarının daimi monitorinqini təmin edir. Bu model böyük dövlət müəssisələri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Sadiqova, 2024).

Mövcud problemlər və çağırışlar

“Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-də iqtisadi effektivliyin ölçülməsi və audit proseslərinin təhlili zamanı bir sıra struktur və əməliyyat problemləri müşahidə edilə bilər.

1. Köhnəlməmiş infrastruktur

Dəmir yolu sistemində istifadə olunan bəzi texniki aktivlərin köhnəlməsi əməliyyat səmərəliliyini azaldır. Köhnə lokomotivlər, enerji itkisi və texniki nasazlıqlar əlavə xərclər yaradır. Bu faktorlar ROI göstəricilərinə mənfi təsir edir (Azərbaycan Dəmir Yolları QSC, 2024).

2. Daxili nəzarət boşluqları

Bəzi hallarda proseslər üzrə nəzarət mexanizmlərinin zəifliyi əməliyyat risklərini artırır. Segregation of Duties prinsipinin tam tətbiq edilməməsi səhv və sui-istifadə risklərini yüksəldə bilər (Kaplan & Norton, 1996; PwC, 2024).

3. İnsan kapitalı və ixtisaslaşma

Audit və maliyyə sahəsində beynəlxalq sertifikatlı mütəxəssislərin sayının məhdud olması audit keyfiyyətinə təsir göstərə bilər. ACCA, CIA, CPA kimi peşəkar sertifikasiyalar audit komandalarının bacarıqlarını artırmaq üçün vacibdir.

4. Məlumat integrasiyası problemləri

ERP, logistika və maliyyə sistemləri arasında tam integrasiyanın olmaması məlumat uyğunsuzluqları yarada bilər. Bu isə audit zamanı əlavə reconciliation prosedurlarına ehtiyac yaradır (Standardization, 2024a).

Təkliflər və həll yolları

Müəssisənin iqtisadi effektivliyinin artırılması və audit proseslərinin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

İnfrastrukturun modernləşdirilməsi

Yeni lokomotivlər, enerji səmərəli avadanlıqlar və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri əməliyyat xərclərini azalda bilər.

Data analytics əsaslı audit

Audit proseslərinə analitik dashboard-ların integrasiyası risk əsaslı qərarverməni sürətləndirər (Standardization, 2024a; Standardization, 2024b).

KPI sisteminin genişləndirilməsi

Balanced Scorecard yanaşması vasitəsilə maliyyə və qeyri-maliyyə göstəricilərinin birlikdə izlənməsi idarəetməni gücləndirər (OECD, 2023).

Kadr hazırlığı

Audit və maliyyə komandaları üçün beynəlxalq təlim proqramları təşkil edilməlidir.

Daxili nəzarətin gücləndirilməsi

COSO framework əsasında nəzarət prosedurlarının yenidən dizayn edilməsi riskləri azalda bilər (Kaplan & Norton, 1996).

Nəticə

Aparılmış təhlil göstərir ki, “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-də iqtisadi effektivliyin ölçülməsi və audit proseslərinin analizi müəssisənin dayanıqlı inkişafı baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. İqtisadi effektivliyin düzgün qiymətləndirilməsi resursların optimal idarə olunmasına, xərclərin azaldılmasına və gəlirliliyin artırılmasına şərait yaradır. Audit prosesləri isə yalnız maliyyə hesabatlarının doğruluğunu təsdiq edən mexanizm deyil, həm də risklərin idarə olunmasını və korporativ idarəetmənin keyfiyyətini yüksəldən strateji alətdir. Daxili audit, xarici audit və rəqəmsal audit sistemlərinin inteqrasiyası müəssisədə şəffaflığın artırılmasına mühüm töhfə verir. Rəqəmsal transformasiya, süni intellekt və data analytics kimi innovativ həllərin tətbiqi gələcəkdə audit proseslərini daha çevik və effektiv edəcəkdir. Beynəlxalq standartlara uyğun idarəetmə və audit sistemlərinin tətbiqi “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-nin həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə imkan verəcəkdir. Nəticə etibarilə, iqtisadi effektivliyin yüksəldilməsi və audit mexanizmlərinin davamlı inkişafı Azərbaycanın nəqliyyat sektorunun dayanıqlı inkişafı üçün fundamental əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

- Azərbaycan Dəmir Yolları QSC. (2024). *İllik hesabatı*. Azərbaycan Dəmir Yolları.
- COSO. (2013). *Internal control — Integrated framework*. Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission. <https://www.coso.org/>
- İqtisadi Araşdırmalar Jurnalı. (2023). Nəqliyyat sektorunda audit və effektivlik. *İqtisadi araşdırmalar jurnalı*, 5(2), 14–25.
- Kaplan, R. S., & Norton, D. P. (1996). *The balanced scorecard: Translating strategy into action*. Harvard Business Review Press.
- KPMG. (2024). *Data analytics in audit: Driving quality and insights*. KPMG International. <https://kpmg.com/>
- Məmmədova, Ş. (2025). Maliyyə nəticələrinin uçotunun normativ-hüquqi bazası və tətbiqi mexanizmləri haqqında. *Elmi İş Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 19(12), 135–141. <https://doi.org/10.36719/2663-4619/124/135-141>
- OECD. (2023). *G20/OECD principles of corporate governance*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/ed59458b-en>
- Porter, M. E. (1985). *Competitive advantage: Creating and sustaining superior performance*. Free Press.
- PwC. (2024). *Digital audit report: The future of assurance*. PricewaterhouseCoopers. <https://www.pwc.com/>
- Standardization. (2024a). *International Financial Reporting Standards (IFRS)*. IFRS Foundation. <https://www.ifrs.org/>
- Sadiqova, Ə. (2024). Auditdə iqtisadi təhlil prosedurları və onların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. *Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 6(10), 68–74. <https://doi.org/10.36719/2706-6185/40/68-74>
- Standardization. (2024b). *International Standards on Auditing (ISA)*. International Federation of Accountants (IFAC). <https://www.ifac.org/>

Modern Approaches to Teaching the Azerbaijani Language to International Students at a Medical University: Challenges and Ways to Overcome them

Sevda Kadiyeva

Abstract. The present article, "Modern Approaches to Teaching the Azerbaijani Language to International Students at a Medical University: Challenges and Ways to Overcome Them," examines the current challenges associated with teaching Azerbaijani to international students within the context of the internationalization of higher education. The study analyzes the principal difficulties encountered in mastering the state language of the Republic of Azerbaijan, with particular attention to linguistic, communicative, sociocultural, and professionally oriented aspects of language instruction. The article substantiates the necessity of applying contemporary pedagogical technologies aimed at developing communicative competence, enhancing professionally oriented speech skills, and facilitating the successful adaptation of international students to the educational environment. Particular emphasis is placed on the use of interactive teaching methods, digital educational technologies, and professionally oriented learning tasks in the process of teaching Azerbaijani as a foreign language. In the concluding section, drawing upon personal teaching experience and classroom observations, the author presents the most common learning difficulties encountered by international medical students and proposes practical strategies for overcoming them.

Keywords: foreign language, international, medical education, communicative competence, communication, professionally instruction

Azerbaijan Medical University, PhD in Philology, Baku, Azerbaijan

E-mail: seva.kadi@mail.ru

Received: 10 February 2026; Accepted: 11 June 2026; Published online: 28 July 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Tibb Universitetində beynəlxalq tələbələrə Azərbaycan dilinin tədrisinə müasir yanaşmalar: çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları

Sevda Kadiyeva

Xülasə. "Tibb Universitetində əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin tədrisinə müasir yanaşmalar: problemlər və onların aradan qaldırılması yolları" adlı məqalədə ali təhsilin beynəlmilləşməsi kontekstində beynəlxalq tibb universiteti tələbələrinə Azərbaycan dilinin tədrisində aktual problemlər araşdırılır. Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin mənimsənilməsində qarşıya çıxan əsas çətinliklər təhlil edilir, öyrənmənin linqvistik, kommunikativ, sosial-mədəni və peşəkar yönümlü aspektlərinə diqqət yetirilir. O, həmçinin kommunikativ sərəfşənin, peşəkar nitq bacarıqlarının inkişafına, beynəlxalq tələbələrin təhsil mühitinə uğurla uyğunlaşmasına yönəlmiş

müasir pedaqoji texnologiyalara ehtiyacı əsaslandırır. Xarici siniflərdə interaktiv tədris metodlarından, rəqəmsal təhsil texnologiyalarından, Azərbaycan dilinin tədrisində peşəkar yönümlü tapşırıqlardan istifadəyə xüsusi diqqət yetirilir. Xarici tələbələrə Azərbaycan dilinin tədrisinin spesifik xüsusiyyətlərini təhlil etmək, dil öyrənmə prosesində yaranan əsas çətinlikləri müəyyən etmək, müasir pedaqoji yanaşmaları müəyyən etmək məqalənin əsas məqsədidir. Məqalənin yekununda müəllif öz müşahidələrinə əsaslanaraq tipik problemlər və onların aradan qaldırılması yolları haqqında öz müəllim təcrübəsindən məlumat verir.

Açar sözlər: *xarici dil, əcnəbi, tibb təhsili, kommunikativ səriştə, ünsiyyət, peşəkar təlim*

Azərbaycan Tibb Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: seva.kadi@mail.ru

Daxil oldu: 10 Fevral 2026; Qəbul edildi: 11 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyul 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Introduction

In the context of globalization and the internationalization of higher education, academic mobility has been steadily increasing, resulting in a growing number of international students pursuing higher education in the Republic of Azerbaijan. One of the country's leading higher education institutions is Azerbaijan Medical University, where students from Türkiye, Iran, India, Pakistan, Jordan, Sudan, Russia, and many other countries receive medical education each year. According to the Law of the Republic of Azerbaijan "On the State Language" and the Law of the Republic of Azerbaijan "On Education", proficiency in the state language constitutes a compulsory component of the educational process. Mastery of the Azerbaijani language contributes significantly to the successful academic, professional, and social integration of international students while simultaneously fostering the development of their communicative competence (Law of the Republic of Azerbaijan, 2009; Law of the Republic of Azerbaijan, 2002).

Contemporary foreign language teaching methodology regards language not merely as a means of communication but also as an essential instrument of professional development. For medical students, proficiency in Azerbaijani is of particular importance because their future professional activities require continuous interaction with patients, patients' relatives, healthcare personnel, and colleagues. Consequently, instruction in the state language should focus on developing professional communicative competence and enabling students to use the language effectively in authentic professional contexts.

In recent years, special emphasis has been placed on communicative and competency-based approaches, which encourage learners' active participation in the educational process, promote learner autonomy and critical thinking, and develop the ability to apply linguistic knowledge in professional practice (Voiteleva, 2022). The experience of teaching Azerbaijani to international students at Azerbaijan Medical University demonstrates that the effectiveness of language instruction depends not only on the curriculum content but also on the selection of modern teaching methods, the integration of digital educational technologies, the use of interactive instructional formats, and the implementation of professionally oriented learning tasks. These approaches contribute to the development of students' communicative activity, enhance motivation for language learning, and facilitate successful adaptation to the Azerbaijani-speaking educational environment (Passov, 1991). The aim of this study is to identify the principal challenges encountered in teaching Azerbaijani to international medical students and to determine the most effective methods for overcoming these challenges.

Methods

To achieve the research objective, the following tasks were undertaken:

-to analyze the specific features of teaching Azerbaijani to international students; -to identify the major difficulties arising during the language learning process; -to determine contemporary pedagogical technologies that enhance the effectiveness of language instruction; -to summarize practical experience in teaching Azerbaijani to international students at a medical university.

Discussion

The contemporary system of higher education is characterized by the rapid development of international cooperation, expanding academic mobility, and a growing number of international students. Under these conditions, acquiring proficiency in the state language of the host country has become an essential component of the professional training of future specialists. For international students enrolled in medical universities, knowledge of the Azerbaijani language is a prerequisite for successful academic performance, effective professional communication, and social integration into Azerbaijani society.

Modern language pedagogy views foreign language instruction as a process of developing communicative competence, which encompasses linguistic, speech, sociocultural, and professional components. The primary objective is no longer the mechanical memorization of grammatical rules but the ability to use the language effectively in authentic communicative situations (Voiteleva, 2022). The communicative approach, recognized as one of the leading methodologies in contemporary foreign language teaching, aims to develop students' communicative skills by simulating real-life communication. Within medical education, this approach is especially valuable because it enables the educational process to closely reflect the professional situations that students will encounter in their future careers (Passov, 1991).

Equally significant is the competency-based approach, which focuses not only on the acquisition of linguistic knowledge but also on the development of practical skills necessary for applying that knowledge in professional contexts. In medical education, language instruction should be integrated with the study of specialized medical disciplines, thereby contributing to the formation of the future physician's professional communicative competence (Zimnyaya, 2008).

Another essential component of contemporary language teaching methodology is the sociocultural approach. Learning a language is impossible without becoming acquainted with the history, culture, national traditions, and communicative behavior of its speakers. Therefore, teaching Azerbaijani to international students should combine language instruction with the study of Azerbaijani culture, speech etiquette, national values, and cultural heritage. Such an approach facilitates successful social adaptation and promotes the development of intercultural communicative competence (Ter-Minasova, 2000).

In recent years, increasing attention has also been devoted to Language for Specific Purposes (LSP). Its principal objective is to align language instruction as closely as possible with students' future professional activities. For medical students, this involves mastering medical terminology, professional vocabulary, standard clinical expressions, communication skills for interacting with patients and colleagues, and the ability to understand medical documentation (Polat, 2007). Modern digital educational technologies also play a crucial role in improving language instruction. The use of multimedia presentations, electronic textbooks, interactive learning platforms, mobile applications, audiovisual materials, and online assessment tools makes the learning process more visual, individualized, and effective. These technologies provide opportunities for independent learning,

foster the development of listening, reading, writing, and speaking skills, and significantly increase students' motivation to study Azerbaijani (Sysoyev, 2021). Consequently, the contemporary methodology of teaching Azerbaijani as a foreign language is based on the integration of communicative, competency-based, sociocultural, and professionally oriented approaches. Their combined implementation contributes to the development of communicative competence required for successful academic study, professional interaction, and the social integration of international students within the educational environment of the Republic of Azerbaijan.

Practical experience demonstrates that mastering the Azerbaijani language is accompanied by several objective challenges. These arise from differences between language systems, varying levels of students' previous language preparation, and the necessity of adapting to a new sociocultural environment. One of the most common difficulties concerns phonetics. Many Azerbaijani sounds do not exist in the native languages of international students, creating challenges in pronunciation, adherence to orthoepic norms, and comprehension of spoken language. Insufficiently developed pronunciation skills often impede communication and reduce learners' confidence in using the language (Shchukin, 2010). Lexical difficulties are equally significant. In addition to mastering general vocabulary, international medical students are required to acquire a considerable amount of specialized medical terminology. Particular challenges arise in understanding polysemous words, fixed expressions, and professional speech patterns across various communicative contexts. Another serious challenge involves the grammatical structure of the Azerbaijani language. As an agglutinative language, Azerbaijani possesses a complex system of suffixation, case endings, possessive constructions, and sentence patterns that require extensive practical training and continuous use in communication. Alongside linguistic challenges, psychological and sociocultural factors substantially influence the learning process. Upon arriving in Azerbaijan, international students enter a completely new linguistic, cultural, and educational environment. Limited proficiency in the state language frequently creates communicative barriers, reduces students' self-confidence, and negatively affects their academic engagement (Khaleeva, 1989).

Particular importance should therefore be attached to establishing a supportive psychological climate in the classroom. A positive attitude on the part of the instructor, encouragement of communicative participation, the creation of situations that foster success, and individualized support contribute significantly to reducing language anxiety and increasing students' motivation. As researchers have emphasized, a positive emotional atmosphere constitutes one of the fundamental prerequisites for successful foreign language acquisition (Leontiev, 2005).

Language proficiency cannot be achieved without understanding national traditions, communicative etiquette, social conventions, and cultural values. Therefore, Azerbaijani language instruction should include systematic familiarization with the history, cultural heritage, national holidays, traditions, and everyday communication practices of Azerbaijan. Such instruction promotes successful integration and enhances students' intercultural competence (Ter-Minasova, 2000).

The acquisition of professional medical terminology also presents considerable difficulties. Students must master a large number of specialized terms, comprehend professional medical texts, and develop communication skills appropriate to healthcare settings. Particularly challenging are communicative situations requiring the use of professional vocabulary during history taking, patient consultations, or explanations of treatment plans. Consequently, language instruction should remain closely connected with students' future professional responsibilities and reflect the specific requirements of medical education (Polat, 2007). Modern language teaching emphasizes methods that actively engage students in the educational process. The communicative approach, professionally oriented tasks, interactive teaching strategies, and digital educational technologies all contribute to the effective development of communicative competence (Passov, 1991). Among the most effective instructional methods is the

communicative approach based on the simulation of authentic professional situations as "At the Pharmacy", "Doctor–Patient", "Emergency Department" and other. These realistic scenarios facilitate the development of speaking skills, improve pronunciation, and expand students' active vocabulary (Voiteleva, 2022). Equally valuable is the use of professionally oriented medical texts. Working with adapted medical materials simultaneously enhances students' linguistic competence and broadens their professional knowledge (Polat, 2007). Role-playing activities occupy a central place in language instruction. Simulating interactions between physicians and patients, physicians and patients' relatives, and communication among healthcare professionals promotes the development of dialogic speech, questioning techniques, argumentative responses, and the appropriate use of medical terminology in professional communication. Classroom experience indicates that such activities generate considerable student interest and significantly increase communicative participation. Systematic vocabulary instruction is another indispensable component of successful language learning. Each lesson should include the revision of previously learned vocabulary, the introduction of new terminology, work with thematic glossaries, lexical exercises, and other tasks.

The integration of digital educational technologies has become increasingly important in contemporary language instruction. Electronic learning resources, multimedia presentations, audio and video materials, online platforms, and mobile applications substantially improve teaching effectiveness by supporting individualized learning, independent language practice, and increased learner motivation. One of the essential prerequisites for successful instruction is maintaining students' motivation. Learners should clearly recognize the practical importance of mastering the Azerbaijani language for their future professional careers. Therefore, instructional materials should be directly connected with medical practice through clinical case studies, authentic medical documents, professional dialogues, and discussions of current healthcare issues.

Thus, the comprehensive integration of the communicative approach, professionally oriented instruction, interactive methodologies, digital educational technologies, and systematic vocabulary development significantly improves the effectiveness of teaching Azerbaijani to international medical students while promoting communicative competence and facilitating successful professional adaptation.

Conclusion

Based on classroom observations and teaching experience, the author presents the most common difficulties encountered by international medical students while learning the Azerbaijani language, together with the instructional methods that have proven effective in overcoming these challenges.

Type of Difficulty	Approximate Percentage of Students	Recommended Teaching Method
Phonetic	61%	Phonetic training and pronunciation drills
Grammatical	72%	Communicative grammar exercises
Medical terminol.	84%	Case-based learning (Case Method)
Dialogic speech	76%	Role-playing activities
Listening	88%	Audio-visual materials

Source. The table was compiled by the author

The conducted analysis demonstrates that teaching Azerbaijani to international students at a medical university is a complex and multidimensional process, the effectiveness of which largely depends on the instructional methods employed. Practical teaching experience indicates that the major challenges are associated with mastering the phonetic, lexical, and grammatical features of the Azerbaijani language, acquiring professional medical terminology, and adapting to a new linguistic and sociocultural environment. Consideration of these factors enables instructors to select the most appropriate teaching strategies in a timely manner and to ensure the gradual development of international students' communicative competence. The implementation of the communicative approach, professionally oriented texts, role-playing activities, interactive teaching methods, and digital educational technologies contributes significantly to enhancing students' motivation, increasing their communicative activity, and fostering the development of professional communicative competence. Further improvement of the methodology for teaching Azerbaijani to international students should be based on the comprehensive integration of contemporary pedagogical technologies, the combination of language instruction with professional training, the promotion of intercultural communication, and the creation of a supportive educational environment. The implementation of these approaches will improve the quality of language education, strengthen the professional preparation of future physicians, and enhance their successful social adaptation during their studies and subsequent professional careers.

References

- Azərbaycan Respublikası. (2002). *Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu*.
- Azərbaycan Respublikası. (2009). *Azərbaycan Respublikasının təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu*.
- Xaleyeva, İ. İ. (1989). *Osnovi teorii obucheniya ponimaniyu inoyazychnoy rechi na slukh*. Vışşaya Şkola.
- Leontyev, A. A. (2005). *Psixologiya obshcheniya*. Smisl.
- Passov, E. İ. (1991). *Kommunikativny metod obucheniya inoyazychnomu govoreniyu*. Prosveşeniye.
- Polat, E. S. (2007). *Sovremennyye pedagogicheskiye i informatsionnyye tekhnologii v sisteme obrazovaniya*. Akademiya.
- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (2013). *Qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilinin istifadəsinə və dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı*.
- Şukin, A. N. (2010). *Metodika prepodavaniya russkogo yazyka kak inostrannogo*. Flinta.
- Sisoyev, P. V. (2021). Digital technologies in foreign language teaching. *Inostrannyye yazyki v shkole*, (6), 2–10.
- Ter-Minasova, S. Q. (2000). *Yazyk i mezhkulturnaya kommunikatsiya*. Slovo.
- Voyteleva, T. M., & Cao, C. (2022). On the theory and practice of the communicative approach to teaching Russian as a foreign language. *Language and Text*, 9(1), 92–99. <https://doi.org/10.17759/langt.2022090110>
- Zimnyaya, İ. A. (2008). *Pedagogicheskaya psixologiya*. Logos.

İÇİNDƏKİLƏR

CONTENTS

Elmira Khuribayeva

Semantic Evolution of Agro-Industrial Vocabulary in the Context of the Fourth Industrial Revolution 7

Zaur Aliyev

Siyasi elmdə soyqırım anlayışı: soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılmasının siyasi-hüquqi mexanizmləri..... 16

Nazarbay Kilichov

The Literary Monument “Altun Yaruk” and the Evolution of Ancient Turkic Dialects 23

Təranə Nağıyeva

Rus dilinin qazax dilinin sintaktik quruluşuna təsiri 32

Abderrahmane Bech, Boudjema Rahiche

Evaluation of the Financial Performance of Economic Institutions in Accordance with the Perspective of Balanced Performance Card: Examining the Case of the Algerian Electricity and Gas Company in Bouira from 2019 to 2022 38

Rahilə Qurbanova

“Bhaqavata Gita” əsərində şüur və onun inkişaf yolları..... 53

Ruqiyya Tagiyeva, Aysha Mammadova

Methodological Features of Teaching the Painting Course in the First Year..... 59

Emilya Hasanova

The Pedagogical Significance of the Discussion Method in Fine Arts Lessons..... 64

Zita Huseynova, Gulbaniz Alverdiyeva, Naiba Hamzayeva

Characteristics of Types of Speech Activity 69

Muzaffer Kaya

Parameters of Equivalence in Translation: A Comparative Analysis of French and Turkish 75

Yamen Khelil

The Significance of Indication and its Impact on Deduction among Usul al-Fiqh Scholars: A Study of Applied Examples from Al-Suyuti's Al-Iklil fi Istinbat al-Tanzil" (The Crown in Deriving the Revelation)..... 89

Ruşen Ramizoğlu

V. N. Komissarovun linqvistik tərcümə nəzəriyyəsi dilçilikdəki koqnitiv təkamül kontekstində... 101

Gülbəniz Mehdiyeva

Toponimikanın elmlər sistemində yeri və fənlərarası integrasiyasının metodoloji əsasları..... 109

Yeganə Qəhrəmanova

Rəqəmsallaşmanın dilə təsiri: Süni intellektin dildə semantik bütövlüyü və sintaktik adekvatlığı "qavrama" səviyyəsi..... 114

Aytac Fətəliyeva

Ali təhsil müəssisələrində rəqəmsal idarəetmə keyfiyyətinin təmin olunmasında təşkilati amillərin rolu 121

Tanırverdi Əmiraslanlı

“Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-də iqtisadi effektivliyin ölçülməsi və audit proseslərinin analizi..... 127

Sevda Kadiyeva

Modern Approaches to Teaching the Azerbaijani Language to International Students at a Medical University: Challenges and Ways to Overcome them 133

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073
Bakı şəh.,
Bakı şəh., Yasamal r-nu,
A.M.Şərifzadə 19
Tel.: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: qedim.2012@aem.az

Editorial address

AZ1073
19 A.M.Sharifzade St.,
Yasamal Dist., Baku,
Azerbaijan
Phone: +994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: qedim.2012@aem.az

İmzalandı: 24.07.2026
Onlayn çap: 28.07.2026
Kağız çapı: 10.08.2026
Kağız formatı: 60x84, 1/8
H/n həcmi: 17, 5 ç.v.
Sifariş: 199

Signed: 24.07.2026
Online publication: 28.07.2026
Paper printing: 10.08.2026
Format: 60/84, 1/8
Stock issuance: 17, 5 p.s.
Order: 199

“ZƏNGƏZURDA”

Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Yasamal r-nu,
A.M.Şərifzadə 19
Tel.: +994 50 209 59 68
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

It has been published in the printing house

“ZANGAZURDA”

Address: 19 A.M.Sharifzade St.,
Yasamal Dist., Baku, Azerbaijan
Phone: +994 50 209 59 68
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

